

КАРПАТСЬКИЙ КРАЙ

НАУКОВІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ,
ТУРИЗМУ

2012' 1 (1)
січень-червень

Заснований у 2011 році

ЗАСНОВНИК – Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Редакція

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ
шеф-редактор

Володимир КЛАПЧУК
головний редактор

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ
редактор
з історичних наук

Олег ШАБЛІЙ
редактор
з історії науки та техніки

Михайло СТАНКЕВИЧ
редактор
з мистецтвознавства та
культурології

Роман ЛОЗИНСЬКИЙ
редактор
з географічних наук

Василь ШИКЕРИНЕЦЬ
відповідальний секретар

Андрій ЗАРІЧНЯК
технічний редактор

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ, д.і.н. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ, д.і.н. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Ольга ЗАСТАВЕЦЬКА, д.г.н. (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль)

Іван КАЛУЦЬКИЙ, д.с.-г.н. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Володимир КЛАПЧУК, д.і.н. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Олександр КОЗАРЕНКО, д-р мистецтвозн. (Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка, м. Львів)

Петро КРУЛЬ, д-р мистецтвозн. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Микола ЛИТВИН, д.і.н. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів)

Роман ЛОЗИНСЬКИЙ, д.г.н. (Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів)

Ольга ЛЮБИЦЕВА, д.г.н. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ)

Тетяна МАРТИНЮК, д-р мистецтвозн. (Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького, м. Мелітополь)

Олександр РЕЄНТ, д.і.н. (Інститут історії України НАН України, м. Київ)

Борис САВЧУК, д.і.н. (м. Івано-Франківськ)

Михайло СТАНКЕВИЧ, д-р мистецтвозн. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Петро СУХИЙ, д.г.н. (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці)

Ігор ЦЕПЕНДА, д-р політ. н. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Миرون ЧЕРЕПАНИН, д-р мистецтвозн. (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Олег ШАБЛІЙ, д.г.н. (Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів)

У журналі «Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму»
можуть публікуватися результати наукових досліджень
з історії, історії науки та техніки, мистецтвознавства, культурології, туризму

Статті затверджені до друку Вченою радою
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ЗМІСТ

<i>Переднє слово</i>	3
ІСТОРІЯ І КРАЄЗНАВСТВО	4
<i>Великочий В.С.</i> Столичний статус Станиславова у часи ЗУНР: до проблеми історичного досвіду	5
<i>Жерноклеєв О.С.</i> Формування партійної структури польського політикуму в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.	12
<i>Монолатій І.С.</i> Західноукраїнський регіон як мультиетнічний ландшафт (спроба висновків десятирічного дослідження)	20
<i>Реснт О.П.</i> Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження	36
ГЕОГРАФІЯ ТУРИЗМУ	54
<i>Кланчук В.М.</i> Рекреаційне господарство Галичини другої половини XIX – першої третини XX ст.	55
<i>Кланчук М.В., Кланчук Т.В.</i> Соляний карст у гірській частині басейну ріки Прут – об’єкт наукового туризму	68
<i>Калуцький І.Ф., Запоточний М.М.</i> Рекреаційні й оздоровчі функції лісів Івано-Франківщини, проблеми їх розширення та вплив на розвиток туризму	72
<i>Лозинський Р.М.</i> Історія розвитку та територіальна організація туристичної освіти в Україні	79
<i>Польова Л.В.</i> Фактори формування туристичних регіонів в’їзного туризму України	87
<i>Савчук Б.П., Котенко Р.М.</i> Формування організаційної структури самодіяльного туризму на Прикарпатті у 70-80-х роках XX ст.	93
<i>Смирнов І.Г.</i> Історико-архітектурний заповідник «Кам’янець» як туристичне диво України: логістичний вимір	102
<i>Шаблій О.І.</i> Географічне і геополітичне положення Українських Карпат	113
<i>Шикеринець В.В., Гуменюк Г.М.</i> Використання історико-культурних ресурсів Національного заповідника «Давній Галич» у розвитку туризму на Прикарпатті	123
<i>Ковальська Л.В.</i> Спелеологічні ресурси Придністер’я	132
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО І КУЛЬТУРОЛОГІЯ	137
<i>Круль П.Ф.</i> Історичні та етнофольклорні джерела національного стилю української класичної музики	138
<i>Гошовський Р.М.</i> Ікона на звороті шкла в інтер’єрі оселі	142
Відомості про авторів	149
Вимоги до оформлення текстів, які подаються до друку у журналі «Карпатський край»	151

Шановні читачі!

Ви тримаєте в руках перше число нового часопису «Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму». Ймовірно, у вас виникає запитання: «для чого ще один часопис, з якою метою його видають, що нового можуть сказати ті, хто потурбувався про вихід нового видання?» Спробуємо відповісти.

Редакція часопису цілком усвідомлює, що в інформаційному полі спеціальних наукових видань є чимало тих, які вже знайшли свого читача, мають усталені традиції, користуються заслуженим авторитетом в середовищі як поважних вчених, так і пересічних студентів, просто зацікавлених осіб. І таких періодичних наукових видань чимало. Кількісний показник зростання наукових журналів нас зовсім не цікавив. Як не визначальним було і те, що виходитиме він в Інституті туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (зрештою, окремі статті можна було публікувати в різних наукових виданнях нашого чи інших університетів, академічних установ, як це і було до цього часу).

Вчені кафедр і наукових підрозділів Інституту туризму поставили собі за мету сконцентрувати в одному науковому виданні значну кількість напрацювань з тих галузей науки, які більшою чи меншою мірою стосуються рекреації й туризму: історії, мистецтва, музеєзнавства, пам'яткознавства, географії, економіки й підприємництва в галузі туризму. Ми хотіли б, щоб у цих публікаціях зацікавлені читачі знаходили відповіді на запитання, що собою представляє ця галузь господарювання, ця сфера наукових розробок, а самі статті виходили систематично, з певною, чітко визначеною періодичністю. Комплексний підхід до туризму як галузі господарювання, наукової системи й навчальної сфери дасть можливість, на нашу думку, системно аналізувати здобутки, виокремлювати найкращі напрацювання, висвітлювати інноваційні розробки,

методи, технології, пропонувати шляхи подальшого поступу з використанням інтердисциплінарного підходу.

Ми ставимо перед собою також мету подолати стереотип того, що такі відомі академічні науки, як історія, географія, мистецтвознавство, можуть функціонувати й домінувати лише в царині теоретизування, а завдання, що ставляться їх методологіями й методиками є придатними для вирішення виключно в тиші кабінетів. Нашим часописом, точніше – його змістом, ми маємо на меті показати, що пам'ятки історії і культури, музеї, виставки, фестивалі цілком придатні для того, щоб їх використовували з практичною метою, а самі вони ставали в тому числі й об'єктами підприємницької діяльності, громадської активності, як і ландшафти, курортно-рекреаційні зони тощо.

Сподіваємося також, що вихід і періодичне видання цього часопису сприятимуть тому, що туризмознавство, як наукова система й навчальна дисципліна знайде гідне йому місце серед інших галузей науки, буде визнане повною мірою в академічному середовищі.

З повною відповідальністю, приступаючи до видання часопису «Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму», можемо обіцяти нашим дописувачам, що попри обов'язкову скупурюваність і принциповість, будемо з усією щирістю і прихильністю розглядати подані до друку матеріали. А наших читачів запевняємо в тому, що їм обов'язково буде цікаво й пізнавально. Водночас, сподіваємося на підтримку як перших, так і других, бо, власне, саме для вас і видаватимемо новий науковий часопис «Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму».

Усіх небайдужих просимо надсилати свої пропозиції, зауваги, враження. Старатимемося враховувати їх при виданні наступних чисел.

У добру путь!

Володимир Великочий

ІСТОРІЯ І КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477.83/.87) “1918–1919”
СТОЛИЧНИЙ СТАТУС
СТАНИСЛАВОВА У ЧАСИ ЗУНР:
ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО
ДОСВІДУ

В.С. Великий

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У статті з позиції регіональної історії, в традиціях вивчення пограниччя, робиться спроба визначення процесів суспільно – політичного, національного – державного, культурного розвитку міста Станиславова (Івано-Франківська) в часи Західно – Української Народної Республіки. Наголошується на поєднанні в межах одного населеного пункту процесів загальнодержавного і місцевого рівнів, встановлення їх взаємовпливів і взаємозалежності.

Ключові слова: Станиславів, Західно-Українська Народна Республіка, історичний розвиток, регіональні особливості, образ пограниччя, культурні процеси, професійний театр, соборність.

На початку Першої світової війни Галичина і Володимирія, як окремих коронних країв у складі Австро-Угорської імперії, стали театром безпосередніх військових дій і ареною запеклої політичної конкуренції. Історична, українська (східна) Галичина, яка з самого початку військових дій стала ареною боротьби країн Антанти та Троїстого (пізніше – Четвертного Союзу), сповна відчула на собі наслідки воєнного лихоліття: господарську і економічну розруху, голод, військово-поліцейський терор.

В останній період Першої світової війни в 1918 р. на західноукраїнських землях набув широкого розмаху масовий рух соціально-економічного й національно-визвольного характеру. Так, у січні – березні краєм прокотилася широка хвиля народних виступів. Їх спричинили дві стрижневі події: прийняття Українською Центральною Радою ІV Універсалу (про-

голошення незалежності Української Народної Республіки) та підписання мирного договору між УНР та країнами Четвертного союзу.

Активними учасниками цих широкомасштабних подій були жителі Прикарпаття. Як «свята миру й державності» відбуваються велелюдні народні віча на підтримку Берестейського миру. Це була масова акція, що пройшла в 31 населеному пункті краю, а її учасниками були, за нашими підрахунками, 515 тис. осіб. Активну громадянську позицію в цей час зайняло українське греко-католицьке духовенство, провівши майже в кожному селі краю святкові богослужіння, присвячені проголошенню незалежності Української Народної Республіки. Ці факти та цифри красномовно свідчать про справжній всенародний характер підтримки дій Української Центральної Ради західноукраїнською громадськістю.

Друга хвиля вічового руху, не менш чисельна, пройшла краєм у вересні-жовтні 1918 р. Основним лейтмотивом рішень і відозв масових заходів, організованих національними політичними силами, стала вимога їх учасників до влади утворити український автономний коронний край в Австро-Угорщині з обов'язковим включенням до нього всіх етнічних українських земель монархії: «домагаємось поділу Галичини і сполуки всіх українських областей нашої держави в один український коронний край з власним сеймом, намісником і з окремою українською адміністрацією». Масові виступи галицьких українців стали підґрунтям для більш рішучої позиції українських депутатів у парламенті Австро-Угорщини. Окремі з них, як-от Євген Петрушевич, Семен Вітик, Кость Левицький та ін., з його трибуни оголошували про те, що «українці заявляють, що їх шлях веде не до Варшави, але до Києва. Коли проти їх волі схотять прилучити їх до польської держави, то такого насильства можна доконати тільки по їх трупах».

У державотворчих процесах на західноукраїнських землях брали активну участь жителі Прикарпаття. Сучасний обласний центр Івано-Франківськ, тодішній Станіславів у 1918 р. залишався одним із повітових центрів Східної Галичини. Представники від міста й повіту – колишні депутати Галицького сейму, члени Української парламентарної репрезентації, активні громадсько-політичні діячі разом зі своїми колегами 18 жовтня 1918 р. у столиці краю Львові проголосили створення Конституанти Української національної ради (УНРади). До складу цього органу, що після «Листопадового зриву» 1 листопада 1918 р. став виконувати функції парламенту західноукраїнської держави, а з 13 листопада цього ж року законним шляхом набув відповідного статусу, в різний час входили представники від м. Станіслава й Станіславівського повіту: д-р Лев Бачинський, парламентарний посол; влади́ка отець Григорій Хомишин, сеймовий віриліст; Мартин Корольюк; Гнат Павлюх та ін.

Саме УНРада на засіданнях 18–19 жовтня прийняла свою першу ухвалу, в якій оголошувала створення західноукраїнської держави, визначала її межі, забороняла закордонному відомству цісаря представляти її інтереси на зовнішньополітичній арені, висловлювала сподівання на участь у мирній конференції з врегулювання повоєнних проблем. Отже, прийнята УНРадою постанова про проголошення Української держави на етнічних українських землях Австро-Угорщини стала її першим програмним документом, що визначав не лише територіальні межі відновленої національної держави, але й її всенародний демократичний характер.

Однак проголошення українцями своєї влади у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті ще не означало, що вона їм беззастережно належить. Фактично всією повнотою влади в краї володіла австрійсько-угорська адміністрація. Свої претензії щодо володіння Східною Гали-

чиною висувала й відновлювана Польська держава. Тому для молоді західноукраїнської держави першочерговою ваги набувало питання наповнення реальним змістом постанов УНРади від 18–19 жовтня не лише в плані розбудови державного життя, а, насамперед, в плані утвердження української влади в краї силою зброї.

Основний тягар в організації української військової сили, в підготовці збройного повстання у Львові та встановленні української влади у Східній Галичині взяв на себе Центральний Військовий Комітет (далі – ЦВК) – нелегальна військова організація, яка виникла серед українських військових австрійської армії у Львові в першій половині вересня 1918 р. З жовтня 1918 р., коли до керівництва комітету увійшов Дмитро Паліїв, його діяльність набуває організаційної стрункості й послідовності. Рішучою та ефективною вона стає з часу, коли ЦВК очолює сотник Українського січового стрілецтва, наш земляк з с. Медухи сучасного Галицького району Дмитро Вітовський. Саме з цього моменту розпочалася безпосередня підготовка до збройного виступу у м. Львові і на місцях.

Організована взаємодія різних підрозділів ЦВК на місцях, її синхронність й уніфікація, як і оперативність та несподіваність, виявилися тими чинниками, що дозволили без кровопролиття встановити українську владу у Львові, здійснити «Листопадовий зрив». Процес встановлення українцями влади в краї проходив мирним шляхом, лише подекуди мали місце збройні сутички в містах Перемишль, Борислав, Старий Самбір, Дрогобич та деяких ін., тобто там, де була значна частка польського населення. Документальним підтвердженням розвитку і переможної ходи національно-демократичної революції на західноукраїнських землях були інформаційні повідомлення з міст і повітів краю до УНРади у Львові.

Одним із таких писемних джерел є повідомлення представника Української національної ради Миколи Дичковського

про листопадові події у м. Станиславові. В ньому автор, зокрема, зазначає, що взяття українцями влади в місті відбулося мирним шляхом в ніч з 1 на 2 листопада при допомозі 95 стрілецького полку й австрійських офіцерів. Головою повітової УНРади обрано надрадника залізниці Івана Мирона, бурмістром призначено доктора Яновича, військовим комендантом – сотника Рузина (за іншими джерелами – Русина), керівником повітового харчового уряду – урядника магістрату Величка, тимчасовим повітовим комісаром – радника суду Кульчицького, керівником повітової жандармерії – полковника Німця (за іншими джерелами – особа німецької національності), комендантом повітової міліції (громадської воїнізованої структури) – фельдфебеля Когутяка. М. Дичковський відзначив взаємодію у процесі перейняття влади українських і єврейських організацій, водночас бойкот залізничників польської національності. Більш розгорнуту інформацію про події Листопадової революції у Станиславові львівська газета «Діло» навила у своєму числі від 17 листопада 1918 р., наголошуючи на мирному й безкровному характері процесу, на злагоженості дій українських чинників.

Перемогою Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. стало проголошення 13 листопада Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Ця вікопомна подія була зафіксована у спеціальному законі УНРади, що згодом отримав назву «малої конституції» – «Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». На нашу думку, цим актом завершувався початковий етап революції, змістом якого було встановлення української національно-демократичної влади в краї, був започаткований наступний, більш складний і копіткий – розбудови й утвердження самої держави, її органів влади й управління, місцевого самоврядування, судової системи, збройних сил, і, чи не найголо-

вніше – господарства краю. На жаль, історія в черговий раз доведе, що шлях від здобуття влади в країні до її ефективного застосування не лише складний і тернистий, а й за певних обставин – нездоланий.

Однак у листопаді 1918 р. українське суспільство такий можливий варіант розвитку подій навіть не брало до уваги. Так було і в Станиславові, і в цілому повіті. Як свідчить інформаційне повідомлення представника УНРади Миколи Стрільчика від 15 листопада 1918 р., молода національна влада вживала всіх можливих заходів для налагодження діяльності державного апарату, органів місцевого самоврядування, правопорядку. Так, зокрема, розпочали своє функціонування:

- повітовий комісаріат (орган державної влади) на чолі з доктором Левом Бачинським (його ім'я носить одна з вулиць сучасного Івано-Франківська), заступником комісара, радником суду Климом Кульчицьким, секретарем комісаріату адвокатом Олександром Надрагою;

- повітовий харчовий уряд на чолі з Михайлом Лаврівим;

- повітовий військовий комісаріат на чолі з комендантом сотником Русиним. Останній зумів організувати 2000 військових для потреб міста і повіту, окрім уже локалізованого тут 95 піхотного полку й окремих підрозділів Українських січових стрільців. Надпоручник Ващук обійняв посаду коменданта міської жандармерії, довів її склад до чисельності в 300 осіб, які справно виконували покладені на них обов'язки охорони суспільного і громадського порядку спільно з місцевою міліцією на чолі з поручником Стефаном Калиновичем.

Організація залізничного сполучення була покладена на надрадника Івана Мирона, якому на залізничному вокзалі допомагав, виконуючи функції коменданта, поручник-німець. Місцеве самоуправління, наділене правами повної автономії, у Станиславові очолив проф. Чайківський.

До апарату місцевої влади, відповідаючи за різні напрями її діяльності, увійшли доктор Янович, проф. Гнат Павлюх, Михайло Губчак, проф. Слободяник. Маючи на меті забезпечити населення міста й повіту продовольством, владою було здійснено його конфіскацію і зосередження на відповідних складах. За деякими прогнозами, їх повинно було вистачити щонайменше на два місяці.

Ще одним важливим заходом нової влади стала організація мобілізації до збройних сил Республіки, здійснена 6–9 листопада 1918 р. Особи віком від 20 до 30 років, у тому числі добре вишколені, в кількості 1000 осіб поповнили склад 95 піхотного полку. Офіційна ж мобілізація до української армії в ЗУНР розпочалася з 13 листопада за розпорядженням Державного Секретаря (міністра) військових справ Дмитра Вітовського. Цього ж дня м. Станиславів стало центром окремої військової області, до якої входили окремі округи «Станиславів», «Стрий», «Коломия», «Чернівці». Хотілося б відзначити той факт, що здійснення мобілізаційних заходів відбувалося не за вказівкою центральних органів державної влади і управління, а стало актом свідомої державотворчої потуги місцевих керівників. Важливість цієї події, на нашу думку, полягає в тому, що вона аргументовано підтверджує: західноукраїнська інтелігенція, маючи досвід легальної політичної діяльності в умовах Габсбурзької монархії, застосовувала його практично, виростала з «коротеньких штанців» «недержавної» нації.

Водночас не слід ідеалізувати дії української влади, не завжди вірні, вмотивовані, головне – ефективні. Заради справедливості, жодною мірою – не виправдання – зазначимо, що вона постійно стикалася з новими, досі невідомими викликами в будь-якій царині діяльності. Насамперед, і формування управлінських структур, і вирішення питань соціально-економічного, суспільно-політичного, національно-культурного характеру відбувалося

на фоні наростаючого українсько-польського протистояння, що переростало в жорстоку збройну боротьбу. І хід воєнних дій під час Першої світової війни залишив свій слід на обличчі міста: значна частина будівель була зруйнована повністю чи частково, не вистачало виробничих потужностей для розвитку економіки. Та й зрештою швидко зміна статусу звичайного провінційного містечка в один із реальних і дієвих центрів молодої західноукраїнської держави теж була незвично важким тягарем. Його можна було осилити тільки з часом, з набуттям досвіду. Однак ні першого, ні тим більше другого катастрофічно не вистачало.

З 1 по 22 листопада українські військові під орудою полковника Дмитра Вітовського, а згодом – полковника Гната Стефаніва, покутянина, уродженця с. Топорівці сучасного Городенківського району, стійко обороняли м. Львів. Однак з різних причин об'єктивного і суб'єктивного характеру втримати його не змогли. В ніч на 22 листопада військові залишили місто, утворивши навколо нього багато ешелоновану лінію оборони. УНРада, Тимчасовий Державний Секретаріат залишили столицю держави і переїхали початково до м. Тернополя, а з 28 грудня цього ж року тимчасовою столицею ЗУНР стало місто Станиславів. Нею воно залишалося до 25 травня 1919 р., часу, коли було окуповане військами польського генерала Юзефа Галлера. Парламент проводив свої засідання в приміщенні колишнього кінотеатру «Австрія» (сьогодні – це приміщення Народного дому по вулиці Т. Шевченка), а уряд – в приміщенні колишньої дирекції залізниць (нині – Будинок правосуддя на вул. М. Грушевського, недалеко від сучасного залізничного вокзалу).

За неповних п'ять місяців діяльності ЗУНР залишила значний слід в історії не тільки міста Станиславова, а й всього українського народу. Про законотворчу, державотворчу та інші форми діяльності цієї західноукраїнської держави написа-

но вже чимало. Тут лише зазначимо, що саме в станиславівський період остаточного вигляду набуває структура вищого законодавчого органу західноукраїнської держави – УНРади: відбулось її поповнення новими членами, структуровано парламент на дев'ять комісій: закордонних справ, законодавчу, фінансову, військову, суспільної опіки, земельну, шкільну, комунікаційну та комісію для технічної відбудови.

Упродовж наступного часу УНРада прийняла чимало законів у різних галузях життєдіяльності суспільства і держави. Їх основний перелік і зміст наведено в двох книгах третього тому збірника документів і матеріалів до історії ЗУНР, опублікованих нещодавно в Івано-Франківську багатолітнім дослідником цієї проблематики професором Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника О. Карпенком. Їх опис і аналіз зайняв би не один десяток сторінок. Законотворча діяльність в ЗУНР мала на меті побудову органів державної влади та управління, суду, правопорядку, збройних сил, законодавче забезпечення соціальної, економічної, національно-культурної та освітньої сфер. Це свідчить не лише про цілеспрямований державотворчий процес у державі, а й про демократичний вектор його спрямування на першому етапі її діяльності.

В станиславівський період ЗУНР завершилося формування вищого органу виконавчої влади в державі – уряду. Загальновідомим є той факт, що в середині грудня 1918 р. переважна більшість (9 із 14 – авт.) Державних Секретарів (Міністрів), на чолі з головою уряду доктором К.Левицьким подали у відставку, спричинивши урядову кризу. Тому до початку роботи II-гої сесії УНРади і розгляду нею питання про уряд, Тимчасовий Державний Секретаріат (далі – ТДС, назва першого уряду ЗУНР) діяв у складі 5-ти Державних Секретарів.

2 січня 1919 р. ТДС подав у відставку, а 7 січня УНРада призначила новий склад

уряду під новою назвою Рада Державних Секретарів (далі – РДС). Очолив його, як президент, Ізидор Голубович. Ряд попередніх міністерств було об'єднано, і вони стали лише окремими відділами нових. Повторно до РДС як Державні Секретарі були обрані Ізидор Голубович, Лонгин Цегельський, Дмитро Вітовський, Іван Макух, Іван Мирон, а також Василь Панейко.

Фактично в такому складі (12 лютого 1919 р. замість полковника Д.Вітовського, який подав у відставку, на посаду Державного Секретаря військових справ було призначено полковника Віктора Курмановича, а кількома днями пізніше з такої ж причини на посаду заступника Державного Секретаря закордонних справ замість Л.Цегельського – Михайла Лозинського) РДС функціонував аж до закінчення першого етапу діяльності ЗУНР. Виключенням стала лише відставка 24 травня 1919 р., наприкінці його реальної діяльності, з посади Державного Секретаря публічних робіт, гірництва і суспільної опіки Маріяна Козаневича.

В ході діяльності уряду ним було прийнято й запроваджено чимало документів розпорядчого й нормативно-правового характеру, які були покликані втілити в життя акти законодавчого характеру, налагодити функціонування різних сфер діяльності суспільства. Не вдаватимемось також до аналізу діяльності решти державно-владних інституцій ЗУНР у станиславівський період. Закцентуємо увагу на одному, на нашу думку, принциповому і знаковому моменті: злуці ЗУНР і УНР, який, звичайно, має загальнонаціональне значення.

Українська революція 1917–1920 рр., складовою частиною якої була Листопадова національно-демократична революція 1918 р. на західноукраїнських землях, мала призвести до втілення в життя споконвічної мрії всього українства – об'єднання народу в межах єдиної суверенної, незалежної держави. Всі верстви східногалицького українського населення

мріяли про неї, вірили в те, що здійснення цієї довгоочікуваної події не за горами, бо цього вимагали як об'єктивні закони історичного розвитку, так і тогочасні суспільно-політичні реалії. Ідея української соборної незалежної держави лягла в основу ідеології Українського січового стрілецтва, вона була стратегічною метою діяльності Української Національної Ради з часу її заснування. Формуючи перший уряд – Тимчасовий Державний Секретаріат – вона чітко поставила перед ним головне завдання – втілити в життя ідею злуки.

Виконуючи політичне рішення вищого законодавчого органу держави, уряд доручив Лонгину Цегельському і Дмитру Левицькому розпочати конкретну підготовку законодавчої бази для об'єднання українських земель. Першим реальним кроком у цьому напрямку стало підписання попереднього («передвступного») договору про Злуку ЗУНР і УНР 1 грудня 1918 року у м. Фастові між представниками обох держав. Цей договір, зазначаючи необхідність здійснення возз'єднання «обох Українських Народних Республік... в одно державне тіло», накреслював також в загальних рисах його умови, застерігаючи для ЗУНР статус автономії в майбутній українській єдиній державі.

На початку січня 1919 р. на своєму першому засіданні в м. Станиславів УНРада одразу ж поставила питання про негайне здійснення Злуки на основі попереднього заключного договору. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада прийняла Ухвалу про Злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою. Того ж самого дня було обрано делегацію в складі 60 осіб на чолі з Левом Бачинським, яка повинна була виїхати до м. Києва та від імені УНРади підписати договір про злуку.

Ввечері того ж дня у Станиславіві як тимчасовій столиці ЗУНР відбувся військовий парад на честь прийняття закону про Злуку. На початку вулиці Липової

(сьогодні – Т. Шевченка) біля приміщення УНРади зібралася чимало мешканців міста, перед якими виступили з вітальними промовами Євген Петрушевич, полковник Дмитро Вітовський та Семен Вітик. Після цього перед балконом колишнього кінотеатру «Австрія» пройшли стройовим маршем підрозділи Української Галицької Армії, як пише тогочасна преса, «добре муштровані поважні пробоеві чети в сталъних шоломах... сотні піхоти та переїхала кіннота», що викликало загальне захоплення та піднесення.

З великим піднесенням вся національно свідомо українська громадськість зустріла Універсал Директорії УНР про Злуку, проголошений 22 січня 1919 р. у місті Києві. Цим актом було здійснено рішучий крок до соборності українського народу в його етнографічних межах в єдину Незалежну Соборну Суверенну Самостійну Державу.

Однак, проголошення Злуки ще не означало її одномоментного і негайного втілення. В процесі практичної реалізації об'єднання УНР та ЗОУНР (Західної Облaсті УНР – таку назву отримала ЗУНР після січневих подій 1919 р. і носила до 8 червня того ж року, моменту проголошення Диктатури Є. Петрушевича) виникло чимало проблем як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру і часто – просто непереборних. До повноцінного територіального і структурного об'єднання так і не дійшло. Однак, проголошення Ухвали про Злуку в Станиславіві й Універсалу такого ж змісту в Києві стало символічним актом, який підтвердив прагнення народу жити в єдиній національній державі, визначило стратегію дій національних політичних сил на десятиліття, чи, можливо – століття наперед.

Отже, в першій половині 1919 р. м. Станиславів було тимчасовою столицею однієї з українських держав: ЗУНР-ЗОУНР. В цей період було здійснено чимало заходів державного, суспільно-політичного, національно-культурного й соціально-еконо-

мічного характеру, спрямованих на утвердження української державності в краї, реального втілення в життя споконвічної мрії всього народу – возз'єднання в межах національного державного організму. Чітке функціонування органів державної влади і управління, місцевих органів влади було й заслугою мешканців міста і краю.

Література

1. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. : монографія / В. Великочий. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ імені Василя Стефаника, 2009. – 812 с.
2. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР : монографія / В. Великочий / ПНУ імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
3. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923 : у 2 т. / В. Верига. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 2. – 503 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: історія / [Кер. авт. кол. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
6. ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія. – Львів; Івано-Франківськ : Манускрипт, 2008. – 524 с.
7. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) : у 2 т. / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
8. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с.
9. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України; Ін-т Центр.-Сх. Європи, 1998. – 488 с.
10. Макарчук С. Українська республіка галичан : нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
11. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна

модерна. – Львів, 1998. – Вип. 2–3. – С. 132–193.

12. Покуття. Історико-етнографічний нарис. – Львів : Манускрипт. – 456 с.

13. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

Velykochyy V.S. CAPITAL STATUS OF STANISLAVIV IN THE WESTERN-UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC TIMES: HISTORIC EXPERIENCE ISSUE.

The article is given an attempt to determine the process of social, political, national, cultural development of Stanyslav (Ivano-Frankivsk) during the West – Ukrainian National Republic from the perspective of the regional history in the traditions of borderland studying. It is also emphasized on the combination of processes, that are both in national and local levels, establishing their interrelations and interdependence in the one location.

Keywords: Stanyslav, Western Ukrainian National Republic, historical development, regional uniqueness, the general idea of borderland, cultural processes, professional theater, unity.

Великочий В.С. СТОЛИЧНИЙ СТАТУС СТАНИСЛАВОВА ВО ВРЕМЕНА ЗУНР: К ПРОБЛЕМЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА. В статье с позиций региональной истории, в традициях изучения пограничья делается попытка определения процессов общественно-политического, национально-государственного, культурного развития города Станиславова (Ивано-Франковска) во времена Запдноукраинской Народной Республики. Акцентируется на сочетании в границах одного населенного пункта процессов общегосударственного и местного уровней, определения их влияния друг на друга и их взаимозависимости

Ключевые слова: Станиславов, Запдноукраинская Народная Республика, историческое развитие, региональные особенности, образ пограничья, культурные процессы, профессиональный театр, собранность.

УДК 94 (477.83/.86)
**ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ
СТРУКТУРИ ПОЛЬСЬКОГО
ПОЛІТИКУМУ
В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

О.С. Жерноклеєв

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У статті узагальнено процес формування партійної структури польського політикуму в Галичині під владою монархії Габсбургів, який завершився на зламі ХІХ–ХХ ст. Найважливішими елементами цієї структури стали консерватори, націонал-демократи і людовці, роль лівої опозиції взяла на себе соціал-демократія. Впливовість цих політичних організацій, їх мобілізаційний потенціал були підтвержені під час виборів до австрійського рейхсрату 1907 і 1911 рр. Характерною рисою польського політичного спектру став тісний ідейний, політичний та організаційний зв'язок галицьких партій зі своїми «аналогами» за межами Галичини, під помітним впливом яких відбувалася модернізація політичного життя краю.

Ключові слова: польські політичні партії, Галичина, Австро-Угорщина.

Рубіж ХІХ–ХХ ст. у Галичині під владою Австро-Угорської монархії був часом поглиблення партійно-політичної диференціації суспільства, виникнення й становлення українських, польських, єврейських політичних партій. Їхнє становище ускладнювалося конкурентною боротьбою, недосконалістю політичної системи, а також потребою вироблення власної ідеології та чіткого визначення свого місця в суттєво оновленому політичному спектрі. Динаміка політичної самоорганізації національних рухів згодом суттєво позначилася на перебігу й результатах звольної боротьби та історичній долі держав, що виникли на уламках імперій.

Різноманітні аспекти діяльності польських партій під австрійською Галичиною привертала увагу багатьох дослідників. Серед вітчизняних слід відзначити праці О. Аркуші [2; 3], Л. Зашкільняка [6], Ю. Михальського [10; 11], І. Монолатія [12], М. Мудрого [13; 14], І. Чорновола [15] та ін., серед новітніх зарубіжних – насамперед узагальнюючі студії Г. Біндера [17], дисертацію Т. Штохель-Набельської, захищену у Відні в 2008 р. [24], окремі фундаментальні колективні видання [18]. Метою цієї статті є загальний аналіз особливостей формування партійної структури польського політичного табору в Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст.

Своєрідність модернізаційних процесів в Австро-Угорщині полягала у немисльовому проектуванні всіх скільки-небудь значних змін у внутрішньоімперському житті на сферу міжнародних відносин [1, с. 137–138]. Національне відродження поневолених народів, поширення ліберальних і соціалістичних ідей, виникнення та діяльність перших політичних партій призвели до помітних якісних змін у соціальній психології мас, зростання їхньої громадянської та національної самосвідомості і, як наслідок, – пробудження найширших верств населення в Галичині до активного громадсько-політичного життя.

Помітний вплив на галицьке суспільство мав перебіг політичних процесів на польських теренах у складі Російської імперії. Під кінець ХІХ ст. унаслідок аграрних реформ, прискореної індустріалізації та урбанізації в Королівстві Польському польська шляхетська нація, на думку А. Каппелера, поступово перетворилася в націю сучасну, яка мала тенденцію до охоплення всіх соціальних верств, виникли новітні національні партії, серед яких найважливішими були соціалістична й націонал-демократична. У Польській соціалістичній партії (ППС) Ю. Пілсудський та його послідовники зробили спробу

поєднати соціалістичні завдання з національними. Опираючись на шляхетсько-романтичну традицію боротьби за відновлення Польщі шляхом збройних повстань та використовуючи її інтегруючий потенціал, партія зуміла змобілізувати чимало робітників навколо гасла «через незалежність – до соціалізму» [9, с. 170]. У перших роках XX ст. ППС змінила свій характер: з організації активістів-конспіраторів перетворилася на масову партію [23, с. 34].

У Галичині під владою Австро-Угорщини соціалістичний напрям був представлений, насамперед, тісно пов'язаним із ППС соціал-демократичним рухом, який ще в 1890 р. організаційно оформився в Галицькій робітничій партії (з 1892 р. – Соціал-демократична партія Галичини, з 1893 р. – і Сілезії, СДПГіС). Після заснування українськими соціал-демократами власної партії в 1899 р. СДПГіС була перейменована в Польську партію соціал-демократичну Галичини і Сілезії (ППСД). Вона була автономною складовою частиною австрійської соціал-демократії та офіційно діяла на основі її програм [4]. Натомість у національному питанні ППСД не обмежувалася вимогами національно-територіальної автономії в межах Австро-Угорської монархії й відверто декларувала прагнення до відбудови в майбутньому незалежної польської державності. Незаперечним лідером партії на зламі століть став І. Дашинський.

В організаційному плані ППСД на початку XX ст. залишалася доволі аморфною, характеризувалася злиттям політичної та профспілкової структур [докл. див.: 5], коли кожен член фактично інтернаціональних за складом фахових робітничих і ремісничих товариств автоматично вважався членом партії. Це послаблювало власне політичну організацію, а також призводило до конфліктів з українськими та єврейськими соціал-демократами, поступово поглиблювало розмежування всередині соціал-демократичного руху

за національною ознакою. Тим не менше, ППСД упродовж тривалого часу зберігала домінуючий вплив у ремісничо-робітничому середовищі галицьких міст, однак наприкінці першого десятиліття XX ст. дедалі відчутнішою ставала конкуренція з боку передусім єврейських, а подекуди й українських соціал-демократів.

Інший підхід репрезентувала польська Національно-демократична партія (ендеки або вшехполяки), яка виникла 1897 р. У її програмі, виданій того ж року у Львові, стверджувалося, що «народ польський, без огляду на поділ політичний, має свідомість своєї єдності, свої інтереси загальнонаціональні, окремі від інтересів інших народів» [21, с. 7]. Головною метою своїх змагань партія проголосила досягнення поляками «політичної незалежності», усе, що наближає до неї, – добром, усе, що віддаляє, – злом. Ендеки вважали себе загальнопольською партією, котра представляє інтереси всього польського народу, усіх його соціальних прошарків та всіх дільниць Польщі, прагнули до якнайбільшого розвою національних сил. Тактичні засади партії передбачали максимальне використання легальних можливостей, але в умовах Російської імперії не виключалися нелегальні форми діяльності. Польські націонал-демократи заявляли також у своїй програмі, що на перше місце ставлять духовні й матеріальні потреби народних мас, тому одним із завдань уважали ознайомлення трудящих верств із їхнім становищем, правами й шляхами їх захисту, декларували прагнення до розширення робітничого законодавства в дусі, корисному для робітників [21, с. 9–10, 13, 15, 25, 27].

Складовою частиною партії ендеків став утворений 1905 р. у Королівстві Польському Національний робітничий союз (НРС), який відкинув ідею класової боротьби, захищав приватну власність, поборював соціалістів. Прагнучи рішучішої боротьби за незалежну польську дер-

жавність, НРС у 1908 р. розірвав організаційний зв'язок із націонал-демократами, звинувативши їх в угодовстві щодо російської влади. Напередодні Першої світової війни НРС творив у Галичині «Стрілецькі дружини», які згодом влилися до польських легіонів [16, с. 302–305].

У Галичині націонал-демократичний напрям був започаткований таємними патріотичними організаціями польського студентства другої половини 80-х років XIX ст., пов'язаними з «Лігою польською» (з 1894 р. – «Лігою народовою»), яка прагнула відбудови Польщі в «історичних» кордонах, однак до кінця століття помітного впливу в суспільстві не мав [19, с. 166]. З 1895 р. ендеки розпочали видавати у Львові свій орган «Przegląd wszechpolski» під редакцією Р. Дмовського, а з 1896 р. – популярний часопис «Polak» у Кракові (ред. Л. Поплавський). У 1902 р. вони оволоділи щоденною газетою демократів «Słowo polskie» (14 тис. передплатників), здобувши таким чином аудиторію в кілька десятків тисяч осіб [19, с. 178]. Страйк українських селян 1902 р. у Східній Галичині сприяв зближенню ендеків зі східно-галицькими польськими консерваторами – «подоляками», а також із частиною демократів, людовців та ін. Протегував їм і новий (з 1898 р.) намісник Галичини «подоляк» Л. Пінінський. На тлі загострення польсько-українського протистояння на початку XX ст. політичні та ідейні впливи ендеків неухильно зростали [6, с. 397].

У 1903 р. польські націонал-демократи в Росії прийняли нову, поміркованішу програму, в якій, не зрікаючись мети – незалежності Польщі, стверджували, що ситуація є несприятливою для її втілення, тому слід зосередити зусилля на створенні в усіх трьох дільницях відповідних суспільно-економічних умов для розвитку національних сил [25, с. 236–237]. Галицькі ендеки на з'їзді 8–9 грудня 1905 р. у Львові створили окрему Демократично-народову партію для австрійської дільниці Поль-

щі. Її програма проголошувала висхідним пунктом єдність польського народу та право поляків на незалежне політичне буття, ставила за мету домогтися для польської суспільності в австрійській державі «якнайбільшої самостійності політичної, культурної та господарської», захищати польські загальнонаціональні інтереси в усіх крайових справах, залучити народні маси до боротьби за національні права. Партія вимагала поступового розширення автономії Галицького коронного краю, зміцнення органів самоврядування та їх компетенції у фінансових, господарських і адміністративних питаннях, запровадження загального виборчого права при безумовному збереженні, однак, за польським елементом вирішальної більшості в сеймі та парламентській репрезентації краю, розширення прав польської мови та культури в Галичині, Сілезії та на Буковині, виступала за національну солідарність усіх польських послів, збільшення їх кількості та посилення польського впливу в державі. Програму підписали С. Гломбінський (як голова партії), Л. Тарнавський, Я. Павліковський, Е. Адам, С. Баль, Я. Розвадовський та ін. [19, с. 188–193].

Упродовж кількох років після утворення партії націонал-демократи поширили свої структури на провінцію, створивши повітові організації, опанували ряд громадських інституцій і зокрема Товариство народної школи (Towarzystwo Szkoły ludowej), яке стало їх опорою, особливо в східній частині коронного краю. На відміну від російських ендеків, які головним своїм жупелом зробили антисемітизм, галицькі зосередилися на антиукраїнській пропаганді. Це забезпечило їм симпатії не лише міщанства, буржуазії, але й частково польських селян і поміщиків у Східній Галичині. Пов'язані з російськими однодумцями через «Лігу народову», галицькі ендеки позиціонували себе як партію антисоціалістичну й водночас антиконсервативну, не приймали однозначно ні

проросійської, ні австрійської орієнтації, напередодні світової війни зайняли вичікувальну позицію. Ідеологія партії залишалася внутрішньо суперечливою, являла собою ідейний конгломерат націоналізму та консерватизму [20, с. 54–55].

Польський ліберальний (демократичний) рух у Галичині так і не зміг оформитися в потужну політичну силу. Його програма залишалася недостатньо скристалізованою, зводилась до оборони «польськості» в усіх трьох дільницях, розширення крайового самоврядування, демократизації політичних стосунків, покращення умов для розвитку економіки та освіти. Ліберали критикували угодовство консерваторів, шляхетчину й клерикалізм, в організаційному плані обмежувалися порівняно вузькими групами прихильників, які гуртувалися навколо часописів, а функції політичного проводу покладалися на парламентських і сеймових послів. У серпні 1900 р. ліберали зазнавали у Львові Польську демократичну партію, проте подолати тактичні розбіжності щодо співпраці з іншими силами їм не вдалось. Радикальніша група демократів у 1911 р. створила Польську поступову партію, котра підтримувала діяльність Ю. Пілсудського на теренах краю. Натомість ПДП схилилася до співпраці з консерваторами й підкреслювала свою лояльність щодо монархії Габсбургів. Утім, напередодні світової війни обидві партії відігравали незначну роль у житті Галичини [20, с. 51].

Важливіше місце в галицько-польському політикумі посідав людський рух, який із другої половини 90-х років ХІХ ст. вступив у нову фазу. 28 липня 1895 р. на з'їзді в Жешуві було засновано Стронніцтво людове (Народну партію), перейменоване 1903 р. на Польське стронніцтво людове (ПСЛ). Його очолили К. Леваковський (голова партії), Я. Бойко і Г. Ревакович, секретарем було обрано Я. Стапінського, який незабаром став фактичним провід-

ником людовців. Започаткований ще 1889 р. групою Б. Вислоуха друкований орган партії «Przyjacieli ludu» пропагував ідеї самостійної політичної ролі селянства в суспільному житті Галичини, емансипації селян з-під впливів поміщиків і консерваторів. Активна агітаційно-організаційна діяльність людовців під гаслом «Селяни, обирайте селянина» дала певні плоди. Уже під час сеймових виборів 1895 р. людовці здобули 9 мандатів (послами обрано 7 селян і 2 інтелігентів) [25, с. 238–240].

Загальні збори людовців у Тарнуві у вересні 1896 р. за участі представників майже всіх повітів Західної Галичини та кількох східних висунули принцип солідарності всіх польських партій у національному питанні, запропонували виробити новий статут Польського кола, запровадити прямі й таємні вибори в сільській курії тощо [8, с. 394]. В обставинці підготовки до нових сеймових виборів на початку 1901 р. ПСЛ пішло на компроміс із групою ксьондза С. Стояловського й створення «Об'єднання людових партій». У червні того ж року людовці прийняли програму, яка трактувала весь Галицький коронний край як польську територію й вимагала надання їй у складі монархії такого ж статусу, як і Угорщині, передбачала також демократизацію виборчої системи, державну підтримку селянських господарств. Нова програма, ухвалена з'їздом у Жешуві в лютому 1903 р., заявляла про потребу національної самооборони польського народу, закликала до введення загального виборчого права й проголошення автономії Галичини, вимагала підвищення відповідальності крайового уряду перед сеймом, державної опіки над селянською власністю та ремеслом, підтримки місцевої промисловості, рівномірного оподаткування, охорони праці, обмеження робочого часу й встановлення мінімуму зарплати [8, с. 462, 469; 7, с. 293]. Ідейна платформа людовців відображала інтереси різних прошарків польського населення: селян, ремісників, дрібних торговців тощо.

Людовці переважно негативно ставилися до співпраці з соціалістами й зокрема ППСД. На початку ХХ ст. вони оволоділи громадськими правліннями в понад тисячі сіл, здобули більшість у багатьох повітових правліннях, розпочали організацію парцеляційного банку у Львові [8, с. 470]. На 1911 р. клуб людовців у Польському колі виявився найчисленнішим. Однак рух відзначався внутрішньою неоднорідністю, тривали тертя між різними угрупованнями. Непорозуміння навколо купівлі Я. Стапінським для партії «*Ilustrowanego kurjera codziennego*» в 1913 р. стали приводом до остаточного розколу на ПСЛ-лівицю з Я. Стапінським на чолі та ПСЛ-«Пяст», керований поміркованішими Б. Вислоухом, Я. Бойком, В. Вітосом [22, с. 76].

Початок активізації польського християнсько-соціального руху датується 1891 р. і зокрема оголошенням Папою Римським Левом ХІІІ енцикліки «*Rerum Novarum*». Деякий час діяльність обмежувалась акціями в галузі культури й матеріальної взаємодопомоги, згодом набула характеру професійного руху з метою протидії швидкому зростанню класових (соціалістичних) профспілкових об'єднань. У кожній із дільниць Польщі рух розвивався окремо, у Галичині центром став Краків [22, с. 51].

Однією з найпомітніших фігур цього суспільно-політичного напрямку був католицький ксьондз С. Стояловський, котрий поєднував у своїй діяльності селянські постулати з клерикальними й націоналістичними гаслами і в практичній політиці наближався то до людовців, то до консерваторів, то до ендеків. У 1893 р. він створив першу польську селянську партію «Зв'язок стронництва хлопського» (Союз селянської партії), проте вже за кілька місяців був усунутий від її керівництва. 1895 р. Стояловський вступив до партії людовців, однак через рік, після провалу спроб надати їй християнського характеру, вий-

шов із неї і заснував Християнсько-людову партію. У 1908 р. одна з груп стояловців зблизилася з ендеками, інша утворила Католицько-людову партію, яка працювала на селі, а серед робітників діяла католицько-національна група [20, с. 52]. Близько 1905 р. у Кракові постали перші християнські робітничі організації профспілкового типу, які об'єдналися в «Спілку католицьких товариств ремісників і робітників» та «Польський професійний союз». 4–5 червня 1906 р. у Кракові відбувся з'їзд делегатів католицьких профспілок, які, згідно зі звітом, налічували вже 18 товариств із 1,8 тис. членів. Щоправда, навіть ці цифри, за якими християнсько-соціальний профспілковий рух помітно поступався соціал-демократичному, сучасники вважали сильно завищеними [19, с. 252].

Значну політичну перевагу й тривалу традицію мав консервативний напрям галицько-польського політикуму, підтримуваний місцевими крупними польськими землевласниками й австрійською імперською владою. Однак політичне угруповання, яке мало назву «партії консерваторів», насправді являло собою скоріше певну суспільно-політичну течію, ніж партію сучасного типу. Консерватори не мали спільної програми, а єдиними їх організаційними елементами до початку ХХ ст. були редакції часописів та формально безпартійні польські виборчі комітети, в яких вони домінували [20, с. 49–50]. В останніх десятиліттях ХІХ ст. виразно позначилися різниці між західногалицькими та східногалицькими консерваторами. Перші (станьчики й неоконсерватори) намагались поєднувати шляхетські та клерикальні традиції з дуже помірною програмою капіталістичної модернізації краю. Другі (подоляки) прагнули зберегти відсталу суспільну структуру, мотивуючи це захистом «польськості» (польського «стану володіння») перед українськими селянами [20, с. 50].

Тенденції до консолідування консервативного напрямку на початку ХХ ст. вили-

лись в утворення 1906 р. ефемерного Союзу національної праці, а 1907 р. – Партії національної правди (ПНП), що займала відверто австрофільські позиції та залишилася фактично партією західногалицьких консерваторів. Подоляки поділилися на «автономістів», які формально належали до партії, але співпрацювали одночасно з ендеками, та «центр», який навіть формально не брав участі в ПНП, а тісно взаємодіяв із націонал-демократами [20, с. 50]. Спроби самоорганізації табору подоляків із метою забезпечення «національної оборони» проти українства зумовили еволюцію східногалицьких консерваторів до ендеції [2, с. 87].

«Українська загроза» в Галичині на зламі століть стала одним із вагомих поштовхів до кристалізації польської державницької ідеї [11, с. 12]. Більш чіткої диференціації всередині польського національного табору, конкретизації позицій політичних сил у національному питанні сприяв грандіозний селянський страйк у Східній Галичині 1902 р. Подоляки, ендеки та людовці стали на бік активної боротьби проти українців. Соціал-демократи підтримали страйкарів, а станьчики висловилися за діалог і розумний компроміс з українцями, який би допоміг зберегти польську домінацію в краї [10, с. 110].

Зростання польського національного руху, посилення його антиукраїнської спрямованості та впливу ендеків у всіх сферах життя польської суспільності продемонстрував всепольський з'їзд політиків у Львові 31 травня – 1 червня 1903 р. Участь у ньому взяла більшість польських політичних угруповань із Росії, Австрії та Пруссії (близько 800 делегатів, у тому числі 30 парламентських і сеймових послів). Не підтримали ідею з'їзду та відмовились від участі в ньому станьчики, котрі вважали, що для вирішення всіх справ уже існує відповідний орган – галицький сейм, а також соціал-демократи, лідер яких І. Дашинський заявив про небажання ППСД

мати щось спільне з партіями панівних класів, які не піклуються про потреби простого народу [10, с. 111]. На з'їзді не говорилось відкрито про відновлення польської державності, що, однак, не завадило оголосити цей форум «всепольським сеймом» і задекларувати нерозривну єдність усіх розділених польських земель. Фактичним підсумком з'їзду стало зближення подоляків, націонал-демократів і людовців та проголошення Галичини «польським П'ємонтом», що не влаштувало центральну австрійську владу й зумовило її переорієнтацію на станьчиків [10, с. 112]. 8 червня того ж року новим намісником краю був призначений представник поміркованих краківських консерваторів А.Потоцький, що засвідчило нову розстановку сил у галицькому політикумі.

Отже, на зламі XIX–XX ст. була в основному сформована партійно-політична структура польського національного табору в Галичині під владою монархії Габсбургів. Найважливішими елементами цієї структури, окрім традиційних консервативних сил, стали націонал-демократи і людовці, роль лівої опозиції взяла на себе соціал-демократія. Популярність та впливовість цих політичних організацій, їх мобілізаційний потенціал були загалом підтверджені в ході перших «демократичних» виборів до австрійського рейхсрату в 1907 та 1911 рр., що відбувалися на основі загального права голосування. Характерною рисою польського політичного спектру став тісний ідейний, політичний та організаційний зв'язок галицьких партій зі своїми «аналогами» з-поза меж Галичини, під помітним впливом яких і відбувалася модернізація політичного життя краю. Політична самоорганізація польського суспільства в Галичині стала важливою передумовою для боротьби за відновлення польської державності й за визначення національно-територіальної приналежності краю в 1918–1919 рр. Детальніший аналіз засад організаційної розбудови,

механізмів функціонування, діяльності місцевих осередків польських партій, особливо у Східній Галичині, залишається актуальним завданням для подальшого вивчення.

Література

1. Айрапетов А. Историческая судьба Австро-Венгрии / А. Айрапетов // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 137–144.
2. Аркуша О. Від «подоляків» до «ендеції» (еволюція польсько-українських взаємин на зламі XIX – XX ст.) / О. Аркуша // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : Мат. міжнар. н.-п. конф. (21 – 22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 83–87.
3. Аркуша О. Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. / Олена Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – Ч. 15. – С. 586–606.
4. Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / О. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – 536 с.
5. Жерноклеєв О. Проблеми організаційного становлення масової політичної партії в Галичині початку XX ст. (на прикладі польської соціал-демократії) / О. Жерноклеєв // Галичина. – 2006–2007. – Ч. 12–13. – С. 230–237.
6. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 752 с.
7. Злупко С.Н. Экономические программы польских политических партий в Галиции (конец XIX – начало XX вв.) / С.Н. Злупко // Советское славяноведение : Мат. IV конф. историков-славистов (Минск, 1968 г.). – Минск, 1969. – С. 291–294.
8. История Польши / [В 3-х т.] / Под ред. И.С. Миллера и И.А. Хренова. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 2. – 712 с.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер / [Пер. з нім. Х.Назаркевич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2005. – 360 с.
10. Михальський Ю. Всепольський з'їзд політиків у 1903 р. та суспільно-політична си-

туація в Галичині / Ю. Михальський // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Мат. міжнар. н.-п. конф. (21 – 22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 109 – 113.

11. Михальський Ю.В. Ставлення польських суспільно-політичних сил до українського питання в Галичині на початку XX століття (1902–1914) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю.В. Михальський / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1998. – 18 с.
12. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
13. Мудрий М. Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х рр. XIX ст. / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична / Львівський державний університет імені Івана Франка. – Львів, 1997. – Вип. 32 / [Відп. ред. М. Крикун]. – С. 99–109.
14. Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914) / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична / Львівський державний університет імені Івана Франка. – Львів, 1998. – Вип. 33 / [Відп. ред. М. Крикун]. – С. 91–101.
15. Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70–90-х років XIX ст. : Порівняльний аналіз (Гене́за співпраці польської націонал-демократії з українцями) / І. Чорновол // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2/3. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/5-CHORNOVOL%20Ihor.htm>
16. Bełcikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – 1086 s.
17. Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik / H. Binder. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. – 741 s.
18. Die Habsburgermonarchie 1848–1918 / Österreichische Akademie der Wissenschaften. Hrsg. von Helmut Rumpler u. Peter Urbanitsch. – Wien: Verl. der Österreichischen Akad. der Wiss., 2006. – Band VIII: Politische Öffentlichkeit und

Zivilgesellschaft. – Teil 1. Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. – 1491 s.

19. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906 / W. Feldman. – Kraków, 1907. – Т. 2. – 371 s.

20. Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / J. Holzer. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1974. – 668 s.

21. Program Stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim. – Lwów: Nakładem «Przeglądu wszechpolskiego», 1897. – 29 s.

22. Selimowski T. Polskie legalne stronnictwa polityczne / T. Selimowski. – Warszawa: Nakładem autora, 1934. – 115 s.

23. Stefanowski R. PPS, 1892–1992 / R. Stefanowski. – Warszawa: Instytut wydawniczy Książka i Prasa, 1992. – 205 s.

24. Stochel-Nabielska T. Das polnische Parteienspektrum in Galizien vor 1914. Eine Bestandsaufnahme der Bemühungen um die Demokratisierung des Landes. Diss. Dr. Phil. / T. Stochel-Nabielska. – Wien, 2008. – 377 s.

25. Wielka historia Polski / Przewod. rady autorów F.Kiryk. – Kraków : Pinnex, 2003. – Т. VI : 1864–1914 / Aut. tomu J. Ryś, W. Marmon. – 328 s.

Zhernokleyev O.S. THE FORMATION OF THE POLISH POLITICUM PARTY STRUCTURE IN GALICIA AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURY. *The article deals with the forming of the structure of the Polish political community in Galicia under the rule of the Habsburg monarchy, which ended at the turn of the nineteenth and twentieth century. The most important elements of this structure were conservatives, national-democrats and lyudovtsi; the role of the left opposition has been assumed by the Social Democrats. The influence of these political organizations and their mobilization potential were confirmed during the elections 1907 and 1911 to the Austrian Reichsrat. The close ideological, political and organizational connections of Galician parties with their «analogs» outside Galicia (under their visible influence the*

modernization of the region's political life was going) were the characteristic feature of the Polish political spectrum at that time.

Keywords: Polish political parties, Galicia, Austria-Hungary.

Жерноклеєв О.С. ФОРМИРОВАНИЕ ПАРТИЙНОЇ СТРУКТУРИ ПОЛЬСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ В ГАЛИЧИНІ В КОНЦЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ ВВ. *У статтє обобщено процес формования партійної структури польського політикума в Галичині под властью монархії Габсбургів, котрий завершився на границі ХІХ–ХХ вв. Наиболее важними елементами этой структури стали консерваторы, национал-демократы и людовцы, роль левой оппозиции взяла на себя социал-демократия. Влияние этих политических организаций, их мобилизационный потенциал были подтверждены во время выборов в австрийский рейхсрат в 1907 и 1911 гг. Характерной особенностью польского политического спектра стала тесная идейная, политическая и организационная связь галицких партий со своими «аналогами» за пределами Галичины, под влиянием которых происходила модернизация политической жизни края.*

Ключевые слова: польские политические партии, Галичина, Австро-Венгрия.

УДК 321.1 “1772/1918”
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН ЯК
МУЛЬТИЕТНІЧНИЙ ЛАНДШАФТ
(СПРОБА ВИСНОВКІВ ДЕСЯТИРІЧ-
НОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

І.С. Монолатій

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У статті підсумовано специфіку між-етнічних взаємин в західноукраїнському регіоні, зокрема еволюцію оптимальних етнополітичних пропорцій і співвідношень у структурі державно-територіального устрою, а також забезпечення збалансованого впливу політичних партій і громадських організацій, формування національних ідей і політичних націй українців, поляків, євреїв, окремих імміграційних меншин, поглиблення культурної ідентичності у регіоні етнічного й конфесійного розмаїття.

Ключові слова: західноукраїнський регіон, міжетнічна взаємодія, етнічні політичні актори.

Західноукраїнські землі являють собою унікальне порубіжжя з історично складною системою міжетнічних взаємин. Цю територію дещо припізнало, у порівнянні з національними історіографіями «сусідів», наприкінці ХХ ст. – упродовж цілого першого десятиліття ХХІ ст. вітчизняна соціогуманітаристика почала розуміти як хронотоп, де відбувалися інтеракції між представниками різних етнічних й конфесійних спільнот, а характер міжетнічних взаємовідносин мав свої виразні особливості [1–5]. Відтак найхарактернішими поясненнями феномену взаємодії етнічних спільнот в західноукраїнському регіоні стали конструкти від назагал нейтральних «від контактів до співпраці» [6], «жити і давати жити іншим» [7], до контровесійно-прагматичних «(не)відомі сусіди» [10] і «разом, але майже окремо» [9].

Щоправда досі дослідники, зазвичай, розглядають специфіку міжетнічних взаємин у регіоні в узагальненому вигляді, не враховуючи специфіку етнополітичних та етнонаціональних процесів, їхнє інституційне наповнення. Зокрема це стосується соціокультурних та етнокультурних вимірів дихотомії «свій»/«чужий», виокремлення суб'єктів та визначення тенденцій західноукраїнської етнополітичної сфери, формування векторів взаємодії рівно- та різностатусних етнонаціональних спільнот, розгляду діалектики етнополітичних, етносоціальних та соціокультурних суперечностей та конфліктів, пошуку шляхів досягнення порозуміння між етнонаціональними спільнотами, а також вивченню специфіки сприйняття «іншостей» на груповому та індивідуальному рівнях.

Саме тому, на наш погляд, унеможливувалася екстраполяція достовірних й ґрунтовних висновків про особливості міжетнічної взаємодії в регіоні через історичну ретроспективу на сучасний стан міжетнічних взаємин в регіонах України із середнім (Чернівецька) і вищим від нього (Львівська, Івано-Франківська області) рівнем етнополітичної складності. Адже з'ясування глибинних причин ментальних особливостей тієї чи іншої регіональної спільноти, конкретизує загальний процес формування єдиного державного організму сучасної Української держави. Ґрунтовне дослідження феномену, який винесений у заголовок статті, передбачає історико-політологічне прочитання й розв'язання проблем територіальної консолідації, подолання регіонального відчуження та інерції історичної територіально-політичної роз'єднаності в рамках самої української етнічної нації; консолідацію української політичної нації; кристалізацію культурної ідентичності України; попередження й уникнення регіональних етноконфліктів [8; 10].

Специфіка етнонаціональних процесів. Наприкінці Пізнього Середньовіччя і початку Модерного часу в західноукраїнському регіоні всередині контактних зон активізувалися процеси, які привели до утворення нових міжетнічних об'єднань, відбулося переструктурування в системі міжетнічних взаємин, змінився характер міжетнічної взаємодії. Процеси модернізації в регіоні йшли повільно; суспільство зберігало риси традиціоналізму й архаїчності, а міжетнічні взаємини характеризувалися тяглістю і відносною стійкістю, адже були зумовлені успадкованою від передніх поколінь системою взаємодії етнічних груп, в якій кожен етнічний елемент займав свою нішу і виконував певні функції.

Найвизначнішим, вихідним, фактором стали геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі. Розподіл земель колишньої Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. привів до руйнування попередніх і встановлення нових державних кордонів. Усі подальші події та процеси були наслідком міжнародної політики щодо етнічних українських земель. Анексія західноукраїнського регіону Австрійською імперією привела до суттєвих змін у територіально-адміністративному устрої краю і змін в усіх сферах життєдіяльності.

Не можна недооцінювати такий фактор, як «спадщина минулого»: впродовж Пізнього Середньовіччя і Модерної доби в досліджуваному регіоні етнічні суперечності між українцями, євреями, поляками і німцями визначали етнопсихологічний клімат, хоча і носили латентний характер. Зокрема фаворитизм польської групи провокував приховану роздратованість дискримінованих етнічних спільнот, зокрема українців. Разом з цим існував такий «стримувальний» фактор, як традиції міжетнічних взаємин. Українці, євреї, поляки і німці в західноукраїнському регіоні мали багаторічний досвід спільного мир-

ного проживання в цій частині Центрально-Східної Європи, який ґрунтувався на історично складених звичаях і традиціях. З одного боку між етнічними спільнотами існувала певна дистанція, зумовлена взаємними стереотипами, різномірністю політичних культур, конфесійної належності і мови. З іншого боку між етнічними спільнотами проходила постійна взаємодія, яка базувалася на домінуванні тієї чи іншої групи в певних ділянках життєдіяльності, що зумовлювало необхідність підтримання стабільних міжетнічних відносин. Модифікація західноукраїнського суспільства в ці й подальші століття не привела до повного зникнення попередніх традицій, і система міжетнічних взаємин зберігала певну стійкість.

Упродовж досліджуваного історичного часу відбувалися значні кількісні та якісні зміни етнічного складу населення. Західноукраїнський регіон став зоною масових міграцій із Заходу на Схід і зі Сходу на Захід. Переміщення населення були стихійними, а також їх ініціювали органи державної влади. До цього слід додати і внутрішню міграцію – переважно з сільської місцевості в міста і містечка регіону. Самий факт міграції, незалежно від того, приводить вона до контактів представників однієї чи іншої групи або різних груп (з точки зору їхньої культури, етнічності, мови і релігії), слід розглядати як соціальну проблему, причому як проблему з потенціалом конфліктності. Як правило, потенційно конфліктними є взаємовідносини етнічних спільнот за такими ознаками, як «корінне – некорінне» населення, «більшість – меншість», «титульне – нетитульне» населення. Зміна суспільно-політичного режиму в західноукраїнському регіоні привела до руйнування тієї, що існувала до того часу, і створення нової соціальної та етнічної ієрархії.

Етносоціальна структура населення. Системотворчим елементом етнонаціо-

нальної структури населення регіону була українська етнонація. Саме вона виконувала функцію демографічної й етнічної основи західноукраїнських земель. Хоча за ознакою чисельності основних елементів вертикаль етнонаціональної структури галицько-буковинського суспільства певною мірою видозмінилася, загалом її конфігурація за цією ознакою виявила тенденцію до стійкості [табл. 1–3].

Лінії розмежування культурного поділу праці, як і економічна конкуренція між основними етнічними спільнотами і групами, були одними із чинників, які зумовлювали етносоціальні суперечності. Адже тодішній культурний поділ праці в Галичині й на Буковині та політика центру в розподілі економічних ресурсів створювали численні передумови для посилення міжетнічної напруги й конфронтації. Найсуттєвішим з них було протистояння за землю. Остання в реаліях аграрного за своїм еством регіону уособлювала найбільшу економічну цінність, призводила до загострення взаємин поляків з іншими етнічними меншинами. Характерні для XIX – початку XX ст. міжетнічне напруження, боротьба польської шляхти й українського села означили сутність польсько-української взаємодії в Галичині, а румунсько-української – на Буковині. Однак слід зауважити, що і трансформація традиційних ролей єврейського і неєврейського (християнського) населення створювала власні поля етнічного конфлікту. Інша особливість – відсутність розвинутого індустріального виробничого сектора на західноукраїнських землях визначала структуру всіх без винятку етнічних сегментів місцевого етносоціального організму. Культурний поділ праці призвів до усталення міжетнічної соціокультурної дистанції між містом і селом. Закономірне прагнення окремих етнонацій (українців, поляків, румунів) до оновлення власної соціальної структури призводило до бо-

ротьби за домінування в містах. Проте суттєвим тут було самоусунення українців від міста як такого, від урбанізації загалом. Досліджуваний соціум за своєю іманентною сутністю залишався традиціоналістським. Стримувальними, хоча не основними, факторами тут виступали інонаціональний характер міст (здебільшого – польсько-єврейського, почасти румунсько-німецького і т. д.) й відсутність у них розгалуженої індустріально-виробничої структури. Головна ж причина самозречення українців від повноцінної інтеграції в міста полягала в специфіці мислення традиційного суспільства. Саме в ньому однією з головних, визначальних цінностей виступала земля, з якою пов'язана багатівкова практика передачі соціального досвіду. А що йшлося тут про т. зв. першість у виробництві і торгівлі, то це активізувало питання про етнічне обличчя спільнот і груп. Відмінності останніх в їхній соціальній структурі сприяли герметизації етнонацій у лоні власних інтересів. Наприклад, за умов домінування неефективних, майже архаїчних методів господарювання українці і євреї ставали такими собі бранцями власної соціальної структури. Тому їхні основні ролі в економічному житті визначалися соціально-професійною структурою, в якій українці асоціювалися з сільськогосподарським виробником, євреї – з фаховими заняттями, притаманними тодішньому міському укладові життя – ремеслом, торгівлею, вільними професіями, поляки/румуні – панівним становищем у місцевому самоврядуванні й управлінні західноукраїнських земель.

Таблиця 1

**Населення Галичини і Буковини за етнічністю
та розмовною мовою у 1880–1910 рр. [9, с. 121]**

Коронний край	Рік	Німці	Чехи	Поляки	Українці	Словенці	Сербо-хорвати	Італійці	Румуни	Вірмени	Євреї	Разом
Галичина	1880	324336 (5,4)*	5541 (0,10)	3058400 (51,50)	2549707 (42,94)	96 0,00	14 0,00	91 0,00	276 0,00	-	-	5938461 (100%)
	1890	227600 (3,46)	5827 (0,09)	3509183 (53,34)	2835674 (43,10)	208 0,00	2 0,00	58 0,00	283 0,00	-	-	6578835 (100%)
	1900	211752 (2,90)	9014 (0,12)	3988702 (54,75)	3074449 (42,20)	127 0,00	28 0,00	123 0,00	508 0,01	-	-	7284703 (100%)
	1910	90114 (1,13)	8718 (0,11)	4672500 (58,55)	3208092 (40,20)	144 0,00	44 0,00	21 0,00	740 0,01	104 0,00	-	7980477 (100%)
Буковина	1880	108820 (19,14)	1738 (0,31)	18251 (3,21)	239690 (42,16)	38 0,01	-	24 0,00	190005 (33,43)	9887 (1,74)	-	568453 (100%)
	1890	133501 (20,78)	536 (0,08)	23604 (3,67)	268367 (41,77)	28 0,00	1 0,00	18 0,00	208301 (32,42)	8139 (1,27)	-	642495 (100%)
	1900	159486 (22,04)	596 (0,08)	26857 (3,71)	297798 (41,16)	108 0,01	6 0,00	119 0,02	229018 (31,65)	9516 (1,31)	-	723504 (100%)
	1910	168851 (21,24)	1005 (0,13)	36210 (4,55)	305101 (38,38)	80 0,01	1 0,00	36 0,00	273254 (34,37)	10391 (1,31)	-	794929 (100%)

* у дужках – відсотки

Таблиця 2

**Етноконфесійний поділ Галичини
за розмовними мовами в 1910 р. [9, с. 459]**

мова \ конфесія	римо- і вірмено католики	греко-католики	греко- і вірмено православні	євангелісти (а)	їудеї	інші та безконфесійні (б)	Разом
Німецька	36623 (1,0)	596 (0,01)	93 (3,2)	27129 (72,0)	25631 (2,9)	58 (8,7)	90130
Польська	3618145 (97)	235328 (6,9)	196 (6,9)	7854 (20,8)	808327 (92,7)	317 (47,8)	4670167
Українська	42822 (1,1)	3141029 (93,0)	1580 (55,6)	834 (2,2)	21513 (2,5)	247 (37,2)	3208025
Румунська	-	-	-	-	-	-	-
Угорська	-	-	-	-	-	-	-
Інші	8207 (0,2)	496 (0,01)	678 (23,8)	216 (0,6)	168 (0,02)	6 (0,9)	9771
Іноземні	26493 (0,7)	1784 (0,05)	294 (10,4)	1660 (4,4)	16165 (1,8)	35 (5,3)	46431
Разом	3732290 (100)	3379233 (100)	2841 (100)	37693 (100)	871804 (100)	663 (100)	8024524

Пояснення: * у дужках – відсотки

(а) вірні Євангелістської церкви Авґсбурзького і Гельвецького віровизнання, гуттерці, англікани, меноніти й унітарії; (б) старокатолики, ліповани, мусульмани та інші.

Таблиця 3

**Етноконфесійний поділ Буковини
за розмовними мовами в 1910 р. [9, с. 459]**

конфесія \ мова	римо- і вірмено- католики	греко-католики	греко- і вірмено- православні	євангелісти (а)	їудеї	інші та безконфесійні (б)	Разом
Німецька	50009 (50,5)*	954 (3,6)	2490 (0,45)	19475 (95,0)	95706 (93,0)	145 (4,4)	168779
Польська	32506 (32,8)	1689 (6,5)	724 (0,1)	98 (0,5)	1177 (1,1)	23 (0,7)	36217
Українська	3703 (3,7)	21508 (82,1)	274758 (50,1)	112 (0,5)	2102 (2,0)	3039 (91,6)	305222
Румунська	1124 (1,1)	1824 (7,0)	268992 (49,08)	176 (0,8)	1024 (1,0)	76 (2,3)	273216
Угорська	9956 (10,0)	9 (0,03)	24 (0,004)	378 (1,8)	22 (0,02)	-	10389
Інші	951 (1,0)	11 (0,04)	102 (0,02)	18 (0,08)	40 (0,04)	-	1122
Іноземні	886 (0,9)	183 (0,7)	996 (0,2)	260 (1,3)	2 854 (2,8)	33 (1,0)	5212
Разом	99135 (100)	26178 (100)	548086 (100)	20517 (100)	102925 (100)	3316 (100)	800157

Пояснення: * у дужках – відсотки

(а) вірні Євангельської церкви Авґсбурзького і Гельвецького віровизнання, гуттерці, англікани, меноніти й унітарії; (б) старокатолики, ліповани, мусульмани та інші.

Формування етносоціальних груп в досліджуваному хронотопі – тривалий процес, який змінюється залежно від суспільно-політичної ситуації та пов'язаний з формуванням і закріпленням у середовищі етнонаціональних спільнот майнової нерівності та соціальних функцій. Зокрема етнічні відмінності зазвичай збігалися із соціальними. Хоча в обох досліджуваних австрійських провінціях, Галичині і Буковині загалом, а в кожній місцевості зокрема, співвідношення між різними соціальними та етнічними групами складалося по-своєму. Звичні на той час лінії соціального розмежування між містом і селом певним чином коригувало існування протидійного трикутника: поліетнічних міст (передусім, з польсько-єврейським населенням), християнського (зазвичай з

переважно українською людністю) села та єврейського штетла.

В Галичині населення краю становили дві більші, які конкурували між собою, групи – поляки й українці, а на Буковині такими були румуни і українці. Третім, фактичним, фігурантом тут завжди була єврейська меншість. Якщо в Галичині поміщики майже без винятку були поляки, селяни – переважно українці, то на Буковині цей поділ хоча й не був абсолютним, проте першими були румуни й поляки, а другими в основному українці й румуни. Між тими і тими в Галичині й на Буковині посередниками були євреї. Їхні виняткові ролі – корчмарі, торгівці та орендарі. До протидійного етнічного трикутника (українці – поляки – євреї) додавалися фігури німецького/німецькомовного та

румунського чиновників (відповідно в Галичині й на Буковині), ролі яких в етносоціальному укладі були також принципово відмінні. Якщо ж брати до уваги досліджуваний хронотоп, то більшість населення тут становили мешканці сіл, які переважно були українцями. Тривалий час про них говорили не інакше як про народ «хлопів і попів». Тільки в останні десятиліття XIX ст. ситуація почала змінюватися – з появою світської інтелігенції. Окрему нішу в етносоціальному організмі регіону займала дрібна шляхта, яка ідентифікувала себе головним чином з українським населенням, однак унаслідок герметизації у власному нобілітованому середовищі залишалася по суті відірваною від ширшої української спільноти. Інший контекст – у межах регіону українці становили лише невелику частину міського населення, адже пересічно лише кожен десятий українець західноукраїнських земель (зокрема й Закарпаття) був міським мешканцем, тоді як серед поляків та євреїв аналогічні показники були суттєво вищі. За тодішніх обставин та відповідно до ролі міста в житті суспільства Модерної доби це означало, що українська спільнота практично була позбавлена контролю не тільки над державною владою та управлінням, органами провінційного і міського самоврядування, але й над промисловим виробництвом, соціальною інфраструктурою, новітніми засобами комунікації тощо. Українці залишалися найчисельнішою етнічною групою, але за впливом на суспільні й соціально-економічні процеси поступалися полякам, румунам, німцям і євреям. Нерозвинена соціальна та професійна структура етнічної більшості була одним із наслідків тривалого пригнобленого і бездержавного становища. Несприятливими для галицьких і буковинських українців були такі чинники, як масова трудова еміграція, тяжке соціально-економічне становище і висока смертність, цілеспрямована денационалізація та коло-

нізація західноукраїнських теренів. Упродовж досліджуваного періоду спостерігалося поступове зменшення питомої ваги українського населення.

Серед соціальних верств міського населення західноукраїнських земель значну частку становили поляки, які були ремісниками, купцями, робітниками, представниками вільних професій і чиновниками. Подібні ролі виконували міщани-румуни на Буковині. А от більшість євреїв залишалася передусім міською біднотою, навіть займаючись торгівлею чи ремеслом. Їхню суспільну верхівку становили сім'ї рабинів серед правовірних іудеїв та цадиків серед хасидів, а соціальні низи – бідне, упосліджене в соціальному і правовому відношенні населення. Нові ролі – землевласників, підприємців, представників вільних професій пробували багатші й освічені євреї. Їх значна частина асимілювалася в місцеве німецьке або польське середовище, набагато рідше – в українське.

Виразна специфіка етносоціального розвитку регіону знайшла відбиток в усталених стереотипах масової свідомості, коли селянин асоціювався з українцем, землевласник – з поляком або/чи румуном, торговець – з євреєм. Поступова асиміляція українцями представників інших національностей була помітною для сучасників і відбувалася «знизу», передусім у сільських громадах, де незаперечною була чисельна перевага українців і домінувала багата на традиції українська народна культура. Натомість «згори» йшов процес асиміляції, що захоплював частину української суспільної верхівки (шляхту, інтелігенцію, духовництво, міщан).

Соціокультурна дихотомія «свій» / «чужий». Міжетнічна соціокультурна дистанція, як і зумовлена культурними ресурсами спільнот світоглядна, соціокультурна дихотомія «свій – чужий» були тими факторами, які зумовили етнічний принцип політичної структуризації населення західноукраїнського регіону. У

багатовіковому співіснуванні унікальної семіотичної опозиції «свій – чужий» знайшли відображення і етноконфесійна проблематика, і суспільна противага, і культурні взаємовпливи, і «міфологія судства», які в багатьох випадках спиралися на стереотипи у сприйнятті «чужого». Внаслідок цього міжнаціональні відносини на західноукраїнських землях не були однозначними і такими, які можна було б «вписати» в один шаблон. Тут мали місце прояви всіх типів цих відносин: дружніх, нейтральних, нерівних, неприязних. Їхня амплітуда коливалася між полюсами доброзичливості, толерантності, співпраці, передусім економічної, міжкультурного діалогу та ізоляціонізму, нетерпимості, підозри, відчуження і навіть ворожості. Тут співіснували і взаємодіяли релігії (християнство: римо-, вірмено- і греко-католицизм, православ'я, протестантизм; юдаїзм), етноси (українці, поляки, румуни, молдавани, німці, вірмени, росіяни, євреї та ін.), носії принципово відмінних цивілізацій (візантійської, латинської, близькосхідної). Досліджувана територія являла собою переплетіння культур основних етнонацій – шляхетської польської, боярської румунської, а також традиційних – української й єврейської. Однак найрельєфнішими були християнська та юдейська традиції. Відповідно межа між ними була найконтрастнішою. Проте соціокультурний ізоляціонізм, взаємне дистанціювання хоча й мали місце, але не були абсолютними.

Найвагомішу роль у функціонуванні дихотомії «свій» – «чужий» відіграла релігія, оскільки для основної частини групи вона була значною частиною повсякденного життя як у містах, так і в селах західноукраїнського регіону. Дихотомія міста і села ускладнювалася етнічною і конфесійною конфронтацією. Просторовий образ міста залишався ключовим для семантичного маркування міського простору як «чужого». У той же час міські споруди чи

ландшафтні межі, які забезпечували замкнутість міського простору, виховували «ідеального городянина», для якого опозиція усередині/зовні була б осмислена не тільки у власному будинку/зовні, а і в місті/за містом. У цьому ракурсі важливими домінантами просторової структури міста чи містечка, які визначали його силует, були сакральні споруди (церкви, костьоли, кірхи, синагоги) та їх релігійна символіка. З одного боку, останні відмежовували світ «ми» від «вони» і були факторами об'єктивної дихотомії. За іншого боку, такі каталізатори (знаки і символи) визначали «тональність», характер сприйняття «чужих», які функціонували поруч. Функціональність дихотомії «свій» – «чужий» була взаємопов'язаним комплексом релігійних символів, простору мови повсякденного спілкування, а також рефлексивних уявлень окремої особи або певної групи осіб. Із загального контексту їх виокремлювали релігійні, етнічні, соціальні чи інші ознаки. Істотним чинником опозиції «свій – чужий» була територія – середовище взаємодії етнонаціональних спільнот і полігон відчайдушної боротьби за дефіцитні ресурси (передусім землю). Це вочевидь призводило до подальшого процесу групового незадоволення – кореляційного фактора взаємодії «своїх» і «чужих». Соціокультурні й етнокультурні виміри дихотомії «свій» – «чужий» в регіоні визначалися тією суттєвою обставиною, що в модерному часі, який характеризується суттєвими інноваціями в різних сферах суспільного життя, поступово формувався новий ідентид – етнічний, який поволі виборював право на існування поруч із релігійним.

Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції. У досліджуваному хронотопі безпосередніми суб'єктами політичного процесу були політичні партії, структуровані за етнічним принципом. Артикуляція конкретними політичними акторами «ми»-інтересів

названі сприяла політичній соціалізації етнофорів, які за посередництва партій здійснювали заходи, спрямовані на реалізацію етнотрупових інтересів. Ідеологія партій, які діяли на західноукраїнських землях, і утворилися на основі етнічної ідентичності, відображала інтереси членів конкретної групи. Примат політичної культури, в якій визначальним концептом повсякчас виступали власні інтереси, – готовність задовольнити їх коштом «чужих», як і численні об'єктивні причини для між-етнічних антагонізмів призвели до такої етнополітичної ситуації, в якій політичні актори різних етнічних спільнот уособлювали здебільшого інституціоналізовані сили, які конкурували/конфліктували. Незважаючи на розбіжності в ідеологіях, наявність у середовищі кожної з спільнот усього спектра сил, етнічні партії виявляли однаковість у категоричності вимог стосовно відродження власних держав. Багатоаспектність їхніх вимог суттєво коригувалася наявністю соціальної бази політичних акторів, варіативністю сповідуваних етнофорамі суспільних цінностей. Зокрема, тут превалювали консервативний світогляд або різні шляхи суспільного поступу та засоби його досягнення. Вони виявилися в ході модифікації політичної системи Австро-Угорщини і, зокрема, у створенні ефективної на той час системи управління етнонаціональними процесами.

Найважливішу роль в етнополітичній мобілізації спільнот Галичини і Буковини відігравав ідеологічний фактор. Практично всі об'єднання етнічних меншин (національні товариства, політичні партії) створили певну ідеологію, яка скріплювала їх групову солідарність. Ідеологічний чинник виступав доволі сильним фактором, який стимулював до об'єднання та подальших дій. Одним із критеріїв етнополітичної мобілізації виступав політичний інтерес. Особливу роль за умов політичної мобілізації меншин, як і загалом

інших груп, відігравали такі фактори, як «мотив небезпеки» і т. зв. принцип справедливості. Саме ці чинники були чи не найефективнішими за умов етнополітичної мобілізації, а тому етнічні партії досліджуваного хронотопу часто застосовували їх як політичні гасла. Не менш важливу роль у процесі етнополітичної мобілізації спільнот відігравали такі категорії, як авторитетність партії чи національного товариства, які представляли ту чи іншу національну меншину, наявність впливових етнічних лідерів. Це було пов'язано з рівнем національної самосвідомості групи, її етнічною культурою, усвідомленням проблем етнічного розвитку і шляхів їх розв'язання, ступенем вираження етнічної самобутності, наявністю такого важливого фактора консолідації, як етнічне лідерство.

Фактор етнополітичної мобілізації засвідчив, що ідеологічні й організаційні впливи політичних партій, які діяли на західноукраїнських теренах у транзитивний період, виступали механізмом конвертування влади рівно- та різностатусних етнонаціональних спільнот у мобілізаційний вплив на партійну масу – члена етнічної партії, прибічника партії, а відтак і потенційного виборця. Отже проходив процес етнополітичної мобілізації, через який політики або/чи активісти організовували та згуртовували потенційних виборців на підтримку кандидата або/чи програми політичної партії. Еволюція стратегій інтеракціонізму груп досліджуваного хронотопу відповідала трьом рівням етномобілізаційних процесів національних меншин: латентному, організаційному та політичному. На першому з них меншини тільки формально заявили про своє існування, тому цей рівень характеризувався швидкою асиміляцією і розпорошеністю національних меншин. Активними учасниками внутрішньодержавних політичних процесів етнонаціональні спільноти ставали на другому рівні. Пізніше вони дійшли до

третього – політичного рівня. Він характерний створенням власних політичних рухів і партій, які брали участь у виборах різних рівнів (до крайових сеймів) і в політичному житті держави (рейхсрату).

Спільність артикульованих політичних акторами українців і поляків завдань (зокрема етнополітичний ренесанс) простежується вже на початку модернізаційного проекту Габсбургів. Наступальну політику щодо «чужих» вели передусім поляки в Галичині та вслід за ними румуни на Буковині. У стратегіях інтеракціонізму груп єврейського і німецького населення досліджуваного хронотопу ми відзначаємо тактику, скеровану на захист «своїх» – етнотрупових інтересів та співіснування з іншими, часто відмінними в релігійному плані спільнотами (українці, євреї). Загалом етнополітична мобілізація етнічних меншин досліджуваного хронотопу забезпечила їм перетворення на етнонації. Однак зауважмо, що внаслідок цього етнічним меншинам не так часто вдавалося діяти як монолітним формаціям. Часто об'єднання в потужніші структури супроводжувалися боротьбою за лідерство в новоствореній організації між представниками різних політичних партій (наприклад, буковинських німців). І насамкінець зазначмо: етнополітична мобілізація перетворила етнічні групи досліджуваних теренів на потенційних політичних акторів. У західноукраїнському регіоні транзитивного часу фактор етнополітичної мобілізації виступав певною альтернативою асиміляції з титульними націями і подекуди виражався налагодженням тісних комунікацій, проведенням спільних заходів та акцій, висловленням своєї активної позиції щодо тих чи інших політичних рішень центру. Етнічна мобілізація й активна участь у суспільно-політичних процесах засвідчили й те, що в умовах транзитного суспільства етнічні суб'єкти досліджуваного хронотопу стали помітними гравцями на політичній шахівниці.

Суб'єкти і тенденції етнополітичної сфери визначалися етнонаціональною політикою Австрійської держави, яка інституціоналізувалася на західноукраїнських землях, а також артикульованими партіями етнотруповими інтересами та стратегіями їх захисту. Пріоритети етнонаціональної політики Габсбургів у досліджуваному хронотопі були наслідком інституціоналізації держави в результаті досягнення максимальних завдань етнічних рухів, а також притаманних державі внутрішніх функцій. Стратегія Австро-Угорщини в етнополітичній царині головним чином зумовлювалася двома факторами: етнотруповими інтересами та обраною етнополітичною моделлю її розвитку, яка передбачала гармонізацію взаємин держави й етнічних меншин. Ініціативи правлячої династії та урядів Дунайської монархії у сфері етнонаціональної політики, в основі своїй етноплюральній, виявилися в такій тріаді: забезпеченні державного суверенітету, збереженні територіальної цілісності та досягненні стабільного функціонування політичної системи. Проте з огляду на розбіжності в сприйнятті держави «своїми» й «чужими» засобом для реалізації цих цілей стала легітимація влади. Одним із додаткових засобів останньої і посилення держави загалом став курс офіційного Відня на збереження багатокультурності, в якому вбачався гарант толерантного співіснування етнонаціональних спільнот. Дії центральної влади у сфері етнонаціональних відносин загалом свідчили про готовність створення оптимальних умов для збереження культурних ресурсів етнічних меншин та відмови/застосування стосунків міжетнічної субординації.

Зусилля влади, спрямовані на створення наднаціональної поліетнічної політичної нації, призвели до того, що в досліджуваній етнополітичній сфері формувалися/функціонували групи-конкурентки, репрезентовані політичними акторами, які залежно від статусу етнічних суб'єктів

відігравали амбівалентну роль. Ті, що по-стали в середовищі титульного етносу, обстоювали інтереси держави, інші ж, які об'єднували етнофорів із числа етнічних меншин – захищалися від їхнього диктату. Передумовою успішного захисту своїх інтересів були імпульси до політизації т. зв. скривджених етнічностей. Здебільшого захисний характер носили відповіді етнічних меншин на неприховану упередженість з боку представників регіональної влади і створення державою вертикальної системи міжетнічних відносин. Водночас вони виступали й як ті суб'єкти, діяльність яких характеризувалася наступальністю щодо інших етнічних спільнот, однак не щодо нації-держави. Це призвело, з одного боку, до наступу держави, титульного етносу на права й групові інтереси етнічних меншин, а з іншого – до зіткнення інтересів рівно- та різностатусних спільнот.

Вектори взаємодії рівно- та різностатусних етнопонаціональних спільнот. Визначальний фактор, що вплинув на характер етнополітичної поведінки груп під час еволюції ідентитів, – наявність/відсутність їх претензій на здобуття дефіцитних ресурсів, зокрема – влади. Політична поведінка етнофорів з числа етнопонацій позначена амплітудою коливань від активної участі в етнічних рухах чи навпаки, протиставлення новій владі, чи інертного споглядання за інституціоналізацією на західноукраїнських землях етнополітичного організму. Для дисперсних етнічних меншин, які демонстрували здебільшого інтеграційну етнополітичну поведінку, досліджувана доба стала часовим простором для адаптації в нових суспільно-політичних реаліях. Тому характер етноповедінки за критерієм домінуючих на груповому рівні тенденцій визначався переважними формами реакції-відповіді етнопонаціональних спільнот на зовнішні щодо них виклики з метою охорони групових інтересів і цінностей.

Відмінності в домінантах етноповедінки суб'єктів міжетнічної взаємодії – наслідок різних цілей, які в умовах політизації етнічностей намагалися реалізувати етнопонаціональні й дисперсні спільноти. Точки перетину у вимогах етнічних меншин – домагання запровадження автономії в її територіальному та національно-культурному варіантах, громадянського рівноправ'я і т. д.

Етнополітична поведінка підпорядкованих груп засвідчила наявність двох основних платформ, на яких вони могли досягти компромісу, – це співпраця в розбудові держави й протиставлення їй. Остання виявилася неприйнятною для всіх етнопонаціональних спільнот західноукраїнських земель, особливо для євреїв та німців. Задля здобуття паритетних з нацією-державою прав усі без винятку етнічні меншини домагалися створення оптимальних умов для збереження власних культурних ресурсів. Це визначає головний критерій в їхньому баченні умов компромісу різностатусних етнопонаціональних спільнот – інтеграцію в державу на правах рівноправних суб'єктів політичної нації. Водночас відсутність спільних масштабних кампаній етнічних меншин, спрямованих на їхню інтеграцію в етнополітичний організм Габсбурзької монархії на правах його рівноправних суб'єктів, взаємної підтримки в цьому процесі, свідчить, що їхня співпраця була ситуативною й не визначала домінуючої тенденції у дво- чи багатосторонній взаємодії.

Характер інтеракціонізму рівностатусних етнопонаціональних спільнот коригувався фактором розбіжностей інтересів українців та імміграційних меншин, їхніх взаємних реакцій на спроби одного із суб'єктів міжетнічної взаємодії досягти цілей, які суперечать інтересам інших підпорядкованих груп, а також (не)готовності останніх чи їхніх представників захищати «вони»-інтереси. Значущим було й політичне позиціонування дисперсних

спільнот, яке зумовлювало характер реакції автохтонної етнічної більшості західноукраїнських земель.

Реалізації чи усталенню співпраці рівностатусних груп перешкождали об'єктивні та суб'єктивні причини. З-поміж комплексу перших – природне превалювання в етногруповій свідомості «ми»-інтересів, а як наслідок – неготовність більшості етнофорів-«своїх» здійснювати поступки на користь «чужих», перманентність патових для дисперсних етнічних меншин ситуацій вибору, коли їхньої лояльності щодо себе одночасно домагалися як поляки, так і українці. Серед суб'єктивних причин – відсутність агрегованої етнічними політичними акторами платформи комплексного врегулювання їхніх проблем, політичної волі імміграційних спільнот щодо підтримки справедливих вимог етнічної більшості регіону і тієї політичної культури, яка б враховувала наслідки двостороннього партнерства для третьої сторони.

Важливий елемент, який гальванізував ціннісні суперечності між різностатусними етнонаціональними спільнотами, – мова. Намагання підпорядкованих груп захистити цей вагомий культурний ресурс стали одним з каталізаторів їхньої етнополітичної мобілізації. Така тенденція яскраво відобразилася в боротьбі етнічних меншин за школу з рідними для них мовами навчання й тими суспільними цінностями, які б відповідали їхнім «ми»-інтересам. Вона доповнилася вимогами збільшити кількість закладів освіти, що фінансувалися б з державного бюджету, розширити можливості етнічних меншин у здобутті середньої, професійної та вищої освіти.

Конкуренція етнонаціоналізмів, що виникла внаслідок захисту етнічними меншинами своїх культурних ресурсів – намагань зберегти простір соціокультурної дистанції, з одного боку, та спроб влади зруйнувати її шляхом нав'язування

«чужим» «ми»-цінностей, з другого, визначила латентну сутність ціннісних суперечностей і конфліктів між різнопорядковими етнічними суб'єктами.

Діалектика етнополітичних, етносоціальних та соціокультурних суперечностей та конфліктів. Суперечності й конфлікти – домінуючі тенденції міжгрупових інтеракцій у досліджуваному регіоні. А що конкуренція рівно- та рівностатусних етнонаціональних спільнот дає підстави для виокремлення в модернізаційній концепції етнічних конфліктів їх протомодернізаційного варіанту, в етнополітичній – семіотичного, то демаркаційні «кордони» чітко виражених структурних розмежувань конструювалися такими причинами. По-перше, статусно-рольовою диференціацією, яка формувалася/коригувалася безпосередньо під час тривання етнополітичного конфлікту. По-друге, усвідомленням різностатусними групами різниць у перспективі реалізації своїх ціннісних можливостей. По-третє, політичною ідентифікацією етнофорів на засадах етнічності.

Антологія виникнення міжетнічних суперечностей і конфліктів засвідчує їх контроверсійну природу, а також засвідчує розширення учасників міжетнічної конкуренції від дво- до тристороннього формату, участь у ній як рівно-, так і рівностатусних спільнот, поліпредметність їхніх суперечностей. Особливості етнополітичних суперечностей виказують протестний характер реакції національних меншин на дії влади, а отже і їхню мобілізацію задля врегулювання проблем на прийнятних для них засадах. Такі суперечності виникали внаслідок конкуренції ідеологій «своїх» і «чужих», прагнення етнічної більшості регіону до етнополітичного ренесансу. Протиборство етнонацій за дефіцитний ресурс влади, зокрема українців і поляків – свідчення функціональності фактору контролю над територією як каталізатора міжетнічних суперечностей.

А от етносоціальні та етнокультурні конфлікти були, переважно, результатом, з одного боку, безпосередньої стратегії влади й партій нації-держави в сфері етнонаціональних відносин, з другого – стратегій і тактики етнічних політичних акторів. Емпірика етноконфліктної взаємодії на західноукраїнських землях дає підстави для виокремлення у якості варіативності вирішення міжетнічних суперечностей і конфліктів їх особливих варіантів – т. зв. «ірландської» (страйків і бойкоту) та «російської» (етнічного тероризму) моделей.

Ми вважаємо етносоціальні суперечності й конфлікти результатом протидіючого процесу, в якому етнічні меншини конкурували з рівно- та різностатусними спільнотами з метою захисту своїх групових інтересів, їхньої участі в перерозподілі основного економічного ресурсу досліджуваного хронотопу – т. зв. «битви за землю». Оскільки конкуренція етнонаціональних спільнот відбувалася в реаліях патріархальної економічної структури регіону, то й детермінувалася вона намаганнями нації-держави й етнонаціональних спільнот посилити свої етнічні сектори у торгівлі й виробництві. Зокрема українці трактували інтеграцію в ремісництво й сферу послуг імперативом для подолання їх соціальної неструктурованості, а поляки – посилити свої соціально-економічні позиції у контексті міжетнічної конкуренції з євреями. Боротьба з ними, враховуючи застосовані методи, призвела до еволюції міжетнічної конфронтації в актуалізованій українсько-єврейській етносоціальний конфлікт, особливо у західноукраїнських селах. Тут він відбувався як боротьба українців з шинкарством, єврейською торгівлею, спроби витіснення з ринку праці євреїв-ремесників. Джерелом загострення міжетнічних стосунків і поглиблення напруги між етнонаціональними спільнотами загалом стала й діяльність організацій етнічного бізнесу, зокрема кооперативів. Діяльність останніх

та номіновані їхніми лідерами завдання з врегулювання значимих для груп проблем у бажаній для них конфігурації стали важливими складовими елементами (етно)націоналізмів.

Результат конкуренції останніх – ціннісні суперечності і конфлікти між різнопорядковими суб'єктами міжетнічного інтераціоналізму. Вони виникали внаслідок бажання реалізувати стратегію «єдності в різноманітності», з одного боку, і захисту етнонаціональними спільнотами своїх культурних ресурсів, намагань зберегти простір соціокультурної дистанції, з другого.

Шляхи досягнення порозуміння між етнонаціональними спільнотами. Співіснування етнонацій у досліджуваному хронотопі зумовило природність «безликого соціального порядку» – «нейтрального» модуля їх співбуття. Він виникав унаслідок самоізоляції етнічностей, а також сталих й активних контактів з «чужими». Водночас поява контактів між «своїми» і «чужими» чи їх активізація призводили до аберації нейтральних стосунків на нову якість. «Нижній» рівень міжгрупового інтераціоналізму фокусував моделювання «нейтральних» взаємин як на рівні рівно-, так і різностатусних етнонаціональних спільнот. А що відсутність оцінок не надавала проаналізованим ситуаціям позитиву, то беземоційний стан був апріорною констатацією «пасивного», не досягнутого внаслідок ініціатив сторін позитиву. «Насичення» образів «чужих» провіщало не так імовірність виникнення їх варіацій із знаком плюс, як навпаки, враховуючи традиційні аутгрупові докори, надавало їм негативного забарвлення.

На наш погляд, у більшості випадків конструктивним компонентом міжетнічних взаємин на західноукраїнських землях залишалася етнічна толерантність. Незважаючи на відмінності, інколи дуже суттєві, в ціннісно-нормативних установках груп, в етнополітичній поведінці та

етнокультурній традиції, існували більш-менш спільні уявлення про етнічні толерантність, терпимість і згоду. Тому саме толерантність та інтолерантність повною мірою відігравали тут визначальну роль у практиці насилля і ненасилля, у динаміці інтеграційних і дезінтеграційних процесів. Оскільки в низці випадків тогочасне поліетнічне суспільство досліджуваного регіону наштовхувалося на радикальні тенденції, підґрунтям яких були не тільки нетерпимість, але й неприйняття «іншості», то результатом цього були деструктивні міжетнічні взаємини і, як наслідок, конфлікти. Адже в політичній площині статусні можливості етнічностей зумовлювали виникнення інституціоналізованих форм етнічної політики влади/нації-держави, які реалізовували політичні актори і надавали гарантії, що етнічні інтереси будуть враховані під час винесення ухвал. Іншим проявом етнополітики в досліджуваному регіоні було й зростання контрмобілізації членів титульних груп проти несправедливого, на їхню думку, забезпечення етнічних меншин політичними і громадянськими свободами. Тому природа міжетнічних компромісів пов'язана з проблемою взаємодії «своїх» і «чужих», а отже, міжетнічне порозуміння/замирення передбачало особливий варіант позиціонування себе в діалозі етнічних груп, специфічний «рецепт» ставлення до «сусідів» чи «гостей». Адже проблеми міжетнічних відносин, з якими зіткнулися «іншості» західноукраїнських земель, винесли на порядок денний питання про необхідність пошуку ненасильницьких шляхів і способів взаємодії етнонаціональних спільнот. В основі офіційного концепту нації-держави лежала ідея інтеграції різних груп і культур, яка б дозволяла одночасно зберігати особливості суб'єктів етнополітичної сфери, з одного боку, і забезпечувати їх взаємодію і взаємозбагачення на підставі рівноправного діалогу, з другого. А тому і як теорію, і як етнополітичну практику,

що ґрунтувалися на принципах міжетнічної толерантності груп, влада/нація-держава регулювали конфліктну взаємодію в поліетнічному суспільстві, перетворюючи міжетнічні суперечності на компроміси етнічних меншин.

В умовах політизації етнічностей, інтенсивної міжетнічної взаємодії і досить високого рівня конкуренції за дефіцитні ресурси етнічні групи та їхні лідери виступали з вимогами/пропозиціями зберегти власні етнокультурні традиції. У цих реаліях і виникла необхідність оптимізації міжкультурної взаємодії та адаптації до умов/правил поліетнічного суспільства. А що «залучення іншого» відбувалося з використанням моделей сепарації (етноцентристських способів взаємодії) або інтеграції (етнорелятивістських засобів), то культура міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у досліджуваний період прочитується в контексті співпраці «своїх» і «чужих», врегулювання їхніх суперечностей на індивідуальному та груповому рівнях.

Специфіка сприйняття «іншостей» на груповому та індивідуальному рівнях. Культура досліджуваного регіону була наслідком дії різних чинників, які, навзаєм впливаючи один на одного, співтворили культуру взаємодії «іншостей». Відповідно західноукраїнські землі – той суспільний простір, де етнічні культури зустрічалися, зударялися та взаємно перепліталися, часто в асиметричних стосунках підпорядкування й домінації. Для західноукраїнського регіону визначальним є розмежування культури міжетнічної взаємодії, закономірності якої простежуються на прикладах діяльності – толерантної чи упередженої – етнополітичних акторів стосовно «чужих». Показовими були груповий та індивідуальний рівні співіснування етнонаціональних спільнот, які ми визначаємо як архетипи мислення «чужих» у фокусі масової й елітарної політичних культур. Загалом політична культура

міжетнічного інтеракціонізму як сукупність етнополітичних орієнтацій забезпечувала взаємодію соціальних відносин, культурних норм і стереотипів, а також політичних процесів. У більшості проаналізованих сюжетів культуру міжетнічної взаємодії визначала тріада типів політичної культури: когнітивні, афективні й оцінні орієнтації. Культурна взаємодія різних типів культур певною мірою перетворювала «своє» на «чуже», не втрачаючи первинної своєрідності. Міжкультурна комунікація на західноукраїнських землях у досліджуваній період призводила до відкриття «особистісного» в «чужому», наближення «чужого». А що комунікативна успішність діалогу культур та етнічних спільнот значною мірою визначалася тим, як реалізуються ресурси толерантності, то розширення «простору толерантності», зближення ціннісних принципів різних культур/релігій були неодмінною передумовою розвитку ефективних форм інтеграції. Щоправда, проти «чужих» як носіїв «чужинності» в тогочасному соціумі укорінювалися упередження і стереотипні уявлення, які перетворювалися на норми суспільної поведінки, відокремлювали етнічні групи одну від одної, не сприяли зміні світоглядно-ціннісних позицій та поглядів.

У більшості випадків етноплюральний курс держави презентував діалогову культуру взаємодії «іншостей», застосування неконфронтаційної політичної культури при одночасному самостійному захисті етнічними політичними акторами групових інтересів легітимними засобами. А що сповідувані суб'єктами міжетнічної взаємодії цінності й установки орієнтували їх на збереження тодішньої етнополітичної сфери, то усталена толерантність представляла переконання «чужих» щодо цілей етнофорів та окремих груп, а вартості, які їх розділяли, могли за певних обставин призводити до взаємної відчуженості, взаємо(не)розуміння, ворожості.

Оскільки етнополітична стабільність досліджуваного хронотопу базувалася на об'єднанні різних етнофорів, в умовах збільшення міжкультурних контактів, інтенсивної міжетнічної взаємодії і досить високого рівня етнічної конкуренції політичні актори етнічних груп артикулювали вимоги збереження і розвитку оригінальних етнокультурних традицій. Емпірика етнічних і культурних інтеракцій на західноукраїнських землях свідчила про існування етичного компонента міжетнічної взаємодії, який можна подати у вигляді етичного правила – «поступай з іншими так, як би ти хотів, щоб поступали з тобою». В соціально-політичному плані це правило проявлялося в толерантності – повазі й визнанні етнокультурних відмінностей, у сприйнятті етнокультурного багатоманіття. Натомість приклади відчуженості толерантності в міжетнічних відносинах створювали умови, які руйнували тодішню систему міжетнічних взаємин, призводили до етнічного насилля, використання фізичної сили для задоволення індивідуальних і групових інтересів і досягнення мети. Зокрема, це зростання радикальних тенденцій, в основі яких лежали не просто нетерпимість, а несприйняття «іншості», що призводило до деструктивних етнічних конфліктів. Тому в багатьох випадках толерантність та інтолерантність відігравали визначальну роль у практиці (не)насилля, в динаміці (дез)інтеграційних процесів. А от комунікативна успішність діалогу культур і етнічних груп значною мірою залежала від того, яким чином використовуватимуться/реалізовуватимуться ресурси толерантності, «етнічна близькість» груп та етнофорів – необхідна умова розвитку ефективних форм інтеграції в націю-державу.

Позаяк міжкультурне розуміння передбачає особливий варіант позиціонування себе в діалозі етнічних груп, специфічний спосіб ставлення до «своїх» і

«чужих», у цьому випадку образ «чужого» був соціальним конструктом. Суб'єкти етнополітичної сфери створювали його за допомогою різноманітних видів міжкультурного дискурсу і визначали не так реальними якостями, як функціями, які він може виконувати. Зокрема «чужий» виконував важливу роль у становленні етнічної ідентичності, але й був необхідним елементом, який дозволяв усталити внутрішній порядок і провести символічні кордони «свого» суспільства. А що культура міжетнічної взаємодії фіксувала й практику захисту етнополітичними акторами власних інтересів, яку (ре)транслявали етнічні еліти, то значна частина її соціального складника – інтелігенція здійснювала безпосередній вплив на коригування групових настроїв щодо «чужих».

Узагальнення дослідження. Загалом нами встановлено, що етнонаціональні взаємини та реалізацію державної політики у західноукраїнському регіоні ускладнюють висока етнонаціональна мозаїчність і етнонаціональна поліареальність; високий ступінь кризи української ідентичності, який збільшує ймовірність підтримки населенням маргінальних чи деструктивних щодо загальнодержавних інтересів політичних лозунгів; низький рівень компліментарності міжетнічних взаємин.

Оскільки всебічний історико-політологічний аналіз передбачав дослідження всіх складових етнополітичної системи держави та їхніх співвідношень, то стратегічно важливою стала реалізація принципу перехресного аналізу через дослідження впливу державної етнонаціональної політики Австрійської імперії та Габсбурзької монархії на політизацію етнічності і, навпаки, політизації етнічності на державну етнонаціональну політику. Адже через інерцію історичного політичного розвитку регіонів України у складі різних держав, реалії етнополітичної ситуації, основною метою сучасної етнопо-

літики має стати цілеспрямоване формування системи поєднань у взаєминах по лінії українська етнічна нація – етнонаціональні меншини, центр держави – регіони з особливими етнічними і політичними особливостями, етногеографічні регіони з одними характерними рисами – регіони з дещо відмінними рисами. Дослідження західноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XX століть як мультиетнічного ландшафту дозволило простежити еволюцію оптимальних етнополітичних пропорцій і співвідношень у структурі державно-територіального устрою, а також забезпечення збалансованого впливу політичних партій і громадських організацій, формування національних ідей і політичних націй українців, поляків, євреїв, окремих імміграційних меншин, поглиблення культурної ідентичності у регіонах етнічного й конфесійного розмаїття.

Література

1. Великочий В.С. Студія про етнополітичні відносини в краю пограниччя / В.С. Великочий // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 18. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 193–194.
2. Гон М.М. Західноукраїнські сюжети взаємодії іншостей Модерної доби / М.М. Гон // Панорама політологічних студій. – Рівне : РДГУ, 2008. – Вип. 1. – С. 212–215.
3. Євтух В. У пошуках спільного і відмінного в розвитку етнічних спільнот західноукраїнського регіону / В. Євтух // Науковий вісник Ужг. ун-ту. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Ужгород : В-во УжНУ «Говерла», 2008. – Вип. 9. – С. 301–302.
4. Жерноклеєв О.С. Український погляд на геополітику міждержавних і міжнаціональних взаємин в дуалістичній імперії / О.С. Жерноклеєв // Панорама політологічних студій. – Рівне : РДГУ, 2010. – № 4. – С. 197–199.
5. Кононов І.Ф. Етнічний аспект політичних процесів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. / І.Ф. Кононов // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Ужгород : В-во УжНУ «Говерла», 2010. – Вип. 14. – С. 260–262.

6. Монолатій І. Від контактів до співпраці : соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). Частина I : Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923) / І. Монолатій. – Івано-Франківськ ; Коломия : Вік, 2002. – 228 с.

7. Монолатій І. Жити і давати жити іншим. Німецький дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери : монографія / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 160 с.

8. Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу : монографія / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.

9. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.

10. Monołatij I. Sąsiedzy nieznanie: Wspólnoty etniczne Galicji Wschodniej w polityce Habsburgów / I. Monołatij, M. Witenko. – Iwano-Frankowsk : Narodowy Uniwersytet Przykarpcki im. Wasyla Stefanyka; Instytut Historii i Politologii; Centrum Germanistyki Historycznej i Studiów Austriackich, 2007. – 148 s.

Monolatii I.S. WEST-UKRAINIAN REGION AS MULTIETHNICAL LANDSCAPE (AN ATTEMPT TO SUMMARIZE THE 10 YEARS STUDIES). *The article summarizes the specifics of interethnic relations in the West-Ukrainian region, including ethnic and political evolution of optimal proportions and relationships in the construction of state-territorial structure, and to ensure a balanced influence of political parties and public organizations, the formation of national political ideas and Ukrainian nations, Poles, Jews, some immigrant minorities, the deepening of cultural identity in the region of ethnic and confessional diversity.*

Keywords: West-Ukrainian region, ethnic interaction, ethnic political actors.

Монолатій І. С. ЗАПАДНОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН ЯК МУЛЬТИЕТНІЧНИЙ ЛАНДШАФТ (ПОПЫТКА

ВЫВОДОВ ДЕСЯТИГОДИЧНОГО ІС-СЛЕДОВАНИЯ). *В статтє подытожено специфіку междуэтнических взаимоотношений в западноукраинском регионе, в т.ч. эволюцию оптимальных этнополитических пропорций и соотношений в структуре госедаврственно-территориального устройства, а также обеспечение збалансированного влияния политических партий и общественных организаций, формирования национальных идей ы политических наций украинцев, поляков, евреев, отдельных иммиграционных меньшин, углубление культурной идентичности в регионе этнического и конфессионного разнообразия.*

Ключевые слова: западноукраинский регион, междуэтническое взаимодействие, этнические политические актеры.

УДК 94(477) "18"

УКРАЇНСЬКЕ ХІХ СТОЛІТТЯ: СУ-
ЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

О.П. Реєнт

Інститут історії України НАН України

У статті підсумовано здобутки науковців відділу історії України ХІХ – поч. ХХ ст. Інституту історії України НАН України у вивченні історії України ХІХ століття. З'ясовуються перспективи подальших досліджень, виокремлюються ключові проблеми історії України ХІХ століття, які потребують першочергової уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Ключові слова: аграрна історія, підприємництво, банківська справа, меценатство, купецтво, духовне життя, культурно-громадське життя, регіональне управління, воєнна історія, історико-біографічні студії.

Пропонована стаття є продовженням низки публікацій автора про стан і перспективи вивчення історії України ХІХ – початку ХХ ст. [5; 6; 8]. У попередніх студіях зазначалося, що в новітніх дослідженнях цього періоду були як значні напрацювання, так і суттєві прогалини. Йшлося про недостатність і недосконалість теоретико-методологічного забезпечення розвитку сучасної історичної науки та наголошувалося на нагальній необхідності вирішення цієї фундаментальної проблеми, що безсумнівно є головною умовою ефективності подальших наукових пошуків. При цьому, на нашу думку, завдання професійних істориків полягає не стільки у наповненні вказаного періоду новим змістом, скільки у новому сприйнятті того, що він означав для України [6, с. 84].

Водночас зверталася увага на те, що в 1990-х – на початку 2000-х рр. у вітчизняній історіографії спостерігався значний крен у бік суспільно-політичної тематики. У той час дослідження фокусувалися пе-

реважно на історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникненні та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Абсолютно не применшуючи значення наукового доробку у цій площині, ми окреслили коло питань, які потребують подальшого поглибленого й об'єктивного вивчення. Актуальними були й залишаються для вітчизняних учених теми з політики, культури й духовності, соціально-економічної (особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи, торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора), соціально-побутової та воєнної (осмислення подій та наслідків Першої світової війни) історії. В цьому контексті чимало зробили співробітники відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., одного з найбільших підрозділів Інституту історії України НАН України. За останні 10 років вони, керуючись новими методологічними підходами, досягли певних результатів у вивченні зазначених вище тематичних лакун.

Варто відзначити суттєвий поступ у вивченні суто економічних проблем. Важливим кроком у цьому напрямі стало видання монографії «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)» під редакцією академіка НАН України В.А.Смолія, в якій розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [7]. Проаналізовано структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлено здобутки українських госпо-

дарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, а також з'ясовано причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників. У зв'язку з цим було встановлено, що з кінця ХІХ ст. світова економіка перебувала «у смузі загального підйому цін на продукти землеробства і сировину, особливо тваринного і рослинного походження», що, безперечно, стимулювало розвиток сільського господарства. До цього додалося й те, що 1908–1912 рр. були періодом промислового підйому в країнах Західної Європи, і ця обставина також виявилася дуже сприятливою для експортерів продукції землеробства і тваринництва. Однак ні українське село, ні дрібні виробники сільськогосподарської продукції, внаслідок величезних експортних операцій суттєво не збагатилися. Та й тодішня влада не змогла вирішити проблеми, що породжували відсталість і бідність, які тяжіли над переважною більшістю населення.

Втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку ХХ ст. прошарок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію господарства.

З'ясовано, що нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу. Відсутність у країні належної торгово-промислової

інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку призвели до того, що сільське господарство ставало «данником іноземних держав».

Після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршувалося. Зовнішньоторговельні операції у 1912–1914 рр. засвідчили, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки стало надзвичайно важко. Навіть рекордний збір збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарів на світовому ринку. Поглиблювалися кризові явища й у промисловості, яка все більше підтримувала свій рівень за рахунок військових замовлень. Російська імперія йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися в роки Першої світової війни.

Чимала увага приділяється еволюції банківської справи, вивченню соціального статусу, чисельності, етнічної належності банкірів, їх участі у суспільно-політичному житті, доброчинності й культурницькій діяльності [19; 20]. Було встановлено, що соціальний статус, чисельність та етнічний склад банкірів протягом досліджуваного періоду зазнавали певних змін. До прийняття у 1898 р. «Положення о государственном промысловом налоге» приватним банкірським підприємництвом займалися лише купці першої гільдії. Багато з них були почесними громадянами, окремі удостоїлися дворянського звання.

Нова система торгово-промислового оподаткування остаточно скасувала принцип становості й значно розширила коло осіб, які могли займатися підприємництвом. Купецтво втратило свою прерогативу на дану сферу діяльності. Хоча отримання купецького свідоцтва було справою не обов'язковою, багато банкірів, зокрема Півдня України, продовжували його викуповувати. Така ситуація пояснюється переважанням серед власників банкірських

установ євреїв, яким купецький статус надавав певні пільги. Чисельність осіб, котрі займалися приватним банкірським підприємництвом, не могла бути великою, оскільки до них висувалися досить суворі вимоги. Тому банкірську діяльність можна вважати прерогативою великої і середньої буржуазії.

Етнічна належність банкірів України була досить сталою. Серед них переважали євреї, частка яких у цій сфері діяльності на рубежі XIX–XX ст. становила близько 70 %, а також греки, італійці та німці. У суспільному житті більшість банкірів дотримувалася принципу соціальної відповідальності підприємця. Вони брали активну участь у місцевому самоврядуванні. Багато з них були гласними міських дум, очолювали різноманітні комісії та комітети, керували роботою підрозділів міських управ, займалися благоустроєм міст тощо. Суттєво впливали вони і на роботу професійних представницьких організацій підприємців – очолювали або були членами біржових комітетів, комітетів торгівлі й мануфактур, купецьких управ.

Специфічною формою громадської активності власників банкірських домів і контор Одеси було виконання консульських повноважень. Також вони були представлені в етнічних, спортивних, мистецьких, сільськогосподарських й інших громадських організаціях. Суспільно-політичні зміни, які відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст. як у Російській імперії, так і Європі в цілому обумовили участь окремих осіб (переважно євреїв) у громадсько-політичних рухах національного спрямування.

Банкіри України у другій половині XIX – на початку XX ст. були активними учасниками громадської й приватної доброчинності. Своєю діяльністю вони охопили важливі сфери суспільного життя – соціальну, освітню й мистецьку. Їх допомога мала різноманітні прояви: від заснування відповідних закладів і товариств та участі

в них – до посильних внесків під час добродійних акцій. Однак практично кожен член банкірської родини вважав своїм обов'язком участь у цій справі. Благодійництво було для них не лише способом задовольнити своє честолюбство, а й стало невід'ємною нормою соціальної поведінки.

Чимало робиться і у сфері відтворення історичних ретроспектив підприємницької активності тогочасних українців, а також тісно пов'язаної з нею проблеми благодійності. Фахівцями відділу, зокрема, встановлено, що саме в цей час в Україні підприємцями були люди різного соціального, етнічного і релігійного походження, які в рамках легальної економічної діяльності і з використанням індивідуальних інтелектуальних і фінансових ресурсів та оплачуваної найманої робочої сили прагнули насамперед до отримання економічної вигоди та характеризувалися стилем життя, структурованим з погляду норм і символів.

У становому плані підприємці належали здебільшого до гільдійського купецтва, якому, у свою чергу, був притаманний високий ступінь соціальної різноманітності. Наукові інтереси співробітників відділу, поряд із вивченням процесів економічної активності підприємців українських губерній, які відбувалися у XIX – на початку XX ст., були спрямовані на соціальні і культурно-духовні аспекти в діяльності купців і промисловців, які перебували у центрі суспільних процесів і значною мірою керували ними. На порядку денному постало розв'язання низки проблем, серед яких важливою є соціокультурна діяльність буржуазії. У кількох працях, насамперед монографії О.Доніка «Родина Терещенків в історії доброчинності», на прикладі діяльності відомої української родини цукрозаводчиків-меценатів Терещенків розглянуте таке явище, як благодійність, висвітлено широкий спектр питань, пов'язаних з її розвитком в Україні в

останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., а також роль підприємницької доброчинності у вирішенні проблем соціальної й культурно-освітньої сфер суспільства, з'ясовано чинники, які цьому сприяли [1]. Було доведено, що найбільшу участь у благодійності й меценатстві серед усіх прошарків суспільства в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. брали саме підприємці як представники нової, найбільш фінансово спроможної соціальної групи, що намагалася з часом перебрати на себе важелі економічного і суспільного життя. Керувалися вони у цьому як ідейно-моральними, так і прагматичними мотивами, намагалися не лише згладжувати соціальні суперечності в епоху інтенсивного розвитку капіталізму, а й підвищувати свій соціальний статус у суспільстві, сприяти вирішенню тих проблем, які торкалися їх ділової активності.

У вищевказаній монографії подано історію цієї родини, яку було розглянуто протягом двох століть, досліджено родовід, віддавши належне яскравим особистостям. Зачну увагу було приділено висвітленню діяльності членів родини Терещенків як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, навчальних закладів різних типів у Києві, Глухові, при власних цукро заводах, культурно-освітніх товариств. Розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини, показано їх вагомий внесок у заснування картинних галерей і музеїв, у культурну й духовну спадщину України. Було з'ясовано суспільні та моральні чинники, що спонукали Терещенків як відомих представників підприємницького прошарку до широкої доброчинної й меценатської діяльності, серед яких важливе місце мав релігійно-моральний.

Проблема благодійності та інші сторони діяльності підприємницького прошарку отримали подальше висвітлення в працях про купецтво України (як окрему

верству) в ХІХ – на початку ХХ ст. Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України вказаного періоду, особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство у багато разів перевершував її питому вагу у складі населення.

Купецтво проаналізоване як специфічна верства з окремим соціально-правовим статусом, етнічною і релігійною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями; проаналізовано джерела його формування, соціокультурну активність, у цілому визначено роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України зазначеного періоду. Купецтво розглянуто у широкому аспекті, як прошарок підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, з часом набувши більш вищого соціального статусу у суспільстві. Було з'ясовано, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами підприємцям євреям і росіянам, а отже, у торгівлі й промисловості спостерігалось панування гільдійців неукраїнського походження. Як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства купецтво не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. Уже в першій половині ХІХ ст. воно поряд із торгівлею активно залучилося до промислової діяльності, випередивши у цьому аспекті (щодо кількості заснованих промислових підприємств) на середину століття дворян, які мали пріоритет у державній підтримці. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний соці-

альний прошарок, ще активніше вкладало свої капітали у промисловість, насамперед у найприбутковіші галузі – харчову й обробну, які були тісно пов'язані із сільським господарством. Окремим представникам цього стану вдалося створити гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії у промисловості. І така діяльність купецтва мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї країни.

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті українських територій, які брали активну участь у роботі органів міського самоврядування, купецьких товариств і біржових організацій. Як з'ясував О.Донік, купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалися саме торгівля й промисловість. Також було розглянуто широкий спектр практичної участі купецтва у вирішенні гострих соціальних проблем суспільства, у першу чергу його благодійність у межах дев'яти українських губерній, що входили до складу Російської імперії. Крім постійних відрахувань на потреби працюючих, окремі представники купецтва та їх об'єднання здійснювали широку добродійну діяльність, спрямовану на задоволення потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки, утримуючи своїм коштом безліч благодійних установ у різних містах України.

Було з'ясовано, що з останньої третини XIX ст. серед купецтва поряд з індивідуальною значного розвитку набула корпоративна добродійність, особливо це стосувалося соціального захисту мало-забезпечених та освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими громадами на українських землях були київська, харків-

ська й одеська, активність яких нерідко виходила не тільки за станові, а й регіональні межі. Дослідження історії окремих прошарків та суспільних груп продовжується й у тих селянськознавчих студіях, що їх постійно ведуть окремі співробітники відділу.

Важливе місце у творчих досягненнях відділу займає переосмислення усталених поглядів на соціально-економічні процеси на українських землях у XIX – на початку XX ст. Завдяки копіткому аналізу добробуту широких верств населення підросійської України за плановою темою «Держава – спільнота – особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.)» вдалося здійснити переоцінку поглядів на життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст. [2]. Це дозволило відмовитися від концепції радянської історіографії, котра прагнула розглядати погіршення добробуту широких верств населення України лише як чинник посилення «експлуатації трудящих» та зростання «класової боротьби», що неминуче мала призвести до збройного повалення правлячої верхівки. Підвищення життєвого рівня переважної більшості мешканців України відбувалося за рахунок поширення товарно-грошових відносин, зростання великого машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового поліпшення умов праці та регламентації робочого часу найманих робітників і державних чиновників.

Крім того, розширення торгівельної мережі та постійне державне регулювання цін як на продукти харчування, так і на предмети першої необхідності та комунальні вигоди давало можливість здійснювати розширене відтворення людського потенціалу, про що свідчать дані тогочасного демографічного зростання. Істотні зміни відбулися і в сфері покращення житлового забезпечення, вдосконалення побутових умов, розширення транспорт-

ної мережі як в містах України, так і в галузі міжміського та міжнародного сполучення. За рахунок розвитку різних форм благодійності та завдяки відповідній соціально-економічній політиці держави відбулися істотні позитивні зрушення у сфері санітарії, медичного обслуговування та пенсійного забезпечення.

Важливим фактором поліпшення життєвого рівня було дотримання правопорядку та ефективне функціонування державної влади та її правоохоронних установ на територіях українських губерній. Громадський спокій і правопорядок напряду залежали від життєвого рівня представників органів влади імперії Романових. У результаті проведених пошуків виявлено, що зайнятість і робочий час у представників правоохоронної сфери мали свою специфіку, яка, зазвичай, полягала у виконанні досить широкого кола обов'язків при перманентному робочому часі. Встановлено особливості матеріального утримання чиновників поліцейського відомства, котрі полягали в поступовій заміні натурального утримання грошовим, забезпеченні одностроями, амуніцією та житлом, запровадженні ряду доплат до основного утримання у вигляді столових грошей, виплат за вислугу років, квартирних грошей та ін. З'ясовано цілу низку додаткових доходів поліцейських за рахунок поширення корупції у правоохоронній сфері [4].

Найбільш цікавим виявилось вивчення добробуту представників науково-освітнянської верстви в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. Завдяки здійсненому В. Молчановим порівняльному аналізу вдалося простежити, що грошове утримання професорів Університету св. Володимира в першій половині ХІХ ст. перевищувало жалування підполковника царської армії і навіть посадовий оклад цивільного губернатора. Крім того, наявність наукового ступеня давала право на особисте дворянство, що своєю чергою, дозволяло купува-

ти рухоме і нерухоме майно (у тому числі кріпосних селян) та ін. [3].

Ретельне вивчення розвитку ринку транспортних послуг в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. засвідчує ту закономірність, що разом із зростанням механічних засобів пересування (пароплавання, розгортання залізничної мережі, перші автомобілі, впровадження в містах трамвайного сполучення) становище споживачів у сфері сполучення істотно поліпшилося за рахунок здешевлення транспортних послуг та встановлення регулярних рейсів.

Дослідження співробітниками відділу матеріального становища українських селян у першій половині ХІХ ст. дало можливість усвідомити, що їх добробут напряду залежав від правового поля, яке регламентувало життя. Позитивно вплинули на життєвий рівень зростання товарно-грошових відносин, інвентарна реформа Д. Бібікова та ін. Кардинальні зрушення у матеріальному становищі селян України спричинила реформа 1861 р. Завдяки звільненню селян з кріпосної залежності рішучих змін зазнала соціальна структура тогочасного суспільства, надлишок незайнятої робочої сили дав поштовх розвитку великого машинного виробництва, що забезпечило завершення промислового перевороту.

Ґрунтовне дослідження такої важливої наукової проблеми, як теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дає змогу усвідомити, що уявлення як українських мислителів, так і зарубіжних вчених про добробут широких верств населення набули широкого розвитку в їх науковій спадщині. Саме тому для всебічного висвітлення проблеми життєзабезпечення необхідно синтезувати як теоретичні надбання попередніх поколінь, так і основні досягнення сучасної гуманітарної науки. Зауважено, що в майбутньому ретельного наукового

аналізу вимагає проблема грошового обігу на підросійських землях України в XIX – на початку XX ст., як одного із ключових факторів добробуту громадян.

Чільне місце займають і питання духовного життя України вказаного періоду. Зокрема, перед істориками постало актуальне завдання поглибити вивчення ролі православного духівництва у соціокультурному контексті XIX ст., застосувавши новітній методологічний інструментарій, що визначило основні перспективні вектори наукового пошуку, серед яких дослідження імперської церковної політики в Україні, а також економічного, правового, соціального становища православного духівництва, його національного складу та ступеня зрусифікованості, враховуючи регіональні особливості українських епархій РПЦ. Означені показники з великою долею ймовірності мали виявити себе, в першу чергу, в ході вивчення напрямків, змісту та наслідків культурницької діяльності православного кліру, а також сукупності чинників, котрі спонукали до подібної діяльності сільських і міських парохів та представників семінарських і училищних корпорацій, зокрема у царині початкової освіти селян, становлення регіональної церковної і світської історії та джерельної евристики.

У кількох студіях Г. Степаненко особливу увагу приділила освітньому рівню духівництва, досліджено як імперську політику в цій сфері, так і ставлення священників до усталеної протягом XIX ст. двощаблевої системи середньої духовної освіти: училищ і семінарій [10–12]. До початку століття імперська влада зробила навчання у духовних училищах обов'язковим для дітей духівництва (до 1850 р.), а отримання парафії поставила в залежність від наявності семінарської освіти. Усі 9 духовних семінарій і десятки духовних училищ, котрі діяли в українських епархіях РПЦ протягом першої половини XIX ст. у складі Київського духовно-навчального

округу (скасований 1867 р.), входили до державної системи духовної освіти. Вона контролювалася імперською владою через Комісію духовних училищ (1808 р.) (згодом – Духовно-навчальне управління (1839 р.) і Навчальний комітет (1867 р.)), фактично і юридично керовані синодальним обер-прокурором. Модернізаційні процеси у духовних семінаріях і училищах, з одного боку, сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня кліриків, з іншого – мали готувати потенційних пропагандистів імперської ідеології. Адже зміст періодичних реформ означеної сфери, здійснених протягом XIX ст., відбивав, окрім результатів поступу наукових знань, черговий варіант урядового бачення ролі церкви і духівництва у суспільстві. Виходячи із цього варіювала спрямованість навчальних програм.

У середині XIX ст. в кожній семінарії щорічно навчалася близько 200–300 учнів. Переважна їх більшість не закінчувала повного курсу семінарських наук, адже «ритори» і «філософи» – учні, відповідно, 4-го і 5-го курсів, полишали альма-матер, поспішаючи отримати батьківську, або здобути як посаг нареченої «з місцем», парафію. Здобувши сан, вони ставали сільськими парохами, і у переважній більшості випадків щоденний господарський клопіт і служіння (в основному виконання церковних треб) ставали головним зацікавленням їхнього життя, заступаючи місце набутих у семінарії знань. Щодо «богословів» – випускників старшого дворічного курсу, то, продовжуючи освіту в духовних академіях (головно у Київській), вони ставали або семінарськими викладачами, або здобували кафедри у зразкових парафіях чи соборних церквах губернських центрів, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи кар'єру в єпископському сані. Навіть «богослови» без академічної освіти мали, завдяки своїм здібностям, цілком реальні можливості застосувати свій інтелектуальний потен-

ціал на посадах благочинних, настоятелів значних соборів, священників зразкових першорозрядних епархій. Здебільшого саме ці колишні семінаристи становили основу певної інтелектуальної й адміністративної еліти в епархіях, саме вони також ставали дієвими суб'єктами місцевого культурного життя. Саме тут, у семінаріях, епархіальне керівництво відзначало для себе здібних в тій чи іншій галузі культурницької діяльності, що формувалися згідно до актуальних потреб держави і церкви. І, нарешті, саме вони були важливим джерелом формування гуманітарної (творчої та наукової) інтелігенції.

У ХІХ ст. парафіяльне духовництво відіграло помітну роль у процесі організації системи початкової освіти. Упродовж першої половини століття імперська влада неодноразово намагалася (укази 1805, 1807, 1836, 1837, 1840, 1841 рр. тощо) залучити сільських парохів до процесу надання селянським дітям елементарних знань. Однак марність подібних спроб була обумовлена нестачею коштів і особливого бажання у середовищі кліриків, а також низьким рівнем їх власної освіти. Ситуація істотно змінилася у пореформену добу, коли поряд із земствами та/або Міністерством народної просвіти, ба навіть деколи змагаючись з означеними установами, духовництво, за вказівками епархіального керівництва, заходилося облаштовувати парафіяльні школи. Реальна кількість та результативність останніх дотепер потребують докладного вивчення, адже існуючі статистичні дані, що їх складали у церковному відомстві, скептично сприймалися ще сучасниками. У будь-якому випадку парафіяльні школи протягом 1860–1870-х рр. об'єктивно суттєво вплинули на підвищення рівня освіти селян. До того ж незважаючи на пануючу русифікаторську політику в реальному житті сільської школи часто використовувалася українська мова як найбільш зрозуміла селянинові. Причини активізації, процес роз-

витку і занепаду церковно-парафіяльної освіти протягом 1860–1870-х рр. потребують наразі ґрунтовного вивчення. Переживши певний занепад своєї діяльності, церковні школи з часом значною мірою модернізувалися завдяки імперській політиці, яка, за сприяння обер-прокурора Синоду К.Победоносцева, надала їм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. першість у царині народної освіти. Педагогічна діяльність духовництва, попри суттєві вади, мала велику кількість позитивних рис, зокрема здійснення освітнього процесу в руслі плекання християнської моралі.

Проведені дослідження культурницької діяльності представників інтелектуальної еліти, духовництва, зокрема у сфері формування і становлення джерельної евристики й історичної регіоналістики, дозволили констатувати її високу результативність. Високо цінуються сучасними медієвістами впорядковані у ході означеної діяльності багатотомні історико-статистичні описи Херсонської і Таврійської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Подільської, Волинської епархій, котрі містять студії із регіональної церковної історії та церковного пам'яткознавства, а також описи парафій, церков та причтів із різноманітними довідково-статистичними відомостями про них, які наведені у неформалізованому стилі і зосереджені на матеріалах історико-географічного і етнографічного характеру. Численні краєзнавчі, церковно-історичні, археографічні розвідки представників духовництва побачили світ на шпальтах часописів «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости», «Записки ООИД», «Записки РГО», «Журнал министерства народного просвещения» тощо. Виявлена також участь представників духовництва українських епархій у діяльності науково-популяризаторських товариств, зокрема, власне, церковних, орієнтованих на вивчення історії, а також губернських статистичних комітетах. Означена діяльність представників

духівництва пов'язана з іменами Євгенія (Болховітінова), Гавриїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Інокентія (Борисова), Феодосія (Макаревського), Митрофана (Семашкевича), Петра Лебединцева, Андрія Страдомського, Нікодима Алешковського, Степана Руданського, Павла Глишинського та інших, котрі визнані минулими дослідниками і сучасниками як визначні культурницькі діячі епохи.

Основним результатом проведених досліджень стала поступова відмова від образу «забитого», «темного», геть зрусіфікованого панотця-формаліста, котру заступила констатація українофільської спрямованості культурницької діяльності частини православного кліру українських епархій протягом означеного періоду. Однак героями всіх сюжетів, в котрих ідеться про результативні культурницькі акції духівництва, є представники його інтелектуальної еліти, відокремлення та визначення якої дотепер не ставало предметом спеціального дослідження. А втім, стало зрозумілим, що за ступенем залученості до соціокультурного процесу духівництво видається умовно розподіленим на дві великі групи, котрі формувалися незалежно від його класичного поділу на біле (священницьке) і чорне (монастирське). У першому випадку потрібно мати на увазі багатотисячну армію звичайних сільських парафіяльних священників та членів причтів, які складали найчисельну групу духовного стану. Наприкінці XVIII ст. і практично до 1870–1880-х рр. освітній рівень переважної більшості представників цієї групи обмежувався елементарними навичками читання, письма та певним набором основних професійних знань. У позаминулому столітті повсякденне життя та світогляд сільських парохів і їхніх парафіян мало відрізнялися: члени причтів жили переважно з церковних треб та сільськогосподарського зиску з причетницьких наділів, перебуваючи у залежності від симпатій парафіян, прихильності благо-

чинного та волевиявлення «далекого» архієрея. Щонедільна обов'язкова проповідь з церковної кафедри, читана зазвичай із централізовано розповсюджуваної збірки, була майже єдиним проявом місцевого культурного життя.

Однак для свого часу і середовища члени сільських причтів були єдиними письменними, бюрократизованими через беззаперечне підкорення єпархіальному владі та авторитетними (принаймні в сільському середовищі) особами. Це робило їх в очах місцевої і центральної влади не лише зручними реєстраторами демографічного стану (смерті, народження, шлюбу), а й потенційними кураторами формування офіційної ідеології у найдрібніших адміністративних ділянках імперії, конче необхідних і в українських її складових. Поступово підвищуючи освітній рівень парафіяльних священників уряд протягом усієї імперської доби час від часу робив спроби залучити їх до відповідних державницьких акцій, зокрема у культурницькій сфері. Починаючи з другої половини XIX ст. означені домагання влади ставали дедалі більш наполегливими, що робило із сільських парохів дієвих фігурантів культурно-громадського життя, здебільшого, так би мовити, «мимоволі».

Щодо представників іншої умовно визначеної групи, то саме вони здебільшого ставали основними суб'єктами культурницького процесу. Ця група обмежується невеликим колом осіб щодо попередньої (у приблизному співвідношенні 1:330 на середину XIX ст.) і являє собою інтелектуальний провід духівництва, до якого у XIX ст. належали у рамках кожної епархії представники семінарських і училищних корпорацій та священницька еліта – священники (в основному з титулом протоієрея) кафедральних і безпарафіяльних соборів, парафіяльних церков єпархіальних (губернських) та повітових центрів і благочинні (також здебільшого титуловані), котрі здійснювали контроль над провін-

ційним і сільським духівництвом у рамках благочинницької округи. Майже всі вони були тією чи іншою мірою задіяні у системі керування єпархією, звичайно в якості виконавчої гілки влади, перебуваючи членами консисторій, духовних правління, училищних та попечительських рад, а також обіймали відповідальні посади за коновчителів світських навчальних закладів, депутатів від духівництва, слідчих від духівництва, духівників тощо.

У рамках своїх губерній представники означеної групи входили до складу місцевої інтелектуальної еліти та адміністративної верхівки, часто відіграючи в єпархіальних консисторіях не останню роль. У переважній більшості це були високоосвічені, інтелектуально та творчо обдаровані активні громадські і культурні діячі свого часу, чий відчутний вплив інколи розповсюджувався далеко за межами церковного життя. При цьому важливо відзначити, що майже всі вони були вихідцями з місцевого селянського культурного середовища, залишаючись українофілами у своїй подальшій культурницькій діяльності.

Завдяки активізації досліджень реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії вдалося усвідомити, що ці кардинальні зрушення значною мірою змінили життя більшості населення тогочасної Східної Наддніпрянщини. Супроводжувалися дані реформи великою кількістю законодавчих актів, в яких як і в домодерний період детально регламентувалась діяльність влади та окремих її посадовців. Однак сліпого їх перенесення на ґрунт Російської імперії не відбувалося, хоча вони втілювалися в життя неоднаково глибоко, якщо порівнювати центральні губернії з набутими територіями.

Як один зі способів порозуміння з суспільством втілювався виборний принцип формування органів місцевої виконавчої влади, який тісно поєднувався з бюрократичним. Запроваджений Катериною ІІ на виборній становій основі, він під час ре-

форм місцевого управління Олександра ІІ змінився на всестановий, однак його обмежена репрезентаційно-легітимізаційна можливість не вирішила проблеми відповідного представництва народу, яке відбулося певною мірою лише в час впровадження Державної думи 1905 р.

Значну увагу було сконцентровано на розвитку регіонального апарату управління, уточнено модель його поведінки та ступінь участі в місцевому керівництві [15–18]. Виявлено кілька супровідних факторів, що відрізняли державну службу в установах українських губерній, зокрема Правобережної України. Серед них чи не найголовніший – позбавлення чиновників польського походження права брати участь у місцевому управлінні. Для подолання клієнтських зв'язків сюди на призначувані посади, а після Другого польського повстання і на виборні, спрямовувалися на службу чиновники російського походження, для яких створювалися пільгові умови служби. За вчинення посадових правопорушень ті підлягали формалізованим адміністративним, а не судовим покаранням.

Загалом вдалося простежити, як поволі та нехотя Російська держава відмовлялася від одержавлення суспільного життя та як долала дефіцит державності у певних його ланках, а також як переходила від практики персоналістського управління до управління за допомогою законів.

Актуальною проблемою залишається тема відображення у вітчизняній публіцистиці та літературі суспільних перетворень пореформеної доби. У 60-х рр. ХІХ ст. в Україні зростає кількість газет та журналів. Започатковуються такі газети, розраховані на масового читача, як «Києвлянин» (Київ, 1864 р.), «День» (Одеса, 1869 р.). Важливу роль відігравав місячник «Основа» (Петербург, 1861, 1862 рр.), який по суті був першим значним українським літературно-науковим та суспільно-політичним журналом. Освічена публіка

впродовж десятиліття жила в передчутті змін, повороту на шлях до цивілізованого життя, з прикрістю усвідомлюючи всю відсталість, архаїчність Російської імперії, неможливість її подальшого розвитку. Давно очікувані та назрілі реформи отримали величезний суспільний резонанс та відображення у публіцистичній і художній літературі.

Продовжуються дослідження національних аспектів життя регіонів. Зокрема, певна увага приділяється так званій «бурі на Півдні», себто – антиюдейським погромам в українських губерніях Російської імперії 1881–1882 рр., що була здетонована вбивством народовольцями імператора Олександра II, проте мала більш глибокі внутрішні причини, не тільки вразила сучасників своїм розмахом і виплеснутою жорстокістю, але й заклала певну традицію масового етнічного насильства у модерну добу, черговими проявами якої були погроми жовтня 1905 р. та часів Громадянської війни. Погроми й масове міжетнічне насильство 1881–1882 рр. – ця нова в історії Російської імперії форма збурення і протестних дій, що в короткий час охопила величезну територію та торкнулася долі сотень тисяч людей, – безперечно заслуговує на прискіпливий науковий аналіз, що базується на сучасних методологічних підходах. Особлива увага має бути приділена дослідженню процесу визрівання у пореформену добу передумов до масового міжетнічного насильства та визначенню «спускового гачка», за допомогою якого напруження, що наростало впродовж двох десятиріч, перейшло у практичну площину дій значної кількості людей.

Епоха реформ у Російській імперії, попри всю обмеженість і неповноту останніх, відкрила двері емансипації як українців, так і євреїв. Відбувалися швидкі зрушення і зміни у соціальній структурі населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом, а також у правосвідомості ши-

роких верств. У цей же час уперше на публічну арену вийшов дискурс історії, сьогодення та майбуття українсько-єврейських (так само і російсько-єврейських) взаємин. Якщо в попередню епоху, за відсутності громадянських свобод у непривілейованих станів суспільства й рішучого придушення владою будь-яких несанкціонованих публічних дій, традиційний, викликаний у першу чергу соціально-економічними причинами українсько-єврейський антагонізм не знаходив собі зовнішнього виходу, то в нових умовах з'явилися два альтернативних шляхи: один – до його подолання шляхом поступового зняття причин, що його викликали; другий – до його загострення. По суті, обидва названі шляхи з переважанням то одного з них, то іншого одночасно зберігали свою актуальність, проте з часом гору взяв другий з них.

У центрі уваги відділу завжди були й такі складні питання, як формування модерної української нації в другій половині XIX – на початку XX ст. Головним вихідним положенням досліджень за цією тематикою є констатація того факту, що формування модерної української нації на рубежі XIX–XX ст. відбувалося на дещо інших засадах, ніж у країнах Західної Європи.

У соціально-економічному житті сільської місцевості домінували представники українського, російського та польського етносів. Тут відмінності були не такими кричущими, адже українці та росіяни сповідували принаймні одну релігію. Крім того, українці у мові та культурі мали багато спільного і зі своєю колишньою метрополією Польщею, і з тодішньою метрополією – Росією, а євреї активно сприяли організації тут кооперативного руху, який, на їхню думку, мав спрямувати енергію українських селян у конструктивне русло, відвернути їх від чорносотенної агітації. У 80–90-х рр. XIX ст. в соціально-економічне життя Наддніпрянської України стрімко увірвалася ще одна могутня у-

фінансовому плані потуга – великий західний капітал, який одразу став активно витісняти та давити місцеві економічні інституції.

Із точки зору питань щодо взаємодії влади й суспільства має значення також поглиблене вивчення діяльності на просторах Східної Наддніпрянщини органів політичного розшуку Російської імперії, котрі існували тут як у вигляді III відділення його імператорської величності канцелярії (1826–1881 рр.), так і одного з підрозділів департаменту поліції МВС Росії (1882 – лютий 1917 рр.). Вивчення регіональних, у межах класичних Південно-Західного краю, Мало- та Новоросії історії, юридичного статусу, особового складу, методів діяльності III відділення а) допоможе нам краще зрозуміти тогочасну дійсність; б) дасть змогу позбутися навіяного радянщиною ідеалістичного погляду на революціонерів як «кришталеву чистих борців» за «справу народу»; в) позбавить погляду на жандармів «как на исчадие ада, уничтожавшее дух свободы и революции»; г) дозволить рельєфніше уявити вплив на минувшину такого фактору, як людський чинник. Крім того, подальша розробка вищезазначеної теми дасть можливість суттєво поглибити наші знання з економіки та соціального буття жителів відповідної частини сучасної України у ХІХ ст., оскільки функції вказаної інституції передбачали скрупульозне збирання й детальний аналіз цифр, фактів та подій стосовно всіх без винятку верств та груп населення.

Певні досягнення є й у вивченні історії тих областей сучасної України, що свого часу входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Так, упродовж 1990-х рр. відбулася своєрідна спеціалізація наукових осередків на дослідженні певних регіонів, внаслідок чого вивчення українських земель у складі габсбурзької Австрії (згодом Австро-Угорщини) фактично було полишене львівському науковому центру. Це частково зумовлювалося

наявністю відповідної архівної бази та труднощами зі здійсненням наукових відряджень. Однак унаслідок такого підходу швидкими темпами відбулося замикання дослідників лише на «своєму» регіоні, наступила ізольованість цілих осередків, коли науковці-історики часто навіть не знали про існування один одного. Західноукраїнські історики професійно більш тісно контактували з польськими колегами, ніж із дослідниками з Києва, не кажучи вже про інші регіональні центри. Цю ситуацію можна було б скоригувати за допомогою низки загальноукраїнських дослідницьких проектів із залученням фахівців із різних міст України (одним із таких проектів було дослідження ідеї соборності), однак вони й досі залишаються поодинокими та не впливають належним чином на зміну ситуації. У цьому контексті роль координатора, наскільки це можливо, продовжує виконувати Інститут історії України НАН України, у рамках проектів якого можуть «перетнутися» дослідники зі Львова та Донецька, Івано-Франківська та Запоріжжя.

За останнє десятиріччя відділ чимало уваги приділяв суто військовій історії. Відповідно в полі зору опинився розлогий спектр явищ, котрі від кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. відбивали масштабні континентальні суперечності та протиборства, конкретику тих чи інших міжнародних зіткнень, в орбіту яких втяглися українські землі. Виразно окреслено такі примітні локалізації конфліктів, як польсько-українсько-російська, загострена поділами Речі Посполитої та реагуванням на них серією повстань і революційних конспірацій зі своєрідними тенденціями, зокрема у війні 1812 р., Наполеоном Бонапартом названій «польською» та російсько-українсько-турецька, причому слід наголосити на вузловій події – Кримській війні, щодо чого вдалося створити стрижневу галерею тодішніх діячів і хронікерів: Корнілова, Нахімова, Істоміна, Остен-Сакена, Бутакова, Косинського, Крижановського,

Константинова.

Значні творчі сили кинуті і на дослідження Першої світової війни, – події, яка визначила долю всього людства на десятиліття вперед. Особливо актуальним видається продовження досліджень, присвячених трагічній долі українських земель у період із липня 1914 по листопад 1918 рр. При цьому магістральними напрямками наукового пошуку можуть стати такі теми, як: а) доля українства в роки бойових зіткнень між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією; б) економічний потенціал воюючих сторін, його вплив як на становище населення українських територій, так і на фронтове життя; в) перебіг революційних збурень лютого 1917 р. в Російській імперії та їх роль в активізації українських національно-визвольних змагань; г) історія правоконсервативного руху на теренах не лише Східної, але й Західної України, його мотивація, причини, рушійні сили, здобутки й прорахунки. Попри те, що темам «Перша світова війна та Російська імперія», «Перша світова війна й Україна» присвячено величезну літературу (в одній лише Історичній бібліотеці м. Києва каталог займає 5 великих ящиків), на сьогоднішній день немає ще жодної роботи, де б вищезазначені питання розглядалася безпосередньо крізь призму єдності своїх складових.

Сприймаючи зазначений міжнародний конфлікт як явище складне й багатовекторне, співробітники відділу ведуть також дослідження й основних аспектів його, зокрема, так би мовити, «морських лакун», або раніше не враховуваних українською історіографією флотських чинників. Закладено системні засади ліквідації «білих плям» концентрованим висвітленням функціонування формованого переважно з українців Чорноморського флоту – в обширі всього того, що протягом 1914–1918 рр. трапилось у катаклізмах катастрофічної бійні, а на її тлі – пов'язання з грандіозною трансформацією російської імперської державності та утвердженням

української.

П.Усенком відстежено ескалацію збройних змагань в азово-чорноморській акваторії Середземноморського басейну та на прилеглих теренах від Маріуполя й дунайських низин до Босфору й верхів'їв річок Тигр і Євфрат: баталії та крейсерування надводних кораблів, рейди підводних човнів, бомбардування та десантування, дії аеропланів і повітряних куль, суднобудування й ремонт плавзасобів, артилерійське базування, мінування й тралення, атаки та захист узбережжя, роль командування й моряків ворогуючих сторін. Чільне місце приділене непересічним особистостям командувачів (насамперед О.Колчаку – помітній фігурі світової історії), кризовим зривам буремного 1917-го, характерним епізодам національного руху українців у регіоні, в т.ч. акціям Української чорноморської громади та Чорноморського українського комітету, організованими ними демонстраціями у Севастополі, а також практично реалізованому укладеним перемир'ям з узгодженням демаркаційної лінії між Георгіївським гирлом Дунаю й Трабзоном [13; 14].

Значна увага приділяється також історико-біографічним студіям. Суб'єктами поціновувачів обиралися знакові фігури Т. Косцюшка, О. Блаватської, Ф. Браницького, Л. Варинського, Г. Венявського («Енциклопедія історії України»), А. Яковлева, родини Потоцьких, декабристів, народників, серед них – І. Бохановського і М. Дебагорія-Мокрієвича, О. Баха, Л. Бранднера, К. Брешко-Брешковської, М. Віташевського, П. Войноральського, І. Волошенка, Ф. Волховського, Н. Геккера, М. Ланганса, Л. Дейча, Т. Шевченка. До наукового обігу введено життєписи «Бальзак» і «Ганська», «Бекетов», «Булгаков С.», «Булгарі Євгеній», «Волконська», «Воронцова», «Габлиць», «Гіляровський», «Гнедич», «Грибовський», «Деволан», «Докучаєв», «Дурова», «Кеппен», «Кононенко», «Котляревський Н.», «Краснокутський», «Кронеберг І.», «Купрін», «Лебедев», «Міклашевський

І.» та чимало інших. Набуті дані наведено в «Малому словнику історії України» (К., 1997 р.) та «Энциклопедии жизни и творчества Н.И. Костомарова», а також у матеріалах, включених до друку в академічному проекті «Шевченківська енциклопедія» (очікуються по її найближчих томах понад 30 статей про поляків Шевченкового кола та на споріднені сюжети: «Андрієвський», «Аргиропуло», «Ашенбреннер», «Барська конфедерація 1768», «Бистрицький», «Бібіков», «Білозерська», «Браницький», «Бурачок», «Бурцев», «Бутаков О.», «Былое», «Васильев», «Вашингтон», «Вербицький», «Вернадський В.», «Ге Г.», «Ге М.», «Гольц-Міллер», «Гулак-Артемівський», «Денисевич», «День», «Долгоруков М.», «Єфименко П.», «Заводський», «Зеленський», «Кенджицький», «Кутузов», «Кушельов-Безбородько»). Відредаговано нові статті до «ЕГУ» «Паскевич», «Південні бунтарі», «Піддубний», «Понятовський», «Потоцька С.К.», «Потоцька С.С.», «Потоцький», «Православний катехізіс», «Прозоровський», «Репнін», «Румянцев», «Корабльов».

Отримані результати дозволяють ще рельєфніше виділити проблематику на майбутнє. Зокрема, з усією наочністю постає питання про необхідність поглибленого дослідження форм контролю за діяльністю чиновницького апарату, його професіоналізація, розслідування посадових злочинів, в тому числі адміністративних та судових, з'ясування видів покарань, терміни їх дії, місце корупції, механізми висунення обвинувачень, перевірка повідомлень преси, припинення справ, як і наростання критики бюрократії зі сторони громадськості тощо. Важлива проблема – чинники, які спонукали чиновника до злочинних вчинків та заходи держави для їх подолання.

Слід звертати більше уваги на взаємозв'язки соціальних та національних чинників. Так, заслуговують більш глибокої творчої розробки такі моменти з історії України, як: а) вплив реформ на

шляхи та темпи емансипації з одного боку – українського, а з іншого – єврейського населення; здобутки кожної зі сторін у цьому процесі та неоднакова швидкість його проходження, що зумовило помітний дисбаланс у соціально-економічних умовах життя українців та євреїв; б) тенденція до зростання кількості конфліктних ситуацій між українцями та євреями (передовсім – в аграрній сфері), типова практика розв'язання таких ситуацій у 1860–1870-х рр.; в) публічний дискурс українсько-єврейських взаємин у зазначений період; теза про «єврейську експлуатацію» та її роль у суспільному житті; г) сутнісні риси міжетнічного насильства 1881–1882 рр., головні сценарії масової поведінки з обох сторін; д) погромники: соціальна, професійна та національна (етнічна) належність; є) жертви міжетнічного насильства з обох сторін: колективні портрети; ж) влада і погромні ексцеси, реакція громадськості та політичного підпілля (народники).

Потребують подальших досліджень найрізноманітніші аспекти діяльності всього підприємницького прошарку України. Підприємці, що належали до доволі розмитого, гібридного соціального утворення, яке з огляду на суттєву релігійну, етнічну та регіональну розколотість, виявилися неспроможними утвердитися у статусі корпоративного стану. Водночас вони були антиподом робітничого класу, який саме зароджувався; тобто, вони були частиною тієї соціальної конфліктної ситуації, що супроводжувала процес індустріалізації. Комерсанти і промисловці належали до середнього прошарку, орієнтованого на торгівлю й промисловість, вони були представниками якісно нового руху у часі і просторі. З'являється шкала просторового і часового виміру їх діяльності, час набуває ринкової вартості.

Підприємці створюють нову культуру поведінки в місті, вони стають «будівничими культури», таким чином і наближуючись до аристократії, і віддаляючись від

неї. Поле діяльності торгово-промислового прошарку були переважно міста, де вони утворювали місцеву громадськість, яка є сферою суспільної самоорганізації у просторі між сім'єю і державою, і залишалася під наглядом останньої. Підприємці як соціальна група були носіями соціальних зрушень і творцями нового простору комунікації в місті. Вони формували міське «суспільство», демонстрували потяг до громадянських цінностей і становили новий середній прошарок у соціальному міському середовищі.

Громадянство у самодержавній Росії перебувало у тісному «корсеті» авторитарного державного устрою. У цьому плані потребує досліджень проблема створення підвалин громадянського культурного життя в місті поколінням купців і промисловців після реформ 1860–1870-х рр. Саме у цей час підприємці здебільшого прийшли на зміну аристократії як меценату суспільного блага, ставши носіями культурного капіталу, визначальним чинником міської культури і формування соціального простору.

В Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. на тлі співіснування станових і надстанових груп, протоіндустріальних або сучасних форм виробництва спостерігалось паралельне – хоча й з певним зміщенням у часі порівняно з рештою Європи – розгортання процесів індустріалізації та урбанізації. Буржуазія, як нова середня соціальна ланка, творила динамічне суспільне об'єднання із «плинними» зовнішніми межами, об'єднання, що перебувало у процесі пошуку соціальної ідентичності, економічної автономії та правових гарантій громадської діяльності. Досі залишаються недостатньо дослідженими питання ролі і місця підприємців у житті міського «суспільства», розвитку міської культури в Україні, попри те, що їх внесок у ці сфери життєдіяльності суспільства зазначеного періоду був досить суттєвим і потребує належного вивчення.

Ґрунтового дослідження вимагають

також інші суспільно-політичні ролі духівництва в українському внутрішньо-політичному просторі означеного періоду, зокрема на початку XX ст., коли після 1905 р. розпочався процес підготовки церковного реформування церковного життя, який набув якісно нових модернових ознак. Проблеми, пов'язані з історією православної церкви на початку XX ст., зокрема в період Першої світової війни, сьогодні, незважаючи на певні спроби студіювання, складають вектори перспективних дослідницьких пошуків.

Необхідно нарощувати і темпи висвітлення соціально-економічних, політичних та культурних проблеми Галичини, Буковини й Закарпаття. Так, в останні два десятиліття соціальна й економічна тематика майже повністю зникла з поля зору дослідників та зі сторінок фахових історичних видань, що значно ускладнює можливість написання новітніх узагальнюючих робіт з історії Галичини, потреба в яких гостро відчувається сьогодні (це, зокрема, засвідчила й підготовка недавнього видання «Економічної історії України»). Недостатньо або й цілком нез'ясованими залишаються ще багато питань, зокрема вплив соціально-економічного становища населення краю, різних суспільних груп на національний розвиток, потребують свого дослідження місто і село Галичини австрійського періоду (не лише як економічні, а і як соціокультурні явища).

При цьому продуктивним буде застосування методів і підходів як макро-, так і мікроісторії. Слабко вивчена станова структура населення Галичини та динаміка її розвитку у контексті модернізаційних процесів XIX ст. Загалом брак досліджень з інституційного розвитку Галичини як коронного краю є суттєвою прогалиною вітчизняної історіографії. За останні роки, щоправда, світ побачили кілька праць з історії сейму, розвитку транспортної мережі, але цього очевидно недостатньо. На відміну від діяльності Галицького крайового сейму (та українських депутатів у

ньому), функціонування органів урядової влади в Галичині (як місцевих, так і загальнокрайових) вивчене дуже фрагментарно. Водночас дослідження адміністративно-управлінських структур Галичини і порівняння їх діяльності з аналогічними інституціями на українських землях у складі Російської імперії (намісник – генерал-губернатор і т.д.) містить у собі значний евристичний потенціал.

Недостатньо з'ясовані галицько-наддніпрянські стосунки (і не лише радикалів чи українофілів, але й москвофілів). Ключовим при підході до даного питання видається реконструкція цілісного образу Галичини у баченні наддніпрянців (різних їх груп) і навпаки. Важливо розкрити не лише те, як відбувалося усвідомлення галицькими русинами себе частиною загальноукраїнського простору, але і як їх сприймали на Наддніпрянщині, а також яким був їх внесок у формування української національної ідеї. Починаючи з кінця 1980-х рр. непогано вивчені різні аспекти політичної історії Галичини вказаного часового відтинку (у тому числі й міжнаціональних взаємин), у результаті чого наразі перехід від опису національно-політичних орієнтацій як окремих історичних явищ до компаративістських досліджень. Усі зазначені питання слід розглянути у широкому контексті Центрально-Східної Європи, з огляду на складні й часто суперечливі процеси в галицькому суспільстві ХІХ – початку ХХ ст. та із залученням нових методологічно-методичних підходів (з соціальної та мікроісторії, історії повсякденності тощо).

На майбутнє слід віднести й більш глибоке, аніж ми його маємо зараз, вивчення становища окремих верств і станів тогочасного суспільства взагалі, й такої важливої складової частини його, як селянство, зокрема. Комплексу ж питань, пов'язаних з культурою селянства, рівнем освіти селян, їх ставленням до навчання, книги та можливостями реалізації набутих знань дослідники, на жаль, не приді-

ляють достатньої уваги. Наявні історичні студії стосуються в основному освітньої сфери у цілому й народної освіти зокрема, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері.

Практично недослідженим донині залишається ряд актуальних й важливих питань стосовно читацької аудиторії, складу та масштабів приватних бібліотек, зокрема тих, що належали селянам. До «білих плям» належить також питання співвідношення в них рукописних та друківаних книг. Тим часом наукові студії, присвячені даній проблематиці, істотно допоможуть більш чітко виявити рівень грамотності й культури українських селян, поглиблять висвітлення питань народної релігійності та посприяють більш ґрунтовному дослідженню еволюції читацьких інтересів кількох поколінь селянської читацької аудиторії на фоні соціально-економічних умов, що змінювалися.

Також недостатньо вивчено такий корпус джерел, як селянські скарги. Існуючі ж студії даної проблеми стосуються переважно суто російських губерній. Натомість їх ретельний аналіз важливий не лише у дослідженні селянських рухів, а й для вивчення рівня грамотності та культури самих селян.

Варто зазначити, що не є новим для вчених-істориків термін «кріпосна інтелігенція». Уперше вжитий у другій половині ХІХ ст., він був введений до наукового обігу дослідниками початку ХХ ст., почав офіційно вживатися в радянській історіографії та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. У реальності існування кріпосної інтелігенції й тій важливій ролі, яку вона відігравала, не сумнівалися й дослідники, ставлення яких до кріпосного права було вкрай негативним. Так, П.Сакулін вимушено визнав: «Мало того, кріпосна маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Уся трагедія російського рабства втілилася у долі цієї кріпосної інтелігенції. Будучи за своєю сутністю

фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя» [9]. Виникнення такого соціально-культурного явища оцінювалося ним не як випадкове; вона, за його переконанням, «повинна була зароджуватися вже тому, що у самому кріпосному народі була внутрішня потреба вирватися з п'їтми й неволі» [9, с. 85]. «Неприборкане прагнення до просвіти», за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед кріпосних, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, аніж рядові селяни. Однак, дослідження з історії кріпосної інтелігенції в цілому й окремих її представників зокрема стосуються в основному, власне, Росії. Термін «кріпацька інтелігенція» відсутній у вітчизняних енциклопедіях. А тому історія її, а також діяльність кріпосних інтелігентів на українських землях поки що не стала предметом історичних наукових розвідок.

Актуальною залишається і проблема безпосереднього скасування кріпащини. Якщо говорити про реформу 19 лютого 1861 р. та її відлуння в підросійській Україні з точки зору, так би мовити, історіографічної ретроспективи, то слід відзначити, що вітчизняні дослідники як демократичного, так і радянського спрямувань розглядали її вельми упереджено, лише через призму: а) негативу, що його несла вона у собі по відношенню безпосередньо до місцевих селян; б) необхідності, спираючись на всі ті вади, котрі мали місце в ході перетворень, обґрунтувати «гнилість» уряду та необхідність його термінового повалення.

Поза таким однобоким підходом залишалися: а) справжній, незамулений суб'єктивними відчуттями сторонніх осіб, характер кріпосницьких відносин; б) юридичний статус як поміщицьких селян, так і їх володарів, взаємовідносини між ними у відповідності до «Полного собрания законов Российской империи»; в) такі негативні наслідки реформи, як подальше роз-

шарування аграріїв, втрата ними роботи у своїх рідних селах, вимушений «исход» у міста й пов'язана з цим пролетаризація; г) права опозиція прогресивним крокам Олександра II, її ідеологія, мотивація, погляди, організації, друковані органи, конкретні дії; д) спротив певних кіл залежного селянства звільненню, його небажання залишати маєтки; є) кроки поліції та жандармерії, направлені на нейтралізацію цих вірогідданських почуттів.

Отже, маючи певні напрацювання з основних напрямів вітчизняної історичної науки, відділ історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України у планах на перспективу ставить перед собою завдання, реалізація котрих дозволить більш чітко окреслити витоки та коріння тих економічних, демографічних, політичних, соціальних та культурницьких проблем, що з ними стикається незалежна Українська держава на сучасному етапі свого розвитку.

Література

1. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О.М. Донік. – К., 2004. – 314 с.
2. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В.Б. Молчанов. – К., 2005. – 351 с.
3. Молчанов В.Б. Життєвий рівень представників науково-освітнянської сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 7. – С. 55–74.
4. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов. – К., 2007. – 113 с.
5. Реєнт О.П. Актуальні проблеми історії України / О.П. Реєнт // Перечитуючи написане / Олександр Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 201–226.
6. Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Перечитуючи написане / Олександр Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 80–119.
7. Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К., 2011.

– 365 с.

8. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Перечитуючи написане / Олександр Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 46–79.

9. Сакулин П. Крепостная интеллигенция / П. Сакулин // Великая реформа (19 февраля 1861 г.). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание: В 6 т. – Т. 3. – М., 1911.

10. Степаненко Г.В. Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної регіоналістики (кінець ХVІІІ ст. – 1860-ті рр.) / Г.В. Степаненко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2010. – Вип. 17. – С. 287–322.

11. Степаненко Г.В. З історії православних духовних семінарій Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.) / Г.В. Степаненко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 159–169.

12. Степаенко Г.В. Культурно-просвітнянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Г.В. Степаненко // Український історичний збірник. – К., 2000. – №3. – С. 138–148.

13. Усенко П.Г. З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі / П.Г. Усенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2005. – №6. – С. 73–88.

14. Усенко П.Г. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О.Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) / П.Г. Усенко // УІЖ. – 2010. – №2. – С. 116–136.

15. Шандра В.С. Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини ХІХ ст. / В.С. Шандра // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 175–188.

16. Шандра В.С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / В.С. Шандра // УІЖ. – 2010. – №4. – С. 59–83.

17. Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні / В.С. Шандра // УІЖ.

– 2007. – №2. – С. 143–158.

18. Шандра В.С. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект / В.С. Шандра // Регіональна історія України. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 191–204.

19. Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2009. – 246 с.

20. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.) / В.В. Шевченко. – К., 2010. – 266 с.

Reyent O.P. UKRAINIAN XIX CENTURY: CURRENT RESEARCH ISSUES. *The article summarized the achievements of scientists of Ukrainian history at the XIX – early XX century of the Institute of Ukrainian history NAN of Ukraine in the study of Ukrainian history at the nineteenth century. The author analyzed the prospects for further researches, distinguished the principal problems of Ukrainian history of the nineteenth century which require immediate attention of domestic and foreign researchers.*

Keywords: agrarian history, business, banking, patronage, merchants, spiritual life, cultural and social life, regional management, military history, historical-biographical workshops.

Реєнт А.П. УКРАИНСКИЙ ХІХ ВЕК: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ. *В статье подытожено достижения ученых отдела истории Украины ХІХ – нач. ХХ вв. Института истории Украины НАН Украины в изучении истории Украины ХІХ века. Изучаются перспективы дальнейших исследований, выделяются ключевые проблемы истории Украины ХІХ века, которые требуют первоочередного внимания отечественных и зарубежных исследователей.*

Ключевые слова: аграрная история, предпринимательство, банковское дело, меценатство, купечество, духовная жизнь, культурно-общественная жизнь, региональное управление, военная история, историко-биографические студии.

ГЕОГРАФІЯ ТУРИЗМУ

УДК 94(477.83/.87): 379.85 “ХІХ–ХХ”
РЕКРЕАЦІЙНЕ ГОСПОДАРСТВО
ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ
– ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

В.М. Кланчук

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Початки туризму у Галичині сягають середини ХІХ ст., однак він не набув масового характеру через низький рівень сфери послуг, незадовільний стан доріг, низький рівень культури обслуговуючого персоналу. Проте, незважаючи на ці недоліки, туризм і відпочинок у Галичині все ж розвивався, про що свідчить значна кількість різноманітних рекламних та інформаційних матеріалів, виданих наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. Рекреація, туризм і відпочинок стали важливим джерелом доходів мешканців тогочасної Галичини, що дозволило краю отримати належне ставлення як зі сторони держави, так і зі сторони справжніх поціновувачів та любителів природи й етнографічних особливостей. Галичина була багата на соснові та смерекові ліси, мінеральні води і чисте повітря. Все це привертало увагу бажаних відпочити й оздоровитися у весняний і літній періоди. У зв'язку з цим, починаючи з середини ХІХ ст., в цей край на літній відпочинок прибувало багато людей, причому з усіх частин Європи. В основному, такі відпочинкові місця були у Бескидах та у горах Гуцульщини. З часом у місцевостях з мінеральними водами спритні підприємці та лихварі будували водолікарні, невеликі літні будинки санаторного типу й здавали за певну оплату.

Ключові слова: туризм, санаторно-курортне лікування, мінеральні води, Галичина.

Ознайомлення рекреантів з історією розвитку системи гостинності в Карпатах – обов'язок вчених і туристів-аматорів Галичини. На жаль, про рекреаційне краю

знаходимо багато, але розрізненої, інформації, що ґрунтується на окремих фактах чи подіях, пов'язаних з відпочинком на Галичині. Але і досі немає узагальненої інформації, що відкрила б відвідувачам справжнє історичне минуле рекреації.

Для підготовки статті використано неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові, Івано-Франківського обласного державного архіву, оригінальні статті тогочасної преси, буклети, проспекти, путівники, наукові та науково-популярні публікації дослідників краю і рекреантів.

Організований туризм і санаторно-курортне лікування у Галичині почали розвиватися, починаючи з 1880-х рр., коли значна кількість відпочиваючих прибувало до відомих на той бальнеологічних і кліматичних курортів. Важливими центрами кліматотерапії були Дора й Яремче, де знаходився відомий водоспад «Гук» на р. Прут. Приїжджали також ті, хто лікував легені, бронхіт та інші недуги. У 1875 р. преса повідомляла про те, що в Делятин на оздоровлення прибуло багато людей, однак не було для них відповідних умов, харчування та крамниць. Тільки польське Товариство Татранське в Жаб'ї спромоглося побудувати в кінці ХІХ ст. кілька будиночків, де могла розміститися невелика група відпочиваючих і туристів. У більшості, приїжджі гості винаймали для відпочинку гуцульські хати. На теренах Галичини в 1930-х рр. існувало багато курортів, переважно кліматичних та бальнеологічних, які входили в перелік найкращих у Польщі (табл. 1). Тут функціонувало ряд гірських притулків для осіб, що займалися активними видами туризму (табл. 2).

Таблиця 1

Санаторії Галичини [15, с. 287]

Регіон	Кількість	Кількість ліжок
<i>Польща</i>	<i>138</i>	<i>5272</i>
Краківське воєводство	11	1625
Львівське воєводство	2	153
Станиславівське воєводство	3	282
Тернопільське воєводство	–	–
Галичина	16	2060
Питома вага Галичини, %	11,6	39,1

Таблиця 2

Гірські притулки Польщі [15, с. 294]

Регіон	Кількість	Кількість відвідувачів
<i>Польща, в т.ч.:</i>	<i>56</i>	<i>87957</i>
1. Бескиди Шлеські і Малі	10	7815
2. Татри і Закопане	9	42319
<i>3. Галичина, в т.ч.:</i>	<i>37</i>	<i>37566</i>
<i>3.1. Бескиди Західні</i>	<i>14</i>	<i>14319</i>
<i>3.2. Бескиди Центральні і Східні</i>	<i>1</i>	<i>343</i>
<i>3.3. Гуцульщина</i>	<i>22</i>	<i>22904</i>
Питома вага Галичини, %	66,0	42,7

Отже, Галичина, маючи 2/3 всіх гірських притулків Польщі, приймала лише понад 40 % відпочивальників. Очевидно. Це було пов'язане з вищезгаданими негативними причинами щодо сфери послуг, давнішим використанням Татрів, їх розташуванням ближче до економічно розвинутих країн тощо. Подібною була картина і щодо санаторної бази. Галичина, володіючи 16 санаторіями (11,6 %) мала достатній ліжковий фонд, що складав понад 39 % загальнодержавного.

Перші згадки про курорти Галичини знаходимо в документах, датованих XVI–XVIII ст., однак найбільший розквіт бальнеології припав на міжвоєнний період.

Щороку у Карпати у міжвоєнний період приїжджало біля 350 тис. дачників і курортників, а також біля мільйона туристів. Це свідчило про те, що Карпати концентрували на своєму терені майже половину відпочинкової міграції Польщі

і тим самим були найважливішим туристичним і оздоровчим регіоном держави. Сезонні виїзди на відпочинок відігравали значну господарську, соціальну і культурологічну роль [12].

На особливу увагу заслуговував оздоровчий і туристичний промисел, оскільки вивільняв нішу у зайнятості населення, створював нові робочі місця, яких було надто мало у Галичині. Однаковою мірою турист, що перебував в окремих місцевостях, як і відпочиваючий на селі, а також курортник, що лікувався у оздоровниці, витрачали значні кошти за найрізноманітніші послуги. Це було побічним заробітком для сільського населення або підставою для розвитку туристичної галузі [16]. Коли, з однієї сторони, склалася б ситуація перенаселення, неможливість утримування землі й її обробітку, а, з другої сторони, наявні досконалі природні умови гір і зростаючий попит приїжджиків, то стає зрозумілим – рекреаційний потен-

ціал мав велике значення для загального господарського життя Карпат.

Карпати як гірський регіон володів особливо зручними природними умовами для розвитку оздоровлення та туризму. Насамперед, – це: різноманітний пейзаж середньо- і високогір'я, великі площі лісів, значні простори зі збереженою незайманою природою, незначне використання землеробського і промислового потенціалу, клімат, придатний для лікування, різноманітні можливості річок [6; 10, с. 49–96].

Оздоровчий рух концентрувався переважно в існуючих селищах, подібно, як сільське заселення рухалося долинами рік з півночі на південь, в глиб гір. Натомість, туристичний рух тримався, перш за все, хребтів і вершин, особливо уздовж головної смуги Карпат.

Урядовим статутом від 15 липня 1925 р. № 79 та Розпорядженням міністерства фінансів Польщі від 8 серпня 1925 р. № 82 запроваджено тарифи на ведення рекреаційно-оздоровчої діяльності [3, с. 16, 17, 32]. Так, пансіонати поділялися на три категорії (загалом у господарстві Польщі виділялося 8 категорій, з яких перша була найдорожчою): перша – понад 50 покоїв; друга – 12–50 покоїв; третя – 2–12 покоїв. Купелеві заклади поділялися на такі категорії: друга – лазні з окремими кабінками чи лазні з понад 20 ваннами; третя – загальні лазні з кількістю ванн до 20. Визначалися і конкретні ціни для ведення діяльності кожної з цих категорій: підприємці першої категорії повинні були сплатити за отримання промислових свідоцтв на право займатися таким видом діяльності 6 тис., другої – 4 тис., третьої – 2 тис. зол.

Існувало декілька туристичних поділів Галичини [21, с. 217–224; 23]. На наш погляд, найприйнятнішим є поділ за повітами, що запропоновано в 1930-х рр. В. Гютелем і С. Лещицьким [2]. Такий поділ Карпат на регіони або туристичні округи мав велике практичне значення для орга-

нізаційної, пропагандистської і публіцистичної мети. Однак, він мав короткочасне значення і з розвитком оздоровлення і туризму його слід було деталізувати.

З красою карпатського пейзажу пов'язана й його охорона. Закон про охорону природи 1934 р. давав юридичні гарантії для заповідання окремих об'єктів чи територій через формування мережі резерватів та заповідних лісів. Однак тодішній стан охорони природи був середнім, а, враховуючи туристичний рух, що активно розвивався, кількість резерватів і парків в Карпатах була надто малою, первинні ліси захищалися недостатньо, тому слід було розширити природоохоронні акції на терені Карпат. Великим оздоровчим значенням володіли ліси, особливо значні лісові комплекси, тому їх збереження повинно було вважатися одним з основних завдань розвитку оздоровчо-туристичного руху. Тому підставою лісової економіки в оздоровчих регіонах мало бути збільшення лісових площ.

Клімат також відігравав значну роль для збільшення числа приїжджих, тому слід було знати його характерні властивості, а також мінливість в окремих регіонах [18, с. 137–186]. Незважаючи на те, що мережа метеорологічних станцій, що діяла на теренах Карпат, дуже густа у порівнянні з іншими регіонами Польщі, проте для гір, в яких клімат піддається місцевому, сильному крену, існуюча мережа була ще недостатньою і мала розширюватися [25].

Іншим питанням, пов'язаним з кліматом, була необхідність ґрунтовних студій, які б фіксували кліматичні норми для відпочинкових місцевостей з метою чіткого визначення різних типів клімату, наприклад, – високогірний, гірський, підгірний, лісовий і т.п., які мали основне значення для класифікації відпочинково-туристичних місцевостей.

На особливу увагу заслуговували джерела мінеральної води. Багатство їх на терені Карпат (понад 500) було обумов-

лене геологічною будовою регіону. З табл. 3 видно, що окремої уваги заслуговувало Станіславівське воєводство, в якому було розвідано 176 мінеральних джерел. Однак, із загального числа лише 44 джерела експлуатувалися, а 81 % – були на той час не вивчені.

З вищезгаданих даних також видно, що лише 8,7 % із загального числа джерел були в експлуатації. Таким чином, на увагу заслуговувало дослідження мінеральних джерел, насамперед проведення біо-

логічних і хімічних аналізів. Джерела, які б представляли інтерес для бальнеології, слід було відкрити для доступу приїжджаючих. Повне використання мінеральних джерел можна було досягти через їх постійну експлуатацію в бюветах і ваннах. Експлуатація була можливою завдяки вливанню приватного, самоврядного чи державного капіталу, який зміг би утримувати на висоті відповідне водолікувальне підприємство.

Таблиця 3

Типи родовищ мінеральних вод Східних Карпат

Тип і характер родовища	Воєводства				Разом
	Шльєське	Краківське	Львівське	Станіславівське	
Експлуатаційне	3	19	11	11	44
Розвідане і досліджене	3	6	7	–	16
Розвідане	8	9	12	7	36
Недосліджене	28	105	121	158	412
Разом	42	139	151	176	508
Кислі	1	29	8	9	47
Соляні	21	34	86	132	273
Сірчані	7	46	37	23	113
Залізисті	8	7	6	7	28
Інші	5	16	11	4	36
Невизначені	–	7	3	1	11
Разом	42	139	151	176	508

До вигод, що могли б спричинитися до покращення відпочинку, належали різноманітні об'єкти і визначні місця, особливо: пам'ятки природи і мистецтва, етнографічні особливості, місця релігійного і національного культу, туристичні і спортивні заклади, які повинні були бути доступними для приїжджих [27, с. 24–28].

У Польщі у 1930-х рр. діяло 6 державних, 15 громадських, 6 комерційних, 23 малих приватних, 7 кліматичних громадських курортів, а також 38 купальних і кліматичних комерційних станцій [11]. Разом було 95 оздоровниць, з яких у Гали-

чині – 65 або 71 %. Це ще сильніше підкреслювало значення оздоровчо-туристичних об'єктів в економіці гірського регіону. Там знаходилися заклади державного значення: два курорти – Криниця й Буркут; 8 приватних курортів – Рабка, Свошовиці, Щавниця, Жегістів, Івоніч, Риманів, Трускавець, Моршин; 4 комерційні курорти – Кростенко, Мушина, Північна, Висова; 3 кліматичні станції – Яремче, Закопане, Ворохта; 21 малий приватний курорт, а також 24 кліматичних комерційних станцій (табл. 4; рис. 1).

Таблиця 4

Оздоровниці Галичини і Східних Карпат

№ з/п	Оздоровниця	Категорія*	Відвідуваність щорічна**	Тип родовища	Лікувальне пристосування
Оздоровниці					
<i>Шльське воєводство</i>					
1	Устронь	III	4	Залізисте	Ванни
<i>Краківське воєводство</i>					
2	Бохня	IV	1	Соляне	Ванни
3	Латошин	IV	1	Соляне	Ванни
4	Вапенне	IV	1	Сірчане	Ванни
5	Висова	III	2	Вуглекисле	Бювет, ванни
6	Підгір'я	IV	1	Сірчане	Ванни
7	Свошовиці	II	3	Сірчане	Ванни
8	Велічка	IV	1	Соляне	Ванни
9	Щава	IV	1	Вуглекисле	Бювет
10	Ящурівка	II	4	Гідротермальне	Басейн
11	Кростенко	III	3	Вуглекисле	Бювет
12	Рабка	II	7	Соляне	Бювет, ванни
13	Щавниця	II	5	Вуглекисле	Бювет, ванни
14	Криниця	I	8	Вуглекисле	Бювет, ванни
15	Ломниця	IV	2	Вуглекисле	Бювет
16	Мушина	III	4	Вуглекисле	Бювет, ванни
17	Північна	III	3	Вуглекисле	Бювет, ванни
18	Жегістів	II	4	Вуглекисле	Бювет, ванни
19	Тиліч	IV	1	Вуглекисле	Бювет
<i>Львівське воєводство</i>					
20	Івоніч	II	5	Соляне	Бювет, ванни
21	Риманів	II	4	Соляне	Бювет, ванни
22	Бжозів	IV	1	Соляне	Ванни
23	Трускавець	II	7	Соляне, вуглекисле	Бювет, ванни
24	Доброміль	IV	1	Соляне	Ванни
25	Матків	IV	1	Вуглекисле	Бювет
<i>Станиславівське воєводство</i>					
26	Підлюте	IV	2	Сірчане	Ванни
27	Косів	III	2	Соляне	Бювет, ванни
28	Буркут	I	1	Вуглекисле	Бювет
29	Делятин-Яремче	II	4	Соляне	Ванни
30	Моршин	II	5	Гідротермальне, соляне	Бювет, ванни
31	Зелем'янка	III	2	Соляне	Ванни
32	Болехів	IV	1	Соляне	Ванни
33	Ланчин	IV	1	Соляне	Ванни
34	Олесів	IV	1	Вуглекисле	?
35	Пістинь	IV	1	Соляне	Ванни
Кліматичні станції					
<i>Шльське воєводство</i>					
1	Вісла	III	6		
2	Бистра	III	2		

Продовження Табл. 4

Краківське воєводство					
3	Завоя	III	3		
4	Щирк	III	5		
5	Суша	III	1		
6	Ритро	III	3		
7	Райча	III	3		
8	Поронін	III	4		
9	Мур'ясіхле	III	3		
10	Маків	III	3		
11	Костелисько	III	3		
12	Чорштин	III	3		
13	Буковина	III	4		
14	Білий Дунаєць	III	2		
15	Бистра	III	3		
16	Закопане	II	8		
Станіславівське воєводство					
17	Косів	III	3		
18	Кути	III	3		
19	Сколе	III	4		
20	Славське	III	2		
21	Тухля	III	2		
22	Гребенів	III	4		
23	Ворохта	II	5		
24	Яремче	II	5		

Примітка:

* Категорії оздоровниць: I – державні; II – приватні громадські; III – комерційні; IV – малі приватні.

** Відвідуваність щорічна: 1 – до 500 осіб; 2 – 500–1000; 3 – 1000–2500; 4 – 2500–5000; 5 – 5000–10000; 6 – 10000–15000; 7 – 15000–30000; 8 – понад 30000 осіб.

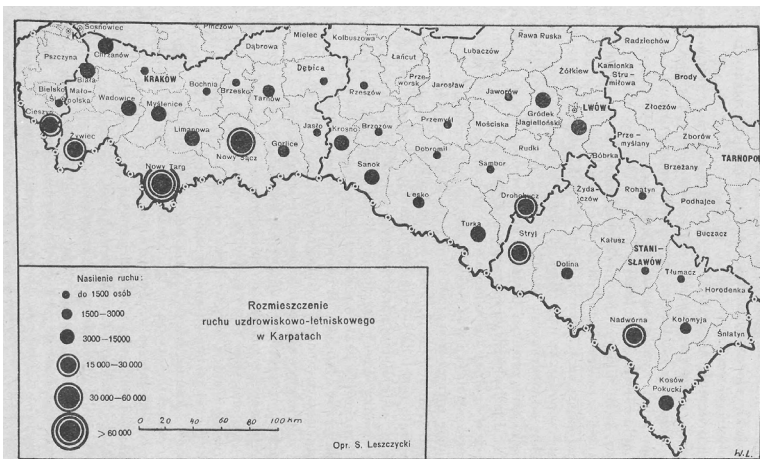

Рис. 1. Картохема розміщення рекреаційних закладів та чисельності відвідувачів [13]

У Польщі в міжвоєнний період було зареєстровано 956 відпочинкових місцевостей, з яких у карпатському регіоні – 477 або 49,9 %. Разом оздоровниць і дач у Галичині було 555 або 51,8 % їх загального числа у Польщі [13].

У 1931 р. у Галичині функціонувало 280 курортів, в т.ч. у воєводствах: Краківському – 143; Станіславівському – 90; Львівському – 42; Тернопільському – 5 [26, с. 13].

На відомих курортах Галичини лікували наступні групи захворювань і хвороб [26, с. 335–336]:

- **серця** – Делятин, Жегістів, Івоніч, Криниця, Рабка, Риманів, Трускавець;
- **дихальних шляхів** – Ворохта, Делятин, Заліщики, Івоніч, Любінь Великий, Рабка, Риманів, Трускавець, Щавниця;
- **шлунково-кишкового тракту** – Жегістів, Косів, Криниця, Риманів, Щавниця;
- **внутрішніх органів** – Криниця, Моршин, Риманів, Трускавець, Щавниця;
- **нирок і сечовивідних шляхів** – Жегістів, Заліщики, Криниця, Риманів, Трускавець, Щавниця;
- **гінекологічні** – Делятин, Жегістів, Івоніч, Криниця, Рабка, Риманів, Трускавець, Устронь;
- **крові** – Криниця, Жегістів, Закопане, Щавниця;
- **цукровий діабет** – Криниця, Риманів, Трускавець, Щавниця;
- **подагра** – Жегістів, Косів, Криниця, Риманів, Щавниця;
- **ожиріння** – Косів, Моршин, Трускавець;
- **опорно-рухового апарату** – Делятин, Івоніч, Любінь Великий, Немирів, Підгір'я-Краків, Рабка, Устронь;
- **шкіри** – Любінь Великий, Немирів, Підгір'я-Краків;
- **нервів** – Жегістів, Закопане, Косів, Криниця;
- **вади жовчного міхура** – Закопане, Заліщики, Івоніч, Рабка, Риманів;
- **лишия вага** – Івоніч, Любінь Великий, Немирів, Рабка;
- **туберкульоз легенів** – Ворохта, Закопане, Зелем'янка. Яремче;

- **туберкульоз шкіри, костей, сугавів** – Ворохта, Закопане, Івоніч, Рабка, Риманів;

- **отруєння важкими металами** – Любінь Великий, Немирів, Підгір'я-Краків;

- **запальних процесів** – Ворохта, Закопане, Заліщики, Криниця, Риманів, Щавниця, Яремче.

Всі курортні місцевості з економічного погляду можна було поділити на дві групи: 1) місцевості, в яких туристично-оздоровча галузь складала основну статтю доходу (оздоровниці і великі дачі); 2) місцевості, в яких обслуговування рекреантів складало лише побічний заробіток населення (малі курорти).

Переважна частина дач і курортів мала значні недоліки у технічних засобах. У міжвоєнний період були зроблені серйозні інвестиції, але всупереч великим зусиллям, не всі водолікувальниці справилися з завданням пристосувати їх до зростаючого потоку приїжджих; лише небагато з них відповідало рівню курортів європейського класу. Вкладений капітал повільно давав користь, тому певні намагання у плані привернення відпочиваючих повинні були робити самі водолікувальні заклади. Щоб і надалі здійснити розвиток оздоровниць і усунути недоліки в технічному забезпеченні закладів, необхідною була державна допомога через створення особливого довгострокового кредиту для оздоровниць. Саме цими питаннями відала Спілка польських оздоровниць [28, с. 75–78].

Відпочинкові місцевості були об'єднані в трьох воєводських спілках: Спілці літницьких повітів і гмін Краківського воєводства, Спілці дач і оздоровниць Станіславівського воєводства «Карпати Східні», Спілці туристичного товариства «Бецади» повітів і гмін Львівського воєводства, які проводили колективну пропаганду, мали інформагентства, освітню проєкти, технічне забезпечення, а також багато інших напрямів роботи, пов'язаної з розвитком туризму [4]. Організація діяльності оздоровниць і дач була поставлена у краї

на відповідний рівень.

54,4 % (338 тис. осіб) загальної кількості відпочиваючих у Польщі приходилося на Галичину та околиці (табл. 5). Приїжджими відвідувалися 555 населених пунктів краю, розкиданих по 38 карпатських і підкарпатських повітах. Кількість відпочиваючих розподілялася по Галичині

нерівномірно. Найвідвідуванішими були повіти: Новий Тарг, Цішин, Живець, Дрогобич, Стрий, Надвірна, в яких щорічне число приїжджих було понад 15 тис. осіб або 5 % загальної кількості. Новотарзький повіт концентрував щороку понад 95 тис. осіб (28 %), а разом з Цішинським – 146 тис. осіб (43 %).

Таблиця 5

Динаміка відвідувачів (1938)

Воєводство, повіт	Кількість курортних місцевостей	Кількість відвідувачів	Надходження, тис. зол.
Шльєське воєводство	21	27218	4693
Більсько	6	1463	237
Цішин	13	19392	2676
Інші	2	6363	1780
Краківське воєводство	314	211359	42767
Бяла	9	13354	2464
Бохня	10	1049	97
Бжеско	12	1361	94
Хранів	11	4944	630
Дембїца	3	361	29
Горлиця	16	1579	166
Ясло	6	400	13
Краків	17	920	116
Ліманова	30	6210	427
Мисленїце	29	6284	650
Новий Сонч	36	50733	12664
Новий Тарг	46	94918	21796
Тарнів	15	1757	116
Вадовїце	35	8566	1174
Живець	39	18923	2331
Львівське воєводство	92	48621	10199
Турка	17	3373	475
Лїско	16	1824	184
Кросно	14	10501	2079
Дрогобич	7	16722	4913
Доброміль	6	670	67
Сянок	8	5433	931
Бжозів	6	250	28
Жешів	5	1344	134
Гродек	5	3565	656
Перемишль	3	255	25
Львів	2	3900	575
Самбір	2	280	31
Яворів	1	504	101
Станіславівське воєводство	117	51233	8373
Долина	18	1741	174
Коломия	16	1225	122
Косів	21	7444	811
Надвірна	29	23723	4001
Рогатин	4	902	90
Станіславів	5	560	56
Стрий	23	15398	3095
Тлумач	1	240	24

Динаміка відвідування залежала від характеру місцевості (табл. 6). Так, на курорти припадало 151 тис. курортників, на кліматичні станції – 116 тис., на дачі – 91 тис. осіб. Незважаючи, що було 57 курортів, проте вони концентрували 38,7 % всієї кількості відпочивальників; на 24 кліма-

тичні станції припадало 54,5 % загального числа; натомість, на 477 дач – лише 27 %. Ця статистика доводить велике господарське значення оздоровниць, які концентрували разом 75 % всієї чисельності відвідувачів.

Таблиця 6

Динаміка відвідувачів по регіонах Галичини

Воєводство	Оздоровниці		Кліматичні станції		Літовища		Разом	
	К-сть, осіб	%	К-сть, осіб	%	К-сть, осіб	%	К-сть, осіб	%
Шлезьське	6363	23,4	15466	56,8	5389	19,8	27218	100
Краківське	79775	37,7	80124	37,9	51460	24,4	211359	100
Львівське	35024	72,0	–	–	13597	28,0	48621	100
Станиславівське	9123	19,5	20297	39,6	20975	40,9	51233	100
Галичина	131123	38,7	115887	34,3	91421	27,0	338431	100

У окремих воєводствах відсотки курортників і туристів укладалися неоднаково. У Станиславівському воєводстві туристи склали 41 %, в інших воєводствах – доходили до 50 %. Внаслідок цього вплив капіталу розкладався також нерівномірно. У Шлезькому воєводстві відпочиваючі концентрувалися головним чином на кліматичних станціях (57 %). Крім того, два курорти збирали більше приїжджих, ніж решта 17 дач. У Краківському – чисельність розкладалася рівномірно серед курортів, кліматичних станцій і дач. У Львівському – головним чином відвідувалися курорти, натомість у Станиславівському, як згадано вище, більшу роль відігравали дачі і кліматичні станції. Зі збільшенням кількості відпочиваючих відбувся й вплив капіталу, з якого 42 % – від місцевого населення та 58 % – від приїжджих з інших частин Польщі. Головний вплив відпочиваючих – з центральних, західних і південних воєводств Польщі; найзаможніші рекреанти – з Варшави, Шлезька, Лодзя, Кракова, Познані і Кельця.

Сфера впливу Шлезьких оздоровниць найвища, місцеві курортники склали

більше половини приїжджих [14]. Значна була участь курортників з Варшави, Кракова, Кельців і Лодзя. Участь курортників з північних і східних воєводств була мінімальною. Сфера впливу Краківських оздоровниць мала найбільшу географію, місцеві курортники склали лише 28,5 % [1]. Головний вплив був з західних, центральних і південних воєводств. Значний відсоток поставляла Варшава, Шлезьк, Кельця, Львів, Лодзь і Познань. З північно-східних регіонів вплив був незначним (нижче середнього), натомість з інших частин Польщі відповідав середньому для Карпат.

Сфера впливу львівських оздоровниць – жителі воєводства, які склали 37,9 % [29, с. 26–28]. Сильний вплив був з Варшави, Кракова, Станиславова, слабкіший – з Познані, Лодзя й Шлезька. Сильніший вплив зафіксовано зі східних і північно-східних воєводств, натомість з центральних воєводств відсоток приїжджих нижчий від середнього. Сфера впливу Станиславівських оздоровниць ще більш місцева [5]. Місцеві жителі, правда, склали тільки 20,7 %, але з сусіднього Львівського воєводства приїжджали 31,5 % курортни-

ків, що разом складало більше половини всіх приїжджих (52,2 %). Сильний вплив спостерігався з Варшавського і Тернопільського воєводств. Більший від середнього відзначено відсоток зі східних, натомість виключно низьким був відсоток приїжджих із західних воєводств Польщі. Сфера впливу була результатом діяльності оздоровниць – пропаганда, комунікаційна політика, програма атракцій тощо.

Якщо припустити, що залежно від характеру місцевості турист чи курортник під час перебування витрачав від 100 до 500 зол. (Закопане, Криниця, Моршин і т.д.), то можна розцінювати, що загальний вплив приїжджих до карпатських місцевостей приносив щороку доходу біля 66 млн зол., з яких на окремі воєводства припадало: Шлеське – 4695 тис. зол., Краківське – 42767 тис., Львівське – 10199 тис., Станіславівська – 8575 тис. зол. З тієї суми від оздоровниць отримано біля 80 %, на будинки відпочинку (дачі) випадало лише 20 %. Якщо ж врахувати, що в оздоровницях 1/4 загальних доходів становили продукти харчування, вироблені місцевим населенням, то можна стверджувати, що через оздоровниці надходить на село щороку біля 14 млн зол. До сільських дач надходило майже стільки ж, тому можна вважати, що побічний заробіток сільського населення на терені Карпат становив 27 млн зол. [9, с. 551–555].

Таким чином, враховуючи, що на теренах краю було біля 150 тис. господарств, можна підрахувати, що середній дохід від приїжджих на одного господаря становив біля 180 зол. Для порівняння – 12-гектарне сільськогосподарське господарство (19 % господарств Галичини) мало дохід 261 зол. з 1 га. У залежності від величини господарства, що нараховувало 2–30 га, дохід коливався в межах 64–170 зол. з 1 га. Для порівняння зазначимо, що дохід всіх чотирьох воєводств від сільськогосподарської продукції складав понад 320 млн зол., зокрема: пшениця – 53 млн, жито – 75

млн, ячмінь – 21 млн, овес – 56 млн, картопля – 116 млн зол. Співставлення поданих вище даних підтверджує неабияке економічне значення рекреації.

З економічної точки зору, рекреація та туризм на теренах Галичини заслуговували на дбайливу опіку як зі сторони державної влади, господарського і територіального самоврядування, так і громадськості. У цій галузі господарського життя громадська ініціатива обігнала управління і державну опіку. Вже 1912 р. відбулася перша конференція в справі розвитку Закопаного і Підтатря, а наступні мали місце у 1919 [22] і 1929 рр. [8]. Наряди з розвитку Східних Карпат відбулися в 1931 р. [22]. Від 1933 р. Відділ туризму Міністерства Комунікації Польщі розпочав скликання конференцій, присвячених туристичній економіці на терені всіх Карпат. Конференції такого спрямування відбулися у Варшаві (1933), Яремчі (1934) [24], Віслі (1935), Криниці (1936) [25]. Від 1936 р. подібні акції проводила Спілка гірських земель через введення щорічних господарських засідань над культуральним і господарським розвитком Карпат. За ініціативою Спілки відбулися наради в Сяноку (1936), Віслі (1937) і Новому Сончі (1938). Літницьковим справам були присвячені конференції в Яремчу (1934), Віслі (1937) і Н. Сончу (1938). На тих конференціях значну увагу уділено раціональному розвитку туристичної економіки [9, с. 551–555; 13; 17; 19, с. 89–94].

Туристичне впорядкування в горах складалося з двох елементів: шляхів та притулків. Мережа шляхів у міжвоєнний період на терені Карпат мала плановий характер і розвивалася завдяки роботі туристичних товариств на чолі з Польським Товариством Татранським [25]. Вісю мережі був головний карпатський шлях, що проходив уздовж головного хребта гір через найцікавіші гірські групи. До того шляху були пристосовані бічні шляхи. Їх мережа, що виходила з міст або великих

оздоровниць, маркувалася одним кольором. Другим видом були регіональні шляхи, що проходили найцікавішими трасами певного терену (напр., лемківський шлях); їх метою було запропонувати туристові пізнання найцікавіших частин гірської країни. Ту мережу доповнювали місцеві шляхи, що сполучали дачі, містечка, пункти перетину головної мережі шляхів або туристичні об'єкти. Шляхи маркувалися згідно спеціальної інструкції туристичних товариств [20]. Станом на 1938 р. протяжність знакованих доріг становила понад 4 тис. км. У деяких теренах будувалися спеціальні мисливські стежки, а у важко доступних місцях встановлювалися додаткові засоби страхування. Для зимового туризму шляхи пристосовувалися до його потреб, тому тільки частина літніх шляхів використовувалася лижниками; крім того клуби лижників проводили спеціальні зимові шляхи.

Другим необхідним елементом гірської туристики були притулки (укриття, прихистки, схроніска) для туристів. Оскільки вони складали окрему гілку туристичної галузі, їх виділялося декілька типів. Приватні притулки (винятково товариств), що діяли через власника або орендаря, оподатковувалися митом так, як для громадських організацій, що надходило до державної казни. За місткістю вони поділялися на: великі з закладами харчування (понад 100 нічліжних місць), середні (20–50 місць) і малі (менше 20 місць). Ті притулки працювали цілорічно. Функціонували також притулки, що не мали нічліжних місць, сезонні притулки, мисливські будиночки, шкільні притулки для молоді, туристичні станції, притулки у пансіонатах, приватних садибах, будинках відпочинку і т.п. Наприкінці 1930-х рр. на теренах Карпат існувало 244 притулків, з яких 128 у західній частині та 116 – у східній. Незважаючи на це, мережа притулків була недостатньою, вимагала розширення, яке проводили туристичні товариства,

погоджуючи план дій у зв'язку з потребами літнього і зимового туризму.

Щороку виділялися значні кошти на будівництво і утримання стежок, знакування, страхування, притулки і т.і. Після кожного сезону частина туристичних споруд знищувалася, тому було прийнято Розпорядження міністра внутрішніх справ, згідно з яким туристичні заклади визначалися як громадські й їх знищення підлягало штрафним санкціям [7].

Інший аспект туристичного господарства складали комунікаційні підприємства, що полегшували туристам відвідування певних об'єктів чи територій. До них належали: професія провідників (літніх або зимових); сплав лісу; бюро подорожей, обслуговування й інформації; дороги і автодороги, що використовувалися для екскурсій; сезонні автобусні лінії, гаражі і автозаправки; туристичні вузькоколійки; лижні витяги і т.п. Вони були приватною власністю і розвивалися разом зі зростанням туристичної галузі.

До туристичної галузі господарювання можна віднести й ті галузі промисловості, що, крім іншої продукції, випускали й туристичні засоби. Насамперед, це стосувалося підприємств з виготовлення туристичного екіпірування і технічних засобів (байдарок, наметів, лиж і т.п.), фотографій, карт, планів, альбомів тощо. До туристичної галузі належало й виробництво сувенірів, напряму пов'язане з народними промислами. Опосередковано до туристичної галузі відносилися й атракції, що здійснювалися, насамперед, приватними особами чи організаціями.

Туристичний рух проявлявся в різноманітній формі, яка вимагала спеціальних засобів і заходів. На терені Карпат тих часів можна виділити декілька видів туризму: пішохідний, спортивний, водний, велосипедний, автомобільний та ін.

Таким чином, туристичне та курортне господарство Галичини, що почали активно розвиватися у середині ХІХ ст., набули

широкого розмаху у міжвоєнний період. Завдяки приватним підприємцям, громадським організаціям та влади всіх рівнів у Галичині було побудовано розвинуту туристичну та оздоровчу інфраструктуру, яка мала набагато більші масштаби, ніж на сучасному етапі становленні України та Польщі.

Література

1. Chortibik T. Ruch uzdrowiskowo-letniskowy w województwie krakowskim / T. Chortibik // Komunikaty Studium Turyzmu. – Kraków, 1938. – № 6. – 11 s.
2. Goetel W. Zagadnienia regionalizmu górskiego w Polsce / W. Goetel // Wierchy. – Kraków, 1936. – T. XIV. – S. 129–168.
3. Informator o kategorjach i cenach (patentów) świadectw przemysłowych wedle nowej ustawy dla każdego przedsiębiorstwa we wszystkich miejscowościach / [zestawili K. Wątorski i E. Lityński]. – Warszawa; Lwów : Nakładem Spółki wydawniczej, 1926. – 40 s.
4. Instrukcja dla samorządowych komisji letniskowo-turystycznych. – Warszawa: Wyd. Związku Powiatów R. P., 1936. – 48 s.
5. Kawecka J. Badania nad frekwencją kuracjuszy w uzdrowiskach wsechodniokarpaccich / J. Kawecka / Biuletyn Komisji Studiów Ligi Popierania Turystyki / Prace Studium Turyzmu. – Kraków, 1937. – № 2. – Tom I. – S. 97–136.
6. Korczyński L. Przyrodzone źródła sil i zdrowia ziemi krakowskiej / L. Korczyński. – Kraków: Wyd. Pol. Tow. Balneologicznego, 1931. – 208 s.
7. Krygowski W. Ochrona urządzeń turystycznych / W. Krygowski // Turyzm Polski. – Kraków, 1938. – R. I. – № 9. – 12 s.
8. Lenartowicz S. Sprawy Tatr : rozwój Podhala i Zakopanego / S. Lenartowicz, M. Orłowicz. – Warszawa : Wyd. Min. Robót Publ., 1930. – 382 s.
9. Leszczycki S. Karpaty jako region letniskowy. Samorząd / S. Leszczycki. – Warszawa, 1937. – R. XIX. – № 56. – S. 551–555.
10. Leszczycki S. Podhale jako region uzdrowiskowy / S. Leszczycki / Biuletyn Komisji Studiów Ligi Popierania Turystyki. – Kraków, 1937. – Tom I. – S. 49–96.
11. Leszczycki S. Ruch uzdrowiskowo-letniskowej w Polsce / S. Leszczycki // Komunikaty Studium Turyzmu. – Kraków, 1938. – № 8. – 23 s.
12. Leszczycki S. Współczesne zagadnienia turystyki // Komunikaty Studium Turyzmu / S. Leszczycki. – Kraków, 1937. – Z. 3. – 6 s.
13. Leszczycki S. Wytyczne gospodarki uzdrowiskowo-letniskowej w Karpatach / S. Leszczycki // Komunikaty Studium Turyzmu. – Kraków, 1938. – Z. 12. – 29 s.
14. Leszczycki S. Znaczenie gospodarcze ruchu uzdrowiskowo-turystycznego na Śląsku / S. Leszczycki. – Katowice : Wyd. Instytutu śląskiego, 1937. – 81 s.
15. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa-Grodno: Zakł. Graf. L.Mejlachowicza, 1938. – 406 s.
16. Mianowski H. Znaczenie gospodarcze ruchu turystyczno-uzdrowiskowego w Polsce / H. Mianowski. – Kraków : Wyd. Izby Przem. Handl., 1934. – Wyd. II. – 78 s.
17. Mianowski H. Potrzeby ruchu uzdrowiskowo-letniskowego w Zachodnich Karpatach Polskich / H. Mianowski, S. Leszczycki. – Kraków, 1954. – 12 s.
18. Milata W. Pokrywa śnieżna w Karpatach / Biuletyn Komisji Studiów Ligi Popierania Turystyki / W. Milata. – Kraków, 1957. – T. 1. – S. 137–186.
19. Mileski W. Elementy planowej gospodarki turystycznej w Karpatach / W. Mileski // Turyzm Polski. – Kraków, 1938. – R. I. – № 6. – S. 89–94.
20. Mileski W. Instrukcja szczegółowa znakowania szlaków turystycznych w Karpatach / W. Mileski. – Warszawa, 1935. – 32 s.
21. Orjentacyjny podział terenów narciarskich w Karpatach / Kalendarz Narciarski P. Z. N. – 1953/6. – Rok XVIII. – S. 217–224.
22. Orłowicz M. Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich / M. Orłowicz, S. Lenartowicz. – Warszawa : Wyd. Min. Robót Publ., 1952. – 53 s.
23. Orłowicz M. Podział Karpat Polskich na grupy górskie z punktu widzenia turystycznego / M. Orłowicz // Komunikaty Studium Turyzmu. – Kraków, 1938. – № 4. – 8 s.
24. Orłowicz M. Rozwój turystyki, uzdrowisk i letnisk w Karpatach Polskich : protokół i uchwały Zjazdu odbytego na zaproszenie Ministerstwa Komunikacji w Jaremczu w dniu 8 i 9 czerwca 1934 roku / M. Orłowicz. – Warszawa : Ministerstwo Komunikacji, 1935. – 68 s.
25. Orłowicz M. Turystyka w Karpatach

Polskich / M. Orłowicz. – Warszawa : Wyd. Min. Komunikacji, 1955. – 320 s.

26. Przewodnik zdrojowo-turystyczny na 1931–32 r. / [Pod red. H. Piotrowskiego]. – Warszawa : Zakład Graficzny B. Padrecki i S-ka z o.o., 1931. – Wyd. II. – 350 s. + XXXVIII.

27. Szostak E. Klucz znaków dla szczegółowych map turystycznych / E. Szostak, T. Wilgat // Komunikaty Studium Turyzmu. – Kraków, 1958. – № 7. – S. 24–28.

28. Wiśniewski S. Potrzeby inwestycyjne polskich uzdrowisk / S. Wiśniewski // Turyzm Polski. – Kraków, 1958. – R. 1. – № 5. – S. 75–78.

29. Woyciechowski K. Województwo lwowskie jako teren letniskowy / K. Woyciechowski // Samorząd. – Warszawa, 1958. – R. XX. – № 2. – S. 26–28.

Klapchuk V.M. RECREATIONAL HOUSEHOLD IN GALYCHYNA AT THE SECOND PART OF XIX – THE FIRST THIRD OF XX CENTURIES. *Tourism beginnings in Galychyna goes back to the XIX century, by the way it has reached its mass character due to low service sphere level, unsatisfied state of roads, low culture level of attendant staff. However, despite of these disadvantages, tourism and recreation in Galychyna still have been developing. This fact reveals from the great amount of various advertising and informational materials, which have been published at the end of XIX – the first third of XX centuries. The recreation, tourism and rest have become the important profit source of Galychyna's inhabitants. This region has received proper attitude from the state as well as from the real nature amateurs and ethnographical peculiarities. Galychyna was rich on piny and fir forests, mineral water and fresh air. All these conditions attracted wishful people to have some healthy rest in spring and summer time. In accordance with this fact from the middle of XIX century a lot of people have been arriving from all Europe to this part of the country. Mainly, such places were concentrated in Beskydy and Hutsulshyna's mountains. Later some ingenious enterprisers and extortioners built hospitals and small houses of sanatorium*

type and delivered them for some payment at the territory with mineral water.

Keywords: tourism, sanatorium – resort treatment, mineral water, Galychyna.

Кляпчук В.М. РЕКРЕАЦИОННОЕ ХОЗЯЙСТВО ГАЛИЧИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ – ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХХ ВВ. *Туризм в Галичине берет начало в середине ХІХ в., но тогда он не набрал массового характера через низкий уровень сферы услуг, неудовлетворительное состояние дорог, низкий уровень культуры обслуживающего персонала. В то же время, несмотря на эти недостатки, туризм о отдых в Галичине все же развивался, о чем свидетельствует значительное количество разнообразных рекламных и информационных материалов, изданных в конце ХІХ – первой трети ХХ вв. Рекреация, туризм и отдых стали важнейшим источником доходов жителей тогдашней Галичины, что позволило краю получить надлежащее внимание как со стороны государства, так и со стороны настоящих ценителей и любителей природы и этнографических особенностей. Галичина была богатой на сосновые и еловые леса, минеральные воды и чистый воздух. Все это привлекало внимание желающих отдохнуть и оздоровиться в весенний и летний периоды. В связи с этим, начиная с середины ХІХ в., в этот край на летний отдых приезжало множество людей, при чем со всех уголков Европы. В основном, такие места были у Бескидах и на Гуцульщине. Со временем в местностях с минеральными водами предприимчивые граждане строили водолечебницы, небольшие летние домики санаторного типа и предлагали их за определенную плату для отдыха.*

Ключевые слова: туризм, санаторно-курортное лечение, минеральные воды, Галичина.

УДК 551.435.8

**СОЛЯНИЙ КАРСТ У ГІРСЬКІЙ
ЧАСТИНІ БАСЕЙНУ РІКИ ПРУТ –
ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ТУРИЗМУ***М.В. Кланчук¹, Т.В. Кланчук²*¹Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника²Львівський національний університет
імені Івана Франка

У статті наведено результати дослідження соляного карсту в гірській частині басейну ріки Прут як унікального об'єкту наукового туризму. Виявлено основні причини розвитку карстових процесів та утворення карстових форм рельєфу. Також охарактеризовано найбільші з них.

Ключові слова: карст, карстовий процес, лійка, солеварня.

Вступ. Явище соляного карсту в Україні ще не достатньо вивчене. Зокрема, це стосується гірської частини басейну р. Прут. Поблизу смт. Делятин неозброєним оком можна спостерігати чимало карстових форм рельєфу, проте детальні дослідження тут не проводились. Оскільки досліджувана територія розташована в Карпатах, де інтенсивно розвивається туризм, то дослідження такого небезпечного для життєдіяльності людини процесу, як карст, є дуже необхідним.

Процес карстоутворення – це процес хімічного розчинення гірських порід поверхневими і підземними водами з наступним винесенням і акумуляцією розчиненої речовини. На думку М.А. Гвоздецького доцільно включати в поняття карст також явища, які відбуваються в невапнякових розчинних гірських породах, зокрема явище соляного карсту [1, с. 7].

Розрізняють поняття «карст» і «карстовий процес». Під карстом розуміють явища, що виникають у розчинних водою породах, пов'язані з хімічним процесом їхнього розчинення. Результатом останнього служать комплекси специфічних поверхневих або підземних форм рельєфу, властивості гідродинамічної сітки, особливості циркуляції підземних вод. Кар-

стовий процес включає не лише взаємодію води і гірської породи, яка призводить до руйнування останньої, але також міграцію й акумуляцію розчинених речовин. В основі карстових процесів лежить сукупна діяльність хімічного процесу розчинення гірських порід і геологічного процесу вилуговування (розчинення одночасно з винесенням розчиненої речовини) [3, с. 104–117].

Вода активно розчиняє лише карбонатні і гіпсово-соляні породи. У карстових процесах беруть участь такі хімічні процеси перетворення гірських порід як гідратація, вилуговування, гідроліз, окиснення. Карст належить до умовно-безперервних процесів. Ми досліджували соляний карст, який розвинувся у гірській частині басейну ріки Прут, а саме в смт. Делятин (рис. 1).

Ще до XVIII ст. включно багато жителів Делятинщини займалось домашнім виварюванням та торгівлею солі. З опису 1728 року відомо, що в Делятині на той час була солеварня. Виробництво солі тут коливалося від 514 т в 1813 р., до 5203 т – у 1870 р. Відомо, що в 1900 р. у Делятині було 2 шахти з глибинами 16 та 18 м. Під час Першої світової війни солеварня була зруйнована [2, с. 211–214].

Як бачимо виробництво солі постійно змінювалось, відповідно змінювались й об'єми поставки сировиці, тобто ропи, з якої власне й виварювали сіль. В роки коли виробництво солі було більшим об'єм викачування сировиці з шахт збільшувався. Так, у 1900 р. на Делятинській солеварні, для виготовлення 1 тонни солі потрібно було зокрема 31359 л сировиці [2, с. 212]. З цього можна зробити висновок, що рівень ґрунтових вод знижувався. Відповідно створювались умови для розвитку карстового процесу. У зв'язку з відкачуванням сировиці на її місце потрапляли значно менше мінералізовані ґрунтові води, які розчиняли соляні відклади. Після розчинення відкладів ці води насичувались і перетворювались на сировицю. Оскільки цю сировицю викачували, то створювалась ще одна позитивна умова для розвитку

карстового процесу – винесення розсолів з місця їх насичення. Загалом слід відзначити, що умови, які були створені були дуже сприятливі для швидкого розвитку карстових процесів в Делятині та околицях.

Поверхня IV надзаплавної тераси р. Прут у присілку Погребнич, що в Делятині, ускладнена різними карстовими формами. На поверхні цієї тераси зустрічається багато лійок завглибшки 10–20 м

і діаметром 10–50, іноді до 200 м. Окремі ділянки прямокутної форми мають значні розміри – 40×120 м, інші лійкоподібні. Дно лійок в більшості випадків заболочене та вкрите болотяною рослинністю і деревами (береза, вільха). Ці форми виникли в соленосних відкладах воротищенської світи, які залягають близько до поверхні під малопотужним шаром галечників і суглинків. Потужність шару соленосних відкладів від 100 до 1100 м.

Рис. 1. Картоschema поширення карстових форм рельєфу в смт. Делятин

У квітні 2004 р. на високій заплаві р. Солонець (ліва притока р. Любіжня) утворилося провалля діаметром 4 м та глибиною 14,5 м, що відразу ж було заповнене водою із вмістом солі, проте згодом смак солі зник. Перед утворенням провалля пройшли зливові дощі, яким передували значні опади у вигляді снігу. Форма рельєфу за 2004–2010 рр. розширилася до 10 м, глибину виміряти не вдалося.

Поблизу єврейського кладовища на відстані 200–300 м від потоку Солонець в урочищі Погребнич розташована найбільша зафіксована на досліджуваній території карстова форма. Зовні ця карстова форма схожа на ванну з неглибоким дном. Довжина приблизно 200 м, ширина – 70–80 м. Днище покрите болотною рослинністю. Неповдалі розташовані ще декілька форм,

які своєю формою нагадують амфітеатри з заболоченим дном (рис. 2). Висота стінок складає приблизно 20–30 м, діаметр форми у найвищій її частині становить приблизно 60 м.

На дні однієї з таких форм на поверхні води є плаваючий острівці діаметром до 4 м (рис. 3). На рис. 4 можна більш краще його простежити, оскільки заліснення проводилось в середині минулого століття, а фото зроблено в 1976 р. Слід зауважити, що карстові процеси на цій ділянці стали менш розповсюдженими, ніж у середині ХХ ст., що викликано припиненням промислового видобування солі. Водночас рівень ґрунтових вод дещо підвищився, суровиця залишається в місцях насичення, притік прісної води майже не відбувається, відповідно й процес карстоутворення не відбувається.

Рис. 2. Карстова лійка в ур. Погребнич (2010 р.)

Рис. 3. Карстова лійка з плаваючим острівцем в урочищі Погребнич (2010 р.)

Не тільки в урочищі Погребнич відомі виходи на поверхню джерел соляної ропи, ними також багате урочище Посіч. У той же час, в урочищі Погребнич зафіксовані карстові форми, а в урочищі Посіч їх не виявлено. На нашу думку, це пов'язано зі зміною рівня ґрунтових вод під час промислового видобування солі в XVIII–XIX ст., внаслідок чого там активізувалися карстові процеси.

Після паводків 2007–2010 рр. деякі лій-

ки неодноразово переповнювалися водою і ставали причинами підтоплення сільськогосподарських угідь та різного роду будівель. Під час досліджень виявлено, що вода на дні карстових форм не має вмісту солі, або цей вміст незначний. Це пояснюється тим, що соляний розчин має більшу масу, ніж прісна вода, і він розташовується нижче, а вода без вмісту солі, або з меншим її вмістом, піднімається на поверхню.

Рис. 4. Карстова лійка з плаваючим острівцем в ур. Погребнич (1976 р.) [4]

Загалом слід відмітити, що активізація та активність карстових процесів в смт. Делятин була пов’язана переважно з промисловим виробництвом солі в XVIII–XIX ст. Саме в цей період були створені дуже хороші умови для розвитку карстових процесів та утворились перші карстові форми рельєфу. Після припинення промислового солеваріння умови, які сприяли розвитку даного процесу, погіршилися і привели до мінімального розвитку карстоутворення. В кінці XX на початку XXI століть ці процеси майже припинилися, тільки під час випадання зливових дощів інколи відкриваються на поверхню нові карстові форми, які скоріш за все були утворені в минулому, проте були покритими шаром відкладів.

Карстові форми рельєфу можуть слугувати об’єктами наукового туризму, як частина екскурсії, об’єкт дослідження, природний бальнеобасейн.

Список літератури і джерел

1. Гвоздецкий Н. А. Природа мира : Карст / Н.А. Гвоздецкий. – М. : Мысль, 1981. – 216 с.
2. Клапчук В. М. Делятинщина: [Історико-географічне дослідження] / В.М. Клапчук, М.М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2007. – 584 с.
3. Сіренко І. М. Динамічна геоморфологія :

[навч. посібник] / І.М. Сіренко. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 263 с.

4. Домашній архів родини Клапчуків, ф. 1 «Природа Делятинщини».

Klapchuk M.V., Klapchuk T.V. SALT-KARST IN THE MOUNTAINOUS PART OF THE PRUT RIVER POOL – THE OBJECT OF SCIENTIFIC TOURISM. *The article provides the results of investigation of salt karst in the mountainous part of the Prut river pool as a unique object of scientific tourism. The basic causes of karst processes and the formation of karst landforms are identified. Also the largest of them are characterized.*

Keywords: karst, karst processes, sink-hole, saline (salt works).

Клапчук М. В., Клапчук Т. В. СОЛЯНОЙ КАРСТ В ГОРНОЙ ЧАСТИ БАСЕЙНА РЕКИ ПРУТ – ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ТУРИЗМА. *В статье наведены результаты исследований соляного карста в горной части бассейна р. Прут как уникального объекта научного туризма. Определены основные причины развития карстовых процессов и образования карстовых форм рельефа. Также охарактеризовано наиболее весомые из них.*

Ключевые слова: карст, карстовый процесс, лійка, солеварня.

УДК 630*.165.5

РЕКРЕАЦІЙНІ Й ОЗДОРОВЧІ ФУНКЦІЇ ЛІСІВ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ, ПРОБЛЕМИ ЇХ РОЗШИРЕННЯ ТА ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ТУРИЗМУ**І.Ф. Калуцький, М.М. Запоточний**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Підвищення рівня використання лісів області для рекреації і оздоровлення є важливим, оскільки тут зосереджено значні потенційні резерви розширеного рекреаційного використання. Збільшення площі рекреаційних лісів та вмиле і ощадливе використання їх для рекреації і оздоровлення дозволить рівномірно розподіляти рекреаційні навантаження на лісові біогеоценози та збільшить рекреаційну ємкість лісів області.

Ключові слова: рекреація, туризм, оздоровлення, рекреаційне лісокористування.

Постановка проблеми. Відповідно до регіональної цільової Програми розвитку туризму в області на 2011–2015 рр., прийнятої Івано-Франківською обласною радою в березні 2011 р., туристично-рекреаційну галузь визнано пріоритетною. Розвиток туризму в області визначено стратегічним напрямком розвитку на перспективу. Туризм, як передбачається Програмою, повинен сприяти викориненню злиднів серед місцевого населення, підвищенню зайнятості людей та соціальному розвитку краю.

Туризм в області поступово стає сферою реалізації ринкових механізмів, джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів, засобом загальнодоступного і повноцінного відпочинку та оздоровлення, а також ознайомлення з історико-культурною спадщиною та сьогоденням наших людей [8].

Галузь туризму – одна із найбільш перспективних сфер економіки Івано-Франківщини і в гірських умовах їй немає аль-

тернативи, хоча сьогодні можливості для розвитку туризму: наявний природно-кліматичний потенціал, мальовничі ландшафти, чисте повітря гірських лісів, цілющі мінеральні води, туристичні маршрути, збережені національні традиції і фольклор, архітектурні пам'ятки, рекреаційні заклади, використовуються тільки частково. В першу чергу це стосується лісів.

Ліси Карпат мають важливе водоохоронне, гідрокліматичне, протиерозійне, санітарно-гігієнічне, оздоровче та ресурсне значення. Унаслідок понад п'ятисотлітньої історії активного господарського освоєння, лісистість Карпат зменшилася майже вдвічі (М. Голубець, 2002). Зараз територія Івано-Франківщини на 42 % покрита лісом і це в більшості своїй гірські ліси. Тому дуже важливо, щоби вони в повній мірі виконували ці надзвичайно важливі екологічні, оздоровчі та економічні функції.

Важливість збереження та відтворення лісів впливає також з того, якого значення надає їм Організація Об'єднаних Націй, оголосивши 2011 р. роком лісів. Гірські ліси із своїми, неповторної краси, ландшафтами зберігають значний оздоровчий потенціал для розвитку рекреації, яка в останні роки в області інтенсивно розвивається.

Особливу цінність для використання в рекреаційних цілях представляють ліси природно-заповідного фонду області. Природно-заповідний фонд складає 15,7 % від загальної площі області і більшість із цієї площі – це землі лісового фонду.

Мета роботи. Підвищення рівня використання лісів області для рекреації і оздоровлення є актуальним, оскільки тут зосереджено значні потенційні резерви розширеного рекреаційного використання. Збільшення площі рекреаційних лісів та вмиле і ощадливе використання їх для рекреації і оздоровлення дозволить рівномірно розподіляти рекреаційні навантаження на лісові біогеоценози та збільшить

рекреаційну ємкість лісів області.

Аналіз публікацій і досліджень. Ліси області займають площу 626 тис. га. З кожним роком вони все інтенсивніше використовуються для відпочинку і оздоровлення. Наявність в них цілющих мінеральних джерел, сприятливі кліматичні умови у поєднанні з чарівною красою гірських ландшафтів сприяють прискореному розвитку тут санаторно-оздоровчих комплексів, будинків відпочинку, спортивних і туристичних баз тощо. Реалізація регіональної цільової Програми розвитку туризму в області на 2011–2015 рр. дозволить перетворити її в один з найбільших у нашої країні регіонів відпочинку і оздоровлення рекреантів [8].

Для повноцінного відпочинку й оздоровлення рекреантам необхідні певні умови: чисте, багате киснем повітря, тиша, сприятливий мікроклімат, приналежність середовища, можливість займатися не стомлюючою аматорською справою. Таким умовам найкраще відповідають лісові насадження, які характеризуються високими санітарно-гігієнічними та естетичними властивостями і мають важливе пізнавальне значення. Не випадково, як стверджують спеціалісти, майже 70 % опитаних віддають перевагу лісовому відпочинку. У людей, які відпочивають у лісі, швидко поліпшується самопочуття, зникає нервове напруження, втому, відновлюється працездатність. Спеціальні дослідження показали, що у робітників, які провели вихідний день у лісі, продуктивність праці підвищувалася на 3–5 % [5].

В. Нестеров (1977) відзначав, що ліс в оздоровлені людини може проявляти свої могутні властивості у випадку, коли він добре росте, якщо правильно витримано співвідношення у розподілі деревинних порід по території, якщо організовано їх раціональне вирощування, якщо правильно розташовані в лісових насадженнях місця відпочинку.

Під впливом сприятливих факторів

природи змінюються функції різних систем організму: покращується обмін речовин, покращується засвоєння кисню і виділення вуглекислого газу, дихання стає глибшим, зникають порушення в роботі серцево-судинної системи, нормалізується артеріальний тиск, збільшується кількість функціонуючих капілярів і швидкість руху крові. Вся ця гама позитивних змін проходить, звичайно, під дією певних сприятливих умов. Мікроклімат лісу в цьому відношенні є найбільш сприятливим для відпочинку [1].

Рослинний світ охоплює сотні тисяч видів, різновидів, сортів рослин, які мають фітонцидні властивості. Перше місце в цьому ряду посідає модрина, далі ідуть ялиця, сосна, кедр, береза, осика. Дія фітонцидів деревних і чагарникових порід сильніша, ніж такі медичні препарати, як пеніцилін та інші біологічні антисептики.

Багатоярусний лісостан з невеликим узліссям, поляною, мальовничим озером активізує творчі здібності людини, сприяє оздоровленню і відновленню порушеної рівноваги між її організмом і навколишнім середовищем. У різних країнах медицини все більшого значення надають ландшафто-терапії. Метод лікування різних захворювань на лоні природи визнаний лікарями та біологами високоефективним. Тривале перебування хворого в рекреаційних лісах під наглядом лікаря корисне при таких недугах, як серцево-судинні, порушення обміну речовин, бронхіальна астма, катар верхніх дихальних шляхів, вегетативна дистонія [3].

Взаємовідносини між лісом і людиною здійснюються за принципом негативного зворотного зв'язку. Якщо ліс позитивно впливає на людину, на відновлення її фізичних сил, на поліпшення самопочуття і підвищення працездатності, то людина негативно впливає на ліс, зумовлюючи різні види навантажень. Найбільшу негативну дію на лісові насадження справляють витоптування та механічні пошкодження,

під впливом яких знищується трав'яний покрив, лісова підстилка, підріст і підлісок, ущільнюється ґрунт, погіршуються умови росту і розвитку дерев. Механічні пошкодження спричиняють зараження дерев грибками та іншими хворобами, що призводить до їх ослаблення та передчасного відмирання. У місцях масового відпочинку рекреаційні навантаження нерідко призводять до деградації лісових насаджень [5].

Результати досліджень. Одним з важливих державних завдань у час зростаючого техногенного впливу на біосферу і її ресурси є охорона природних ландшафтів, спрямованих на підтримання екологічної стабільності у навколишньому середовищі та збереження генофонду рослинного й тваринного світу, що є запорукою нормального функціонування природних екосистем.

Найбільш ефективним заходом збереження природних ландшафтів, цінних у науково-природничому, екологічному, естетичному, туристичному та рекреаційному відношенні, є організація в системі державного природно-заповідного фонду мережі заповідників, заказників, національних парків та інших природоохоронних об'єктів, що мають в наш час багатофункціональне призначення.

Для збереження флори і фауни в Івано-Франківській області створено 467 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, загальна площа яких становить 218,8 тис. га, що складає 15,7% від загальної площі області, у т.ч.: 32 об'єкти загальнодержавного значення площею 131,6 тис. га; 435 об'єктів місцевого значення площею 87,2 тис. га.

Серед цих об'єктів особливе місце порівню заповідності займають природний заповідник – Торгани, територія якого становить 5344 га.

Природні національні парки:

- «Карпатський», створений для збереження унікальних лісових екосистем Центральної Європи площею – 50495,0 га;

- «Галицький», площею 14684,8 га, створений з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових та унікальних лісових та лісостепових природних комплексів Передкарпаття;

- «Гуцульщина», площею 32271 га, створений з метою збереження, відтворення та раціонального використання генетичних ресурсів рослинного та тваринного світу, унікальних природних комплексів та етнокультурного середовища Покутсько-Буковинських Карпат.

- «Синьогора», площею 10866 га, створений з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових і унікальних природних комплексів Прикарпаття, що мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення.

- «Верховинський», площею 12022,9 га, створений з метою забезпечення охорони природи і збереження біорізноманіття та цілісності природних комплексів Чивчинських і Гринявських гір.

Як видно з наведеного, загальна площа заповідника і національних природних парків в області складає – 125684 га. Крім цього є 181 пам'ятка природи та 195 заказників державного та місцевого значення [9].

Об'єкти природно-заповідного фонду в своїй більшості є рекреаційними ресурсами особливо для пізнавальної рекреації, головна мета якої – духовний розвиток людини, збагачення її знань щодо живої і неживої природи, рослинного і тваринного світу. Вона здійснюється переважно шляхом організованих екскурсій у парки, дендропарки, до пам'яток природи, на особливо цінні об'єкти і комплекси. Великий інтерес виявляють відпочиваючі до краєзнавства, історичних та архітектурних пам'яток, якими багата область. Використання цих рекреаційних ресурсів в області є недостатнім, а тут зберігаються значні потенційні можливості для розвитку туризму.

Інші ліси області, які не віднесені до природно-заповідного фонду, представляють в більшості свій інтерес як рекреаційні ресурси для розвитку спортивно-туристичної рекреації, яка поєднує заняття спортом, туризмом, мисливством і рибальством. Для наймасовішої утилітарної рекреації, яка поєднує аматорський збір грибів, дикоростучих ягід, лікарських рослин та квітів з відпочинком у лісі. Цим видом рекреації охоплені практично всі ліси – від передгірних до високогірних районів.

Область багата на джерела мінеральних вод. Тому лікувальна рекреація відіграє тут важливу роль. Вона базується на використанні широкого спектра можливостей цієї бази: оздоровчих властивостей лісів у комплексі з мінеральними водами, грязями та кліматотерапією. Ліси підтримують дебіт джерел мінеральних вод. Для оздоровчих прогулянок у великому зеленому масиві прокладають туристичні маршрути. Поблизу санаторіїв прокладають теренкури – «стежки здоров'я», які пролягають по ділянках, з добрими санітарно-гігієнічними умовами.

Аналізуючи сучасний стан рекреаційного лісокористування в лісових господарствах області приходимо до висновку, що за останні роки площа рекреаційних лісів в області зростає. За останній ревізійний період (1996–2010 рр.) ця площа майже подвоїлася.

Науковці та практикуючі лісівники нагромадили значний досвід ведення лісового господарства, спрямованого на підвищення санітарно-гігієнічних і естетичних властивостей лісів. Покращуючи їх, лісівники враховують кліматичні і природно-історичні особливості свого регіону. Уява про красоту лісових ландшафтів, також як і уява про самий відпочинок, не залишається постійною. Вона трансформується в залежності від звичаїв суспільства і розвитку його продуктивних сил. Благоустрій лісів, який вже зараз про-

водиться з метою покращення їх рекреаційних функцій, є якісно новим аспектом робіт в лісовому господарстві. Ліс в місцях відпочинку, крім своїх основних функцій давати високоякісну деревину, має мати ще й здатність благодійної емоційної дії на людину. Почуття радості, насолоди має сприяти відпочинку. В основі емоційного відпочинку лежать так звані ландшафтні емоції. Природа за допомогою фарб, кольорів, запахів, звуків діє на організм людини [1].

Перед лісівниками стоїть складне завдання при догляді за рекреаційними лісами – витрачаючи мінімум коштів створити в лісі мікроклімат, який би забезпечував комфортні умови для відпочинку в будь яку пору року.

Догляд за рекреаційним лісом – це цілий комплекс лісогосподарських робіт, який включає лісову меліорацію, очистку від засміченості, посадку, проведення рубок лісогосподарського призначення, благоустрій та ряд інших робіт. Благоустрій включає створення доріжково-стежкової мережі, обладнання місць для відпочинку і ночівлі, підготовка майданчиків і дров для вогнищ, притулків на випадок негоди, нагромадження різного обладнання (кілочка для наметів, інвентар для прибирання місця ночівлі), благоустрій джерел і джерелець, екологічних стежок, влаштування оглядових майданчиків, ігрових галявин, дитячих лісових майданчиків, автостоянок, сміттєзбірників. Все це, звичайно, має бути зроблено так, щоб не був порушений ландшафт, не внесена дисгармонія в природу [2].

В ситуації яка склалася, метою лісового господарства має бути задоволення зростаючих потреб населення в лісовому відпочинку при безумовному забезпеченні не виснажливості лісокористування взагалі і рекреаційного лісокористування зокрема. Вимогою часу є також залучення все нових лісових площ до використання з рекреаційною метою, а це вимагає про-

ведення в них відповідних заходів [4]. У лісах рекреаційного призначення основні лісгосподарські й організаційно-технічні заходи проводяться диференційовано по функціональних зонах відповідно до типів лісу і стану насаджень. Вони дають

можливість створити сприятливі санітарно-гігієнічні, естетичні, психологічні умови для відпочинку, а також зменшити рекреаційні навантаження шляхом їх перерозподілу територією рекреаційного лісу (табл.1) [5].

Таблиця 1

Система заходів в лісах рекреаційного призначення

Зона інтенсивного використання	Зона помірною використання	Резервна зона
<i>Лісівничо-біологічні заходи</i>		
Ландшафтні рубки		
Рубки догляду і формування насаджень		
Реконструкція малоцінних насаджень		
Санітарні рубки		
Лісокультивування		
Формування узлісь		
Сприяння природному поновленню		
Догляд за підліском, галявинами, живим надґрунтовим покриттям		
Відновлення лісового середовища		
Охорона і захист лісу		
Біотехнічні		
<i>Організаційно-технічні заходи</i>		
Комплексний благоустрій території		
Частковий благоустрій території		
Догляд за господарськими дорогами		
Меліоративні		
Протипожежні		
<i>Профілактично-запобіжні заходи</i>		
Природоохоронна і протипожежна пропаганда		
Екологічне виховання		

Науковцями Інституту гірського лісівництва імені П. Пастернака детально розроблено технологію виконання ландшафтних та рубок догляду і формування насаджень в рекреаційних лісах, проведення реконструктивних рубок в малоцінних насадженнях, санітарних рубок, як важливого засобу підвищення життєздатності і поліпшення санітарного стану насаджень. Застосування захисних і ландшафтних посадок, які застосовують у парковій і лісопарковій зонах з метою створення спри-

ятливих умов для відпочинку, підвищення стійкості насаджень до рекреаційних навантажень, підвищення їх естетичних і санітарно-гігієнічних якостей. Порядок та методи формування узлісь і інші лісівничо-біологічні, біотехнічні та організаційно-технічні заходи щодо покращення формування та збереження рекреаційних лісів. Реалізація зазначених заходів дала б можливість розширити площі рекреаційних лісів області та інтенсифікувати використання їх для розвитку туризму.

Для цього необхідно:

1. Визначити перелік лісових ділянок по кожному лісництву, де необхідно проводити зазначені заходи, направлені на розширення площ лісів, придатних для рекреаційного використання та їх транспортної доступності.

2. Скласти календарний графік проведення лісогосподарських заходів в кожному лісництві, направлених на благоустрій та впорядкування лісу на визначених ділянках.

3. Провести розрахунок потреби технічних, матеріальних засобів для виконання календарного графіка.

4. Визначитися з потребою вирощування садивного матеріалу для виконання запланованих обсягів посадки основних лісоутворюючих та декоративних деревних порід.

5. Розрахувати потребу в фінансових ресурсах та визначитись з джерелами фінансування передбачених заходів (з державного, обласного, місцевого бюджету, спонсорських коштів та господарської діяльності підприємств).

6. Для якісного виконання передбачених лісогосподарських заходів керівництво по їх здійсненню покласти на висококваліфікованих спеціалістів.

7. Обсяги робіт на кожен календарний період планувати такий, який реально покривається фінансуванням.

8. Для часткового покриття витрат на проведення благоустрою лісів, створення дорожньої і стежкової сітки в них та іншої інфраструктури для відпочинку, підтримання її в належному стані, дати право лісогосподарським підприємствам здавати, для рекреаційного користування, ділянки лісу та інфраструктуру відпочинку в оренду, а кошти від оренди направляти на фінансування робіт, передбачених календарним графіком.

9. При виділені земель лісового фонду для будівництва рекреаційних комплексів, з метою недопущення зменшення лі-

систості області, виділяти під заліснення непродуктивні землі сільгоспугідь. Заліснення проводити за рахунок коштів інвесторів.

10. Обмежити заготівлю лісу в рекреаційних лісах і проводити тільки при застосуванні екологіозберігаючих технологій.

11. Рівномірно розміщувати по території області новостворювані рекреаційні комплекси з метою недопущення значних рекреаційних навантажень на лісові екосистеми.

Висновки. Ліс все більше стає місцем для проведення дозвілля як місцевим населенням, так і туристами. В цих умовах міняються завдання працівників лісового господарства. Їх професійна майстерність все більше залежить від вміння підвищувати рекреаційну і санітарно-гігієнічну роль лісу. Це вимагає від працівників лісового господарства негайно переглядати перелік лісогосподарських заходів, що традиційно склалися в лісовому господарстві та підготовці спеціалістів для лісового господарства. Більше уваги потрібно приділяти вивченню питань психології людини і пошуку ефективних методів впливу на емоції рекреантів з метою підвищення цілющого впливу природних факторів на здоров'я людей.

Головним завданням працівників лісового господарства, місцевого населення і влади має бути збереження лісів і їх благоустрій. Необхідно розробити перспективний план розвитку рекреаційних лісів для області з максимальним переорієнтуванням їх з лісокористування деревними ресурсами на рекреаційне лісокористування (в тому числі і збільшення площ).

Цілий комплекс лісогосподарських робіт, який необхідно здійснювати в лісах для виконання ними відповідних рекреаційних функцій, а також будівництво і утримання в належному стані рекреаційних зон потребує значних фінансових та матеріальних витрат, тому назріло питання узаконити плату за рекреаційне лісо-

користування. Необхідно затвердити урядом нормативи такої плати в залежності від величини шкоди, заподіяної природному середовищу рекреаційним навантаженням.

Розширити сітку еколого-просвітницьких центрів для охоплення все більшої кількості рекреантів, місцевого населення і школярів освітніми заходами щодо збереження та покращення благоустрою лісів.

Розвиток туризму є важливим чинником розвитку країни, як економічно-соціального, так і культурно-духовного. Концепція сталого розвитку стосується не лише економічного зростання, соціального прогресу й охорони навколишнього середовища, а також вона має широкі гуманістичний, етичний і культурний виміри.

Література

1. Бобров Р.В. Благоустройство лесов / Р.В. Бобров. – Москва : Лесная промышленность, 1977. – 192 с.
2. Бондаренко В.Д. Ліс і рекреація в лісі / В.Д. Бондаренко, О.І. Фурдичко. – Львів, 1994. – 232 с.
3. Генсірук С.А. Ліси України / С.А. Генсірук. – К. : Наукова думка, 1992. – 332 с.
4. Калуцький І.Ф. Значення лісів для розвитку рекреації і туризму / І.Ф. Калуцький, М.М. Запотоchnий / Мат. міжнар. н.-п. конф. «Екотуризм і сталий розвиток у Карпатах». – Рахів, 2007. – С. 141–146.
5. Середін В.І. Ліс база відпочинку / В.І. Середін, В.І. Парпан. – Ужгород : Карпати, 1988. – 110 с.
6. Стойко С. Заповідні екосистеми Карпат / С. Стойко, Е. Гадач, Т. Шимон, С. Михалик. – Львів : Світ, 1991. – 247 с.
7. Явкін В.Г. Проблеми географії та менеджменту туризму / [В.Г. Явкін, В.П. Руденко, О.Д. Король та ін.]. – Чернівці : Рута, 2006. – 260 с.
8. <http://www.orada.if.ua>. – 7.02.2012 р.
9. <http://uk.wikipedia.org/wiki/> – 7.02.2012 р.
10. http://tourlib.net/statti_ukr/didenko.htm. – 10.02.2012 р.

FUNCTIONS OF FORESTS IN IVANO-FRANKIVSK, PROBLEMS OF EXPANSION AND ITS INFLUENCE ON THE TOURISM DEVELOPMENT. *The expansion of forests' usage level in the region for recreation and sanitation is a very important fact. The considerable potential reserves of expanded recreational usage are concentrated here. The enhancement of recreational forests territories and its skilful and economical usage for recreation and sanitation. This fact will lead to steady distribution of recreational loads on forest biogeozenoz and enlarge the recreational capacity of the forest territory in the region.*

Keywords: recreation, tourism, sanitation, recreational forest usage.

Калуцкий И.Ф., Запотоchnый М.М. РЕКРЕАЦИОННЫЕ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ЛЕСОВ ИВАНО-ФРАНКОВЩИНЫ, ПРОБЛЕМЫ ИХ РАСШИРЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА. *Повышение уровня использования лесов области для рекреации и оздоровления есть важным, поскольку здесь сосредоточены значительные потенциальные резервы расширенного рекреационного использования. Увеличение площадей рекреационных лесов, умелое и экономное использование их для рекреации и оздоровления позволит равномерно распределять рекреационные загрузки на лесные биогеоценозы и увеличит рекреационную емкость лесов области.*

Ключевые слова: рекреация, туризм, оздоровление, рекреационное лесопользование.

УДК 796.5

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Р.М. Лозинський

Львівський національний університет
імені Івана Франка

Досліджено історичні особливості розвитку та територіальну організацію туристичної освіти в незалежній Україні. Виділено і проаналізовано етапи становлення в державі туристичної освіти, її сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. Охарактеризовано найважливіші центри туристичної освіти.

Ключові слова: туризм, туристична освіта, туристична індустрія, фахівець з туризму, менеджмент.

Якісна туристична освіта є важливою запорукою гармонійного розвитку туристичної галузі в Україні. Зокрема, наявність фахівців високої кваліфікації у галузі туризму вагомо сприяє інноваційно-інвестиційному спрямуванню розвитку туристичної індустрії в державі та регіонах. Наукові дослідження туристичної освіти дають можливість встановити генезис найважливіших її сучасних проблем і визначити шляхи їх подолання, що й визначає актуальність статті.

Метою статті є дослідження історії розвитку та територіальної організації туристичної освіти в незалежній Україні. Головними завданнями були виділення і аналіз етапів становлення в Україні туристичної освіти, її сучасного стану, проблем і перспектив розвитку, характеристика головних центрів туристичної освіти в державі.

Інформаційною основою написання статті були: публікації відомих українських фахівців із проблем педагогіки туризму, історії туризму в Україні, в тому числі історії туристичної освіти [4; 7]; законодавство України у сфері туризму,

нормативні акти установ і відомств, що пов'язані з розвитком туристичної галузі в Україні [1; 5, 6]; Інтернет-ресурси, зокрема, відомості інформаційної системи «Конкурс» щодо вступ до вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації [2], а також інтернет-сторінки провідних українських вищих навчальних закладів туристичного профілю.

Впродовж тривалого періоду в Україні повноцінної туристичної освіти не було, що було зумовлено передусім особливостями розвитку туристичної галузі в колишньому Радянському Союзі, нерозвиненістю мережі туроператорських і турагентських фірм, внаслідок неринкового характеру економіки в колишньому СРСР, значною роллю самодіяльного туризму. Усе це не створювало особливої потреби у фахівцях з менеджменту туризму. Цілісної системи підготовки кадрів з туризму не було, підготовка здійснювалася здебільшого на спеціалізованих курсах. Важливою складовою туристичної освіти було навчання громадських туристських кадрів для самодіяльного туризму. Головним центром туристичної освіти в Україні напередодні розпаду СРСР був Українській навчально-методичний центр (УНМЦ) у системі Федерації профспілок України. Історія цього закладу розпочалася з Республіканських туристичних курсів, заснованих 1972 р. у Києві. У 1982 р. на базі цих курсів було створено Українську філію Всесоюзного Інституту підвищення кваліфікації працівників туристично-екскурсійних організацій, який у 1989 р. реорганізовано в Українській навчально-методичний центр [7].

З проголошенням незалежності України та переходом економіки до ринкових умов господарювання, поступово почала зростати потреба у фахівцях з туризму різноманітного профілю, що стимулювало розвиток туристичної освіти у державі. В історії туристичної освіти незалежної України, на наш погляд, можна виділити

чотири етапи: 1991–1996 рр.; 1997–2003 рр.; 2003–2010 рр., з 2011 р.

На першому етапі, в перші роки незалежності, держава перебувала у стані економічної кризи. Кризові явища охопили й туристична галузь, що, відповідно, не викликало надто великої потреби у фахівців з туризму. В цей період відбувалася реорганізація, відповідно до нових суспільних умов, створених у радянський період установ, закладів і організацій, пов'язаних з туристичною освітою. Було засновано також перші приватні навчальні заклади, що спеціалізувалися з підготовки фахівців для туристичної галузі. Зокрема, в 1992 р. УНМЦ набув статусу Українського інституту туризму (з 1996 р. – Інститут туризму Федерації професійних спілок України), в 1994 р. він отримав право на здійснення освітньої діяльності за III-м рівнем акредитації [4]. В 1992 р. засновано Донецький інститут туристичного бізнесу (ДІТБ) приватної форми власності.

Другий етап у розвитку туристичної освіти характеризувався доволі швидким зростанням її популярності. Ліцензію на підготовку фахівців з туризму в цей період щороку отримували до десяти, а іноді й більше нових вищих навчальних закладів. Важливою особливістю цього етапу було те, що підготовка фахівців з туризму здійснювалася здебільшого у межах напрямку «Менеджмент». На цьому етапі до процесу підготовки фахівців туризму активно залучаються класичні університети. Наприклад, ще у 1997 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка на кафедрі географії України розпочалася підготовка фахівців з менеджменту туризму.

Розвитку туристичної освіти в Україні наприкінці 90-х років ХХ ст. вагомо сприяло також поступове поліпшення економічної ситуації, в тому числі й в туристичній галузі. Туризм став одним з пріоритетних напрямків економічного розвитку держави, що було відображено у прийня-

тому ще в 1995 р. Законі України «Про туризм» [1]. Важливим стимулом у розвитку туристичної освіти стало встановлення особливих вимог до кадрового забезпечення працівників туристичних фірм у ліцензійних умовах щодо здійснення господарської діяльності у сфері туризму: наявність у керівників туристичних фірм вищої освіти у галузі туризму (або стажу роботи); наявність певної кількості фахівців у штаті туроператорських і турагентських фірм з вищою освітою у галузі туризму (або стажу роботи). Ці вимоги до кадрового забезпечення залишилися незмінними впродовж багатьох років попри постійні зміни ліцензійних умов ведення господарської діяльності у сфері туризму наприкінці 90-х років ХХ ст. – у перше десятиліття ХХІ ст.

Третій етап у розвитку туристичної передусім пов'язаний з впровадженням в державі нового напрямку підготовки фахівців – «Туризм». Зростання популярності туристичної освіти зрештою зробило очевидним необхідність введення до переліку напрямів підготовки фахівців у вищих навчальних закладах окремого напрямку, пов'язаного виключно з туризмом. Відповідно, в 2002 р. до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 1997 р. № 507, було введено напрям 0504 «Туризм» [5]. За короткий період він став надзвичайно популярним, ввійшов до переліку напрямів з яких щороку був найвищий конкурс серед абітурієнтів. Впродовж декількох наступних років ліцензію, що надавала право на підготовку фахівців з цього напрямку, отримало десятки вищих навчальних закладів.

Четвертий, сучасний, етап у розвитку туристичної освіти характеризується деяким зменшенням її популярності, що, з одного боку, можна пояснити певним на-

сиченням ринку туристичної освіти, а з іншого, – зменшенням загальної кількості абітурієнтів в Україні у зв'язку з досягненням віку навчання у ВНЗ осіб, народжених у середині 1990-х рр., в період піку демографічної кризи в державі.

На сьогодні в державі про підготовку кадрів для сфери туризму і готельного господарства декларують близько 150 вищих навчальних закладів першого-четвертого рівня акредитації. Перелік закладів третього і четвертого рівнів акредитації, що готують фахівців за спеціальністю Туризм з базовою (бакалавр) та повною (спеціаліст, магістр), освітою є значно вужчим, він включає понад 50 вищих навчальних закладів.

У 2011 р., за матеріалами інформаційної системи «Конкурс», вищі навчальні заклади здійснювали набір фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра на спеціальність «туризм» за двома шифрами: 6.020107 і 6.140103. Шифр 6.020107 спеціальність «туризм» мала відповідно до «Переліку напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 [6]. У цей період спеціальність «туризм» входила до напрямку підготовки «Культура». Новий шифр 6.140103 спеціальність «туризм» отримала у травні 2010 р., коли внаслідок внесення змін у зазначену вище постанову, ця спеціальність стала частиною напрямку підготовки «Сфера обслуговування».

У більшості держав Європи туристична освіта здебільшого розвивається за т. зв. бінарною системою, коли поряд з кафедрами туризму в класичних університетах, функціонують також спеціалізовані заклади, вузько зорієнтовані на підготовку фахівців у галузі трізму [3]. Така ж ситуація склалася в Україні, де, з одного боку, є декілька профільних вищих навчальних

закладів, підготовка фахівців з туризму для яких є базовим напрямом (або одним з базових), а також велика кількість інших навчальних закладів, де також представлено цей напрям підготовки.

Вузько спеціалізованих на туризм ВНЗ небагато, головне спрямування підготовки студентів у таких закладах зазвичай відображене в їх назві. Серед вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації в Україні на сьогодні існує лише декілька закладів, орієнтованих передусім на туризм: Київський університет туризму, економіки і права, Львівський інститут економіки і туризму, Донецький інститут туристичного бізнесу, Інститут туризму Федерації професійних спілок України.

Впродовж першого десятиріччя ХХ ст. було впроваджено підготовку студентів за спеціальністю «туризм» в більшості класичних університетах України. Відомими осередками підготовки фахівців з туризму є Київський, Львівський, Харківський, Прикарпатський, Запорізький національні університети. Широко спеціальність «туризм» представлено також в педагогічних університетах й інститутах України, а також у вищих навчальних закладах загальноекономічного та культурологічного спрямування. Оскільки туристична освіта вважається престижною освітою, в переліку закладів, що готують фахівців з туризму, доволі значною є частка приватних закладів.

В територіальній організації вищої туристичної освіти в Україні доволі розвинутою є мережа відокремлених факультетів і філій найвідоміших столичних і регіональних університетів України. Виділяється тут передусім Київський національний університет культури і мистецтв, який має філії або факультети, що мають окремі ліцензії на підготовку фахівців з туризму в 16 містах України. Київський національний торговельно-економічний університет має свої інститути у Вінни-

ці, Харкові, Чернівцях. Загалом, чимало відомих регіональних ВНЗ мають свої навчально-наукові та наукові підрозділи у невеликих містах, де здійснюють підготовку фахівців із туризму. Проте, здебільшого ці підрозділи окремих ліцензій на надання освітніх послуг не мають.

Вищі навчальні заклади, що здійснюють прийом студентів на спеціальність

«туризм» є майже у всіх регіонах України, за винятком Житомирської і Рівненської областей (табл. 1). У Київській, Кіровоградській, Полтавській областях, а також у м. Севастополі туристичну освіту надають філії відомих столичних університетів, у місцевих вищих закладах напрямку спеціальності «туризм» наразі не відкрито.

Таблиця 1

Розподіл ліцензованого обсягу підготовки фахівців за спеціальністю «туризм» (шифри 6.020107 і 6.140103) за регіонами України в 2011 р. (за матеріалами інформаційної системи «Конкурс»)

Регіони України	Ліцензований обсяг підготовки фахівців			Кількість закладів, що мали спеціальність «Туризм»	
	Денне навчання	Заочне навчання	Разом	Всього	В т.ч. філій та інших підрозділів
АР Крим	240	250	490	4	3
Вінницька область	130	130	260	2	1
Волинська область	75	50	125	2	1
Дніпропетровська область	140	140	280	2	1
Донецька область	190	190	380	3	1
Житомирська область	–	–	–	–	–
Закарпатська область	175	125	300	4	1
Запорізька область	235	235	470	3	1
Івано-Франківська область	240	200	440	3	–
Київська область	100	100	200	1	1
Кіровоградська область	90	90	180	1	1
Луганська область	125	155	280	2	–
Львівська область	265	255	520	4	1
Миколаївська область	180	180	360	2	1
Одеська область	230	115	345	4	1
Полтавська область	90	90	180	1	1
Рівненська область	–	–	–	–	–
Сумська область	60	–	60	1	–
Тернопільська область	175	130	305	3	–
Харківська область	280	280	560	5	2
Херсонська область	120	90	210	2	1
Хмельницька область	50	–	50	1	–
Черкаська область	250	190	440	5	1
Чернівецька область	120	120	240	2	1
Чернігівська область	135	135	270	2	1
м. Київ	1210	930	2140	11	–
м. Севастополь	50	50	100	1	1
Усього	4955	4230	9185	71	22

Найбільшим центром туристичної освіти в Україні є Київ, у ньому в 2011 р., за матеріалами інформаційної системи «Конкурс», прийом на спеціальність «Туризм» здійснювався в 11 вищих навчальних закладах 3–4 рівнів акредитації, а сумарний ліцензований обсяг прийому становив майже 2140 місць.

Фахівців з туризму готують майже усі найвідоміші столичні «вищі»: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київський національний торговельно-економічний університет, Національний транспортний університет, Національний авіаційний університет, Київський національний університет культури і мистецтв й ін.

До найбільших центрів туристичної освіти відносяться також Харків, Львів, Запоріжжя, Черкаси, Сімферополь, Івано-Франківськ, Миколаїв, Одеса. Зокрема, у Харкові фахівців з туризму готують п'ять закладів: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харківський національний економічний університет, Харківська національна академія міського господарства, Харківський торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Харківський факультет менеджменту і бізнесу Київського університету культури. У Львові ліцензію на підготовку фахівців з туризму мають Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівський інститут економіки і туризму, Львівський державний університет фізичної культури, Львівська філія Київського національного університету культури і мистецтв. З 2012 р. підготовку фахівців з туризму планує здійснювати також Національний університет «Львівська політехніка» (на базі приєднаного Львівського державного ін-

ституту новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола). У Запоріжжі фахівців з туризму готують Запорізький національний університет, Запорізький національний технічний університет, Запорізький факультет Київського національного університету культури і мистецтв, у Черкасах – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаський державний технологічний університет, Східноєвропейський університет економіки і менеджменту, Черкаський факультет менеджменту і бізнесу Київського університету культури, у Сімферополі – Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Кримський факультет Київського національного університету культури і мистецтв, Кримський факультет Запорізького національного університету, в Івано-Франківську – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Приватний вищий навчальний заклад «Галицька академія».

Осередками туристичної освіти в Україні є здебільшого є обласні центри. Винятком є лише міста Біла Церква, Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Мукачеве і Умань, де також є вищі навчальні заклади, що готують фахівців з туризму. Усього в 2011 р. заклади, що мали ліцензії на підготовку бакалаврів за спеціальністю «туризм», були в 28 містах держави.

Найбільший в Україні ліцензований обсяг прийому студентів на туристичну спеціальність в 2011 р. мав Київський національний університет культури і мистецтв – 1000 місць (500 місць на денній формі навчання і 500 – на заочній). Ще від 150 до 300 місць було надано кожній філії (або інституту) цього університету в інших містах України. Всього цей заклад, разом з факультетами і філіями у інших містах, мав 4070 місць ліцензованого обсягу при-

йому студентів на спеціальність «туризм» денної і заочної форми. Це становило 44 % від загалу ліцензованого обсягу прийому студентів на туристичну спеціальність в Україні. Всі інші вищі навчальні заклади мають на порядок менший ліцензований обсяг прийому студентів на туристичну спеціальність.

Крім Київського національного університету культури і мистецтв, найбільший ліцензований обсяг прийому студентів на туристичну спеціальність мають Національний авіаційний університет і Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (по 300 місць, 150 – на денній формі та 150 – на заочній), Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Запорізький національний технічний університет і Львівський національний університет імені Івана Франка (по 200 місць, 100 – на денній формі та 100 – на заочній).

Обсяг державного замовлення на спеціальність «туризм» в Україні невеликий. Усього в 2011 р. він становив близько 570 місць, тобто лише 6 % від загального ліцензованого обсягу. До 80 % обсягу державного замовлення фахівців припадає на денну форму навчання. Близько половини вищих навчальних закладів в Україні, що здійснюють підготовку фахівців з туризму, державного замовлення узагалі не мають. Причому, в цьому переліку є не лише приватні, але й чимало державних закладів. У тих вищих навчальних закладах, де є державне замовлення на підготовку фахівців з туризму, воно здебільшого становить лише 10–20 місць.

Найбільший обсяг державного замовлення на спеціальність «туризм» в 2011 р. мав Київський національний університет культури і мистецтв – 60 місць (45 для студентів денної форми навчання і 15 – заочної). У Київському національному торговельно-економічному університеті

обсяг державного замовлення становив 25 місць (20 денної і 5 – заочної). Крім цього, у Вінницькому торговельно-економічному інституті Київського національного торговельно-економічного університету було ще 25 місць, у Чернівецькому торговельно-економічному інституті Київського національного торговельно-економічного університету – 15, Вінницькому торговельно-економічному інституті Київського національного торговельно-економічного університету – 10 місць.

У 2011 р., крім Київського національного університету культури і мистецтв та Київського національного торговельно-економічного університету, обсяг державного замовлення становив 20 і більше місць лише в десяти вищих навчальних закладах України: Одеському державному економічному університеті (30 місць) Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (25), Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (25), Львівському інституті економіки і туризму (22), Національному авіаційному університеті (20), Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського (20), Донецькому національному університеті економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського (20), Закарпатському державному університеті (20), Львівському державному університеті фізичної культури (20), Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна (20 місць).

Територіальна організація туристичної освіти України почасти пов'язана з територіальними особливостями розвитку туристичної галузі в державі. Зокрема, значний розвиток системи туристичної освіти в Карпатському регіоні України, а також в південних приморських регіонах зумовлений значною мірою туристичною спрямованістю господарства цих регіонів.

У багатьох вищих навчальних закладах

України туристичну освіту й далі надають не лише за спеціальністю «Туризм», а й у межах напрямку підготовки «Менеджмент». Зокрема, Донецький інститут туристичного бізнесу та Інститут туризму Федерації професійних спілок України здійснюють підготовку фахівців з туризму лише в межах напрямку «Менеджмент». Донедавна, до відомих осередків туристичної освіти, що здійснювали підготовку в межах напрямку «Менеджмент», відносилася також Міжрегіональна академія управління персоналом, відома завдяки своїм численним філіям майже у всіх регіонах України.

На сьогодні можна стверджувати, що період найбільшої популярності туристичної освіти в Україні вже минає. В 2011 р. високий конкурс на спеціальність «Туризм», зберігся лише на заході України (де найбільшою є кількість абітурієнтів), натомість в інших регіонах держави кількість поданих заяв абітурієнтами була значно меншою, порівняно з попередніми роками.

Найближчим часом, на наш погляд, слід очікувати таких змін в системі туристичної освіти в державі:

- зменшуватиметься кількість абітурієнтів, що прагнуть здобувати туристичну освіту. Пов'язана ця тенденція, по-перше, із загальними зменшеннями кількості випускників середніх навчальних закладів в державі, по друге, із деяким зменшенням зацікавленості туристичною освітою, внаслідок поступового насичення цього сегменту освіти.

- зменшиться кількість вищих навчальних закладів, що готують фахівців з туризму, передусім коштом невеликих приватних закладів, що не витримують конкуренції з боку потужніших закладів;

- туристична освіта найефективніше розвиватиметься в головних осередках підготовки цього напрямку фахівців для

господарства держави – спеціалізованих закладах туристичного профілю та деяких найвідоміших університетах України та її регіонів.

Важливим етапом у розвитку туристичної світи буде проведення в Україні й Польщі в 2012 р. Чемпіонату Європи з Футболу (ЄВРО-2012). Якщо справдяться прогнози щодо суттєвого зростання кількості туристів в Україну по завершенню цього спортивного заходу, якщо цей чемпіонат надасть нового поштовху в розвитку туризму, – тоді слід очікувати збереження високого рівня популярності туристичної освіти. Якщо ж ефект у туристичній галузі від ЄВРО-2012 виявиться короткотривалим і не матиме значного впливу на подальший розвиток туристичної індустрії, в Україні слід очікувати зменшення популярності туристичної освіти, своєрідного «розчарування» в туризмі, що, відповідно, висуватиме нові вимоги до закладів туристичної освіти щодо мінімізації негативних наслідків цього явища.

Література

1. Закон України «Про Туризм» [Текст] // Відомості Верховної Ради України, 1995 р., № 31. – С. 241; 2001 р., № 32. – С. 172.
2. Інформаційна система «Конкурс» : [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://vstup.info/>.
3. Пальчук М.И. Современные тенденции профессионального туристического образования в странах ЕС : [Текст] / М.И. Пальчук // Мат. Міжнар. н.-п. конф. «Туристична освіта в Україні: проблеми і перспективи» (22–25 травня 2006 р.) : 3б.наук. праць. – К., 2006. – С. 42–47.
4. Педагогіка туризму: Навч. посіб. [Текст] / В.К. Федорченко, Н.А. Фоменко, М.І. Скрипник. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 296 с.
5. Про внесення змін до переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями : Наказ Міністерства

освіти і науки України № 241 від 08.04.2002 р. : [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0854-04>.

6. Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 : [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1719-2006-%EF>.

7. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні : Навч. посіб. : [Текст] / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. / [Передмова В.А. Смолія]. – К. : Вища школа, 2002. – 195 с.

Lozynskyy R.M. HISTORY OF DEVELOPMENT AND TERRITORIAL ORGANIZATION OF TOURIST EDUCATION IN UKRAINE. *History of development and territorial organization of tourist education in independent Ukraine are investigational. The stages of becoming of tourist education in the state, the modern state, territorial organization, problems and prospects of development are distinguished and analyzed. The main centers of tourist education are described.*

Keywords: tourism, tourist education, tourist industry, specialist on tourism, management.

Лозинский Р.М. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ. *Исследованы исторические особенности развития и территориальную организацию туристического образования в независимой Украине. Выделены и проанализированы этапы становления в государстве туристического образования, его современное состояние, проблемы и перспективы развития. Охарактеризовано главные центры туристического образования.*

Ключевые слова: туризм, туристическое образование, туристическая индустрия, специалист по туризму, менеджмент.

УДК 378.14

**ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ
ТУРИСТИЧНИХ РЕГІОНІВ
В'ЇЗНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ**

Л.В. Польова

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У статті проаналізовано основні фактори, що впливають на розвиток в'їзного туризму України. Досліджено позитивні і негативні сторони його розвитку, що впливають на привабливість країни для іноземних туристів. Незважаючи на те, що останніми роками простежувалась явна тенденція до збільшення чисельності іноземних громадян, що відвідують Україну, розвиток мережі та об'єктів туристичної інфраструктури не відповідає світовим стандартам, має низький рівень комфортності, технологічну відсталість, низький рівень обслуговування, що гальмує розвиток в'їзного туризму України.

Ключові слова: індустрія туризму, світовий туризм, в'їзний туризм, фактори, тенденції, туристи, розвиток.

Постановка проблеми: Україна має всі необхідні умови для інтенсивного розвитку іноземного туризму (розташування у центрі Європи на перехресті важливих міжнародних транспортних коридорів, багаті історико-культурні можливості, людські та матеріальні ресурси та забезпеченості курортними та рекреаційними ресурсами. Серед них найціннішими є унікальні кліматичні зони морського узбережжя та Карпат, а також мінеральні води та лікувальні грязі практично всіх відомих бальнеологічних типів). Загалом, курортні та рекреаційні території в Україні становлять близько 9,1 млн га (15 %) території.

Оцінка потенціалу курортних та природних лікувальних ресурсів дає підстави розраховувати, що Україна має перспективу розвитку туристичної галузі. Це мо-

гутній потенціал розвитку міжнародного і вітчизняного оздоровлення й туризму, які є прибутковими галузями економіки багатьох країн.

Незважаючи на те, що останніми роками прослідковувалась явна тенденція до збільшення чисельності іноземних громадян, що відвідують Україну, розвиток об'єктів туристичної інфраструктури не відповідає світовим стандартам, має низький рівень комфортності, технологічну відсталість, низький рівень обслуговування, що гальмує розвиток в'їзного туризму України.

Виходячи з цього, стає особливо важливим завданням виявлення та аналіз основних факторів, що впливають на розвиток в'їзного туризму в Україні.

Фактори, що впливають на розвиток туризму, різноманітні й багатогранні. Наявність сприятливих факторів приводить до лідерства окремих регіонів і країн у світовому туризмі і, навпаки, небажані фактори знижують туристичний потік.

Аналіз останніх публікацій і досліджень: останнім часом кількість публікацій туристичної тематики, що стосується світу і України, швидко зростає. Свої праці цій тематиці присвятили Л. Гринів, В. Калитюк, М. Костриця, М. Копач, В. Кравців, В. Мацола, М. Мальська, М. Рутинський, В. Худо, Ю. Школа та багато інших.

Мета статті: дослідити позитивні і негативні сторони розвитку в'їзного туризму в Україні, що впливають на привабливість країни для іноземних туристів. Для глибинного розуміння тих процесів, які призводять до виникнення й існування проблем у галузі туризму, слід детальніше проаналізувати ситуацію, що склалась на цьому ринку послуг.

Виклад основного матеріалу. Туристичний бізнес в Україні зазнає жорсткої конкуренції з боку інших держав, та ми й самі нерідко віддаємо перевагу закордонним вояжам. При цьому частка іноземних туристів, які подорожують, досить незна-

чна і знаходиться на рівні як до 1986 р. Більшість громадян, які, за існуючою класифікацією, розглядаються як іноземні туристи, фактично такими не є, а відвідують Україну у службових або приватних цілях. Разом з тим, це є яскравим свідченням недостатності розвитку в Україні організованого туризму [5].

Розбудова сучасної туристичної індустрії в Україні вимагає наукового підходу до розв'язання проблем в'їзного туризму, у т.ч. до виявлення та ефективного використання природно-рекреаційних ресурсів. Особливим завданням є комплексна оцінка факторів в'їзного туризму, що сприятиме узагальненню сильних та слабких сторін розвитку туризму України, створенню моделі його перспективного розвитку.

Останніми роками в Україні прийнято низку державних рішень на зміцнення та розширення законодавчої бази з туризму. Туризм визнано одним з пріоритетних напрямків національної культури й економіки. І це повністю погоджується з світовими тенденціями, які свідчать, що туристична сфера буде індустрією XXI ст.

Основні фактори, що впливають на в'їзний туризм, можна розподілити на дві групи: зовнішні та внутрішні. Під зовнішніми факторами слід розуміти такі суттєві причини, обставини й умови, що зумовлюють вибір іноземного туриста подорожі до іншої країни. Під внутрішніми факторами в'їзного туризму слід розуміти такі суттєві причини, обставини й умови, що зумовлюють вибір іноземного туриста подорожі саме до конкретної країни в'їзного туриста.

Виявлення й аналіз зовнішніх, а особливо внутрішніх факторів в'їзного туризму є пріоритетним завданням, що потребує глибокого вивчення, з метою подальшої розробки рекомендацій та впровадження їх у державну туристичну політику України.

До зовнішніх факторів в'їзного туризму входять:

- Демографічні фактори, які пов'язані із зростанням народонаселення планети, а також зростання взаємного інтересу народів різних країн, що мають спільну мову.

- Міжнародні фактори забезпечуються наявністю міждержавних і міжурядових угод щодо співробітництва у сфері економіки, торгівлі, науково-технічних і культурних взаємозв'язків, туризму й обмінів, а також мирні, дружні, добросусідські відносини між державами.

- Соціальні фактори пов'язані із зростанням добробуту населення, збільшенням тривалості оплачуваної відпустки.

- До економічних факторів відносять економічний рівень зростання розвинених країн, а також розвиток зовнішніх і внутрішніх транспортних зв'язків.

- Культурні фактори – це насамперед зростання культурного рівня населення багатьох країн і в зв'язку з цим прагнення людей до ознайомлення із закордонними культурними цінностями. Нашу планету населяє багато різних народів, кожний з яких має свою історію, культуру, традиції, звичаї, релігію. Значне число людей, внаслідок росту освітнього й культурного рівня, прагне познайомитись з життям різних народів у найбільшому обсязі.

Аналізуючи передумови розвитку в'їзного туризму, варто зупинитись й на факторах, що стримують його ріст. Циклічні й структурні кризи, інфляція, зростання безробіття, порушення умов товарообміну, а також відсутність планування використання природних і трудових ресурсів є гальмуючими факторами, які впливають на ріст міжнародного туристичного обміну.

Туристична індустрія в Україні розвивається під впливом таких факторів:

- Фактор політичної нестабільності, який стосується не лише держави, в якій спостерігається політичний неспокій, але й країн, сусідніх із нею.

- Екологічний фактор характерний,

насамперед, для України, у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС в 1986 р. Кількість іноземних туристів, що відвідали Київ у 1986 р., знизилась більше, ніж у п'ятеро, порівняно з 1985 р., і тільки нещодавно вона почала поступово зростати. Негативний ефект екологічного чинника посилюється також його довгостроковим характером, адже зміна свідомості суспільства відбувається набагато повільніше, ніж ліквідація наслідків екологічної катастрофи.

- Фактор природних катаклізмів і катастроф. Складність впливу цього фактора полягає в тому, що природні катастрофи можуть відбуватись практично в будь-якому регіоні, а передбачити і, тим більше, попередити їх фактично неможливо. Руйнівна дія природних катастроф спрямована, перш за все, на існуючу туристичну і транспортну інфраструктуру. І хоча від прояву форс-мажорних обставин такого роду ніхто не застрахований, їх виникнення може призвести до відкладання туристом поїздки в цей регіон на невизначений час або навіть до її відміни. В цьому випадку, як і при екологічних катастрофах, великого значення набуває психологічний аспект, що стримує туриста від поїздки до регіонів, які потерпіли від стихійного лиха, навіть після ліквідації наслідків природних катастроф.

- Фактор злочинності. Останнім часом цей фактор набуває все більшого значення. Маються на увазі не лише поодинокі випадки нападу, пограбування або навіть вбивства туристів, але й сплановані терористичні акти.

- Фактор економіки та фінансів. Економічна нестабільність, безробіття та інфляція призводить до того, що люди відпочивають в домашніх умовах. Коли в країнах, де обсяг валових інвестицій збільшується, то все спрямовується на поліпшення інфраструктури туризму. Водночас зростання національного доходу стимулює активність людей до подорожей.

- Фактор транспорту. Важливе значення має стан аеропортів, вокзалів, кількість автодоріг, їх пропускна здатність. Зацікавленні в розвитку туризму міста повинні мати розвинену інфраструктуру, добрі транспортні зв'язки з аеропортами, вокзалами. Наприклад, лондонський аеропорт Хітроу (22 км від міста) має пряму лінію метро, якою поїзди ідуть кожні 5 хвилин. Перевезення здійснюються й автобусними маршрутами кожні 20–30 хв. з зупинками поблизу великих готелів.

- Фактор інфраструктури також відіграє важливу роль. Адже від сполучення між місцевими установами (поштовим відділенням, магазинами, службами) залежить комфорт туриста. У багатьох великих європейських містах створено спеціальні інформаційні центри, в яких можна отримати інформацію про життя міста та послуги для іноземних гостей рідною для них мовою.

- Фактор новітніх технологій широко використовують досягнення науково-технічного прогресу. Завдяки впровадженню новітніх технологій зростають швидкість руху поїздів та комфортабельність подорожей. В Японії, Франції та інших країнах високошвидкісні поїзди вже рухаються зі швидкістю 483 км/год.

Крім цих факторів, слід зазначити також негативні для візного туризму фактори, викликані такими причинами:

- 1) відсутність коштів на проведення маркетингу туризму в Україні;

- 2) необхідність отримання візи для візду в Україну викликає перше негативне ставлення у потенційних туристів;

- 3) наявність різноманітних перешкод для туриста:

- застарілі літаки та занедбані аеропорти;

- повільні та некомфортабельні поїзди й автобуси;

- часті зупинки працівниками Державтоінспекції, прискіпливість митних і прикордонних служб;

• відсутність реклами, мало розвинута інфраструктура;

• не розкрито потенційний туристичний потенціал;

• «незручна країна» – громадяни України не знають англійської мови, відсутні вказівники вулиць іноземною мовою;

• «дикий капіталізм» – високий рівень корупції, негативний імідж української політики;

• «суцільний автостоп» – розбиті дороги.

Для порівняння: щоб подолати поїздом відстань між Барильною та Вампсією (Іспанія, 340 км), необхідно 3 год. 10 хв., а відстань у 300 км між Львовом і Чернівцями (Україна) долається за 12 годин. Наявність наведених причин призводить до того, що Україна сьогодні не створює відповідної конкуренції багатьом країнам Центральної та Східної Європи, що межують з нею, і, які є у переліку потенційного туриста. Ці країни скасували візові вимоги для громадян США, Канади та країн-членів ЄС, а, до того, не інтенсивно здійснюють маркетинг туристичних послуг та продуктів [7].

Принциповою проблемою сучасного управління індустрією туризму в Україні залишається відсутність його чіткого механізму, тобто взаємопов'язаної та вираженої сукупності прийомів, методів та важелів впливу на суб'єктів господарювання в туристичній галузі. Взагалі, на макрорівні, поняття механізму управління в умовах перехідної економіки у вітчизняній науковій літературі вивчене недостатньо. Лише частково його торкаються Е.Л. Лортикян, Г.П. Лузін, К.В. Павлов, А.Ф. Мельник, І.Г. Кириленко, Б.Н. Андрушків, А.О. Сигаєв, М.Б. Недашківський та ін.

При виборі іноземним туристом країни відвідування ресурсно-рекреаційна привабливість країни відіграє найбільш важливу роль. Вона складається насамперед з природно-географічних умов, а саме наявності в певному регіоні морського узбережжя, гірських ландшафтів, при-

вабливої та екзотичної флори та фауни, кліматичних умов. Туристи беруть до уваги кліматичні й ландшафтні особливості, багатство й унікальність рослинного й тваринного світу, природні можливості для активного відпочинку. Як правило, прагнення відпочити, змінити обстановку пов'язано у багатьох людей з бажанням познайомитися з екзотикою. Екзотичні природні об'єкти є одним з найважливіших туристичних ресурсів. Найбільш широко для залучення туристів використовується унікальна природа та її визначні пам'ятки.

У період становлення ринкових відносин в Україні туристична індустрія, як одна з найперспективніших і найдинамічніших галузей світового господарства, отримала усі умови для інтенсивного розвитку в'їзного туризму. Об'єктивним підґрунтям стало, з одного боку, відкриття тривалий час закритих державних кордонів, а з іншого, – її величезний туристичний потенціал, що містить у собі неповторний комплекс історико-культурних й архітектурних пам'яток, об'єктів рекреаційного призначення.

До позитивних сторін в'їзного туризму України також можна віднести:

- зручне географічне положення України: на межі Європи і Азії;
- досить високий розумовий потенціал – країна вчених;
- особливості національної кухні – козацький колорит;
- знаходиться «Європейське сафарі», яке представлено дикою природою, первісним степом в «Асканії Новій»;
- Україна представляє ідеал міжнародного миру і стабільності, оскільки ніколи не вела агресивної політики;
- перспективи використання зеленого туризму.

Хоча практично вся територія нашої країни має достатній потенціал для розвитку індустрії туризму, проте інтенсивність іноземних відвідувань її окремих регіонів

дуже різноманітна.

Отже, сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів візного туризму формують туристичні регіони і центри туризму України, які відрізняються від загальнонаціональних туристичних регіонів і мають більш акцентовані центри, що пов'язано із специфікою візного туризму.

В Україні майже 90 % іноземних туристів відвідують сім регіонів: м. Київ, АР Крим, м. Севастополь, Одеську, Запорізьку, Дніпропетровську, Львівську області. Слід зазначити, що майже 45 % туристичних відвідувань припадає на м. Київ., що пов'язане з присутністю в Києві таких факторів ресурсно-рекреаційної привабливості, як наявність об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Софійського собору та Києво-Печерської лаври), культурно-історичних об'єктів, пам'яток архітектури, історії, культури [2].

Аналізуючи основні країни походження візних туристів, наданої Адміністрацією Держприкордонслужби України [8], серед іноземних туристів, що найчастіше відвідують Україну, найбільшу групу становлять громадяни Росії, Польщі, Молдови, Білорусії, Румунії, Угорщини, Словаччини, Німеччини, США та Великобританії [8]. Можна стверджувати, що, як і в багатьох інших європейських країнах, серед відвідувачів переважають громадяни сусідніх країн.

Крім домінуючої ролі сусідніх обмінів, слід виділити ще одну особливість візного туризму України, яка полягає в меридіональній спрямованості туристичних потоків. Туристи з північних країн (Росія, Білорусь) воліють відпочивати на берегах теплих морів. Останнім часом відзначається розширення зустрічних туристичних потоків з півдня на північ [2].

Світовий довід показує, що візний туризм можна розвивати і в період економічних криз, оскільки витрати на створення одного робочого місця тут в 20 разів менші, ніж у промисловості, а оборот-

ність інвестиційного капіталу – у 4,2 рази вища, ніж в інших галузях господарства. Прикладом тут можуть бути такі країни, як Аргентина, Бразилія, Мексика, Єгипет, Туніс, Перу та ін. Ця галузь може забезпечити значний внесок в економіку держави у вигляді нових робочих місць, збільшення надходжень від зовнішньоекономічної діяльності та повноваження державного бюджету через сплату податків.

Отже, візний туризм – це саме та галузь економіки, яка заслуговує в Україні більшої уваги для розвитку. Фактори, що впливають на розвиток туризму, різноманітні й багатогранні. Наявність сприятливих факторів приводить до лідерства окремих регіонів і країн у світовому туризмі і, навпаки, небажані фактори знижують туристичний потік.

Література

1. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе / А.Х. Абуков. – М. : Профиздат, 1983. – 283 с.
2. Александрова А.Ю. Международный туризм : учебник / А.Ю. Александрова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 470 с.
3. Долматов Г.М. Международный туристський бізнес : история, реальность и перспективы : Серия «Учебные пособия» / Г.М. Долматов. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2001. – 320 с.
4. Каурова А.Д. Организация сферы туризма : учеб. пособие / А.Д. Каурова. – СПб. : Издат. Дом «Герда», 2004. – 320 с.
5. Кифяк В.Ф. Организация туризма : навч. посіб. / В.Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 344 с.
6. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу : [навч. посіб.] / М.П. Мальська, В.В. Худо, В.І. Цибух. – Київ : Центр навч. л-ри, 2004. – 272 с.
7. Школа І.М. Менеджмент туристичної індустрії : [навч. посіб.] / І.М. Школа. – Чернівці : ЧТЕІКНТЕУ, 2003. – 662 с.
8. Державний комітет статистики України : Офіційний сайт : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

TOURISM OF UKRAINE. *The article analyzes the main factors that influence the development of inbound tourism to Ukraine. Investigated the positive and negative aspects of inbound tourism in Ukraine affecting the country's attractiveness for foreign tourists. Despite the fact that in recent years was observed obvious tendency to increase the number of foreign citizens visiting Ukraine, development of network and tourist infrastructure facilities do not meet international standards, has a low level of comfort, technological backwardness, low maintenance, that inhibits the growth of inbound tourism in Ukraine.*

Keywords: tourism industry, world tourism, inbound tourism, factors, trends, tourists, development.

Польова Л.В. ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ РЕГИОНОВ ВЪЕЗДНОГО ТУРИЗМА УКРАИНЫ. *В статье проанализированы основные факторы, влияющие на развитие въездного туризма Украины. Исследованы положительные и отрицательные стороны развития, влияющие на привлекательность страны для иностранных туристов. Несмотря на то, что в последние годы прослеживалась явная тенденция к увеличению численности иностранных граждан, посещающих Украину, развитие сети и объектов туристической инфраструктуры не соответствует мировым стандартам, имеет низкий уровень комфортности, технологическую отсталость, низкий уровень обслуживания, что тормозит развитие въездного туризма Украины.*

Ключевые слова: индустрия туризм, мировой туризм, въездной туризм, факторы, тенденции, туристы, развитие.

УДК 379.85 (477.86)
**ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ
СТРУКТУРИ САМОДІЯЛЬНОГО
ТУРИЗМУ НА ПРИКАРПАТТІ
У 70–80-Х РОКАХ ХХ СТ.**

Б.П. Савчук, Р.М. Котенко

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Проаналізовано організаційну структуру самодіяльного туризму на Прикарпатті в 1970–1980-х рр. в контексті його становлення в Українській РСР та Радянському Союзі. На Івано-Франківщині сформувалася повноцінна структура самодіяльного туризму, яка наслідувала відповідні загальносоюзні організаційні моделі та мала свої особливості, зумовлені природним і культурно-історичним потенціалом краю. Її функціонування забезпечували три підсистеми у вигляді діючих по лінії Івано-Франківської обласної ради з туризму та екскурсій федерації з туризму, туристичних клубів і контрольно-рятувальної служби; клубів туристів і турсекцій фізкультурних колективів відомчих ДСТ; профспілкових комітетів окремих закладів і підприємств.

Ключові слова: самодіяльний туризм, організаційна структура самодіяльного туризму, Івано-Франківська федерація з туризму, добровільні спортивні товариства, туристичні маршрути.

Актуальність та практичне значення заявленої у назві статті проблеми зумовлюють такі чинники. Сучасна наука відмовляється від одностороннього негативного висвітлення радянської історії України та переходить до її виваженого осмислення. При цьому вчені фактично одноставні в думці, що саме на 1970-80-ті роки припала «золота доба» історії національного туризму, коли, попри наростання застійних явищ у соціально-економічній сфері та ідеологічний диктат КПРС, відбувся справжній бум його розвитку. Окрім того, це питання ще не було предметом спеціального вивчення, позаяк туризмознавча

проблематика розроблялася переважно відносно всього СРСР чи його окремих республік. У такому ракурсі вона висвітлюється в науковій і дидактичній літературі радянськими та сучасними вітчизняними і зарубіжними дослідниками (А. Абуков, В. Бабарицька, В. Бугрій, С. Грибанова, Т. Дьорова, Р. Дьякова, Б. Ємельянов, В. Зінченко, В. Касаткин, В. Квартальнов, А. Короткова, О. Костюкова, О. Малиновська, В. Петранівський, А. Попов, С. Попович, М. Рутинський, В. Сенін, Т. Сокол, В. Федорченко та ін.).

Мета статті полягає в з'ясуванні організаційної структури та напрямів розвитку самодіяльного туризму на Прикарпатті в контексті його становлення в Українській РСР та Радянському Союзі в 70–80-х рр. ХХ ст. Така постановка проблеми зумовлює наукову новизну розвідки, оскільки в літературі вона зазвичай розглядалася на «макрорівні» — стосовно СРСР і його республік та не вивчалася на «мікрорівні» — відносно окремих областей.

Розпливчає розуміння суті та змісту самодіяльного туризму за досліджуваного періоду частково пояснюється мультиплікативним характером туризму загалом. Згідно з офіційними нормативними актами [3; 4] та радянськими дослідженнями [1, с. 128–177; 23, с. 125–129] до сфери самодіяльного туризму традиційно відносили походи і подорожі рідним краєм; різного роду експедиції; туристичні змагання, зльоти і збори; суспільно-корисну і туристично-краєзнавчу роботу; екскурсії та походи вихідного дня і місцями революційної, бойової і трудової слави; багатоденні подорожі різної складності, клубну діяльність тощо. Отож, крім оздоровчих і пізнавальних функцій він сприяли формуванню морально-вольових якостей та навичок самообслуговування у соціальному і природному середовищі.

Упродовж досліджуваного періоду формувалася й удосконалювалася організаційно-управлінська система самодіяльного туризму профспілок. Її основою становили три компоненти у вигляді

структурних підсистем Центральної ради з туризму та екскурсій (ЦРТЕ) ВЦРПС, Всесоюзної ради добровільного фізкультурно-спортивного товариства та комітетів профспілок. Важливу роль у розвитку самодіяльного туризму також відігравали комсомол й інші громадські інституції та державні органи влади. Усе це неоднозначно, суперечливо позначалося на функціонуванні цього суспільного феномену, який, по-перше, за своєю природою мав зберігати самоуправний характер, коли самі туристи і їхні об'єднання обирали й розробляли маршрути; по-друге, для їхньої безпеки та з природоохоронною метою він насправді мав контролюватися з боку офіційних структур; по-третє, цей вид туризму дедалі більше підпорядковувався розв'язанню ідеологічних завдань.

Організаційна структура управління самодіяльним туризмом на Прикарпатті відповідала союзному «шаблону» та мала певні особливості, що потребує стислого з'ясування її генези. У лютому 1965 р. було створено Республіканську раду з туризму, а в березні – Івано-Франківську обласну раду з туризму. Про напрями її діяльності засвідчує функціонування таких комісій: маршрутно-кваліфікаційної; атестаційної; зльотів і змагань; дитячого і юнацького туризму; агітації і пропаганди туризму [7, арк. 1]. Виникнення цього органу завершило інтеграцію туристично-екскурсійної сфери Прикарпаття в радянську туристично-рекреаційну систему, так що про давні туристичні традиції краю вже не згадували.

Відтак республіканська та обласні ради з туризму були трансформовані в організаційну структуру ЦРТЕ ВЦРПС, що почала формуватися з 1969 р. Після оформлення Всесоюзної та Республіканської федерацій туризму 11 грудня 1976 р. за рішенням Івано-Франківської обласної ради з туризму та екскурсій (ОРТЕ; виникла у 1970 р. як орган ЦРТЕ ВЦРПС – авт.) була створена обласна федерація з туризму [18, арк. 4]. На організаційному пленумі 12 грудня обрали її президію та визначили

пріоритетні напрями праці. За підтримки партійних, профспілкових, комсомольських органів федерація швидко розгорнула діяльність, зосереджуючи у своїх руках керівництво самодіяльним туризмом. Її організаційне оформлення завершилося на середину 1978 р. До складу федерації входило 44 члени; керівний орган – президію (9 членів) тривалий час очолював З. Новицький – відомий спортсмен, викладач Івано-Франківського інституту нафти і газу. З-поміж членів президії були знані ентузіасти туристичної справи А. Подлеснюк, Б. Павлишин, М. Шиптур, Б. Севчишин, В. Тюрман, А. Мазуренко, В. Тюрин, Я. Турковський, Я. Левинська, Б. Зиняк, які працювали на промислових підприємствах і в навчальних закладах області [16, арк. 1, 7–8; 18, арк. 4–6; 21, арк. 17–18].

Про зміст і напрями діяльності федерації свідчить існування при ній за різного часу восьми-десяти комісій: пішо-лижна, гірська, водна, велосипедна, автототуризму, маршрутно-кваліфікаційна, походів вихідного дня, з організаційно-пропагандистської роботи, зі зльотів і змагань. Їх очолювали досвідчені туристи із числа службовців, інженерно-технічних працівників, робітників і студентів [18, арк. 4–6].

Зміни пріоритетів та заформалізованість функціонування Івано-Франківської федерації туризму відображають перспективні (п'ятирічні), річні, квартальні плани діяльності, які узгоджувалися з радами добровільних спортивних товариств (ДСТ) профспілок та затверджувалися ОРТЕ [27]. Їхній аналіз показує, що з кінця 1970-х рр. посилювалася увага до участі в масових туристичних заходах, передусім тих, що були складниками всесоюзних патріотичних акцій (походи місцями революційної, бойової, трудової слави тощо). Розширювалась участь представників області в республіканських і всесоюзних зльотах, змаганнях; зростало розмаїття обласних, районних, міських заходів із розвитку різних видів спортивного туризму та подорожей рідним краєм. Стабільно високою залишалася увага до підготовки

кадрів громадського активу. Діяльність федерації туризму виглядає дещо бюрократизованою, але загалом системною: щомісяця відбувалися засідання президії та комісій, які визначали стан і заходи з реалізації запланованого. У 1980-х рр. стали регулярно проводитися її пленуми, що підвищувало роль колегіальних органів та районних представництв у функціонуванні федерації.

Посилення командно-волюнтаристських методів керівництва суспільством зводило нанівець демократичну, добровільну за своєю суттю природу самодіяльного туризму. Це також проявлялося й у щорічних планах з його розвитку, які «спускалися» Українською республіканською РТЕ. Вони у вигляді «рознарядок» фіксували кількісні показники, яких слід було досягти у створенні за певний, переважно річний, період туристичних секцій і клубів при колективах фізкультури, у підготовці кадрів, відкритті пунктів туристичного спорядження, у розробці туристичних маршрутів та їхніх учасників тощо [17, арк. 1]. А керівництво федерації зі свого боку ухвалювало «зустрічні зобов'язання» з «поліпшення роботи» та зазвичай рапортувало про їхнє «перевиконання».

Поряд із федерацією туризму важливе місце в структурі самодіяльного туризму посідала контрольно-рятивна служба (КРС), створена у квітні 1971 р. як окремий орган Івано-Франківської ОРТЕ. Вона була покликана здійснювати профілактичну роботу з безпеки на планових і самодіяльних маршрутах, попереджати пожежі через туристичну діяльність, нещасні випадки і порушення під час подорожей, сприяти охороні природи та пам'яток історії і культури тощо [5]. У територіально-структурному відношенні обласна КРС поділялася на п'ять зон (Івано-Франківська, Верховинська, Ворохтянська, Косівська, Яремчанська), які дробилися на «підзони», контрольовані 19 рятувальними загонами та 78 контрольно-рятивними постами. Їхній персо-

нальний склад – це інструктори турбаз, працівники місцевих відділів міліції та лісокомбінатів, учителі тощо [15, арк. 38]. Тривалий час обласну КРС очолював М. Шиптур, а комісію з безпеки туризму – Ю. Шморгун як голова ОРТЕ.

Поштовх діяльності КРС дала червнева 1972 р. постанова ВЦРПС «Про посилення заходів щодо забезпечення туристських та екскурсійних заходів» [14, арк. 1], яка висунула проблему їхньої безпеки у ряд пріоритетних.

Контрольно-рятивна служба проводила широку різнопланову роботу з розв'язання зазначених завдань. Уже за чотири роки існування були підготовлені 26 пам'яток та інструкцій, які інформували про права і обов'язки туристів під час походів; про правила поведінки в лісі; про заходи безпеки у горах, на воді, під час масових туристичних заходів тощо. Друга частина таких матеріалів призначалася для керівників і організаторів туристичних закладів та екскурсіводів і осіб, які супроводжували на маршрутах. Вони поширювалися безкоштовно та були обов'язковими для ознайомлення і виконання. За вказаний період члени КРС провели маркування 16 планових радіальних і самодіяльних маршрутів; визначили запасні варіанти літніх і зимових маршрутів, які можна було задіяти в разі негоди та в інших випадках [11; 15, арк. 39–41].

Широке практичне застосування знайшли розроблені КРС 15 автомобільних маршрутів Івано-Франківщиною, які носили радіальний характер: розпочиналися і закінчувалися в обласному центрі та спрямовували у найпривабливіші туристичні напрями – на Яремче, Снятин, Рогатин, Гуту, Косів, Яблуницю, Шепіт, Галич та ін. [13, арк. 10] Це ж стосується і розроблених службою 63 радіальних маршрутів одно-, дво-, три- і чотириденних літніх піших походів, які розпочинаючись в адміністративних і рекреаційних центрах (Івано-Франківськ, Яремче, Верховина, Шешори, Солотвино, Гута, Осмолода і т. д.) та дозволяли відвідати як довколишні місце-

вості, так і віддаленіші пам'ятки природи і культури [13, арк. 10–13].

Одним з головних інтелектуальних та навчально-методичних центрів з розвитку туристично-екскурсійної справи на Івано-Франківщині став діючий при обласній КРС консультативний кабінет. Він мав значну бібліотеку туристично-методичної літератури, колекцією з понад ста мап туристичних маршрутів країни та численні матеріали наукового і навчально-просвітницького характеру. Велику практичну цінність представляли систематизовані його працівниками описи всіх планових автомобільних, пішохідних, лижних маршрутів Прикарпаттям, а також розроблені ними описи близько сотні маршрутів вихідного дня, що призначалися для здачі норм комплексу ГПО й на значок «Турист СРСР» [14, арк. 2–6].

Про обсяги і наслідки діяльності КРС говорить хоча б той факт, що лише в 1974 р. його Ворохтянський і Яремчанський підрозділи зареєстрували і перевірили готовність до подорожей 1124 самодіяльних і планових екскурсійних груп загальною чисельністю понад 12 тис. осіб. Про ефективність такої роботи свідчить статистика істотного скорочення травмувань та інших наглих випадків під час подорожей, які траплялися головню з незареєстрованими – «дикими» тургрупами. Осередки КРС постійно моніторили ситуацію на випадок виникнення небезпеки через погіршення погодних умов, пожеж тощо. Для запобігання чи в разі загрози пошкодження пам'яток природи та культури на місце пригоди відразу направлялися рятувні загони (4–5 осіб) або члени «рятувного фонду» (10 осіб), які несли цілодобове чергування та мали необхідне обладнання – від рюкзаків до радіостанцій і спецмашин [15, арк. 41–43].

Третім компонентом організаційної структури самодіяльного туризму по лінії ОРТЕ були туристичні клуби. На них покладалися функції головних організаційно-консультативних та навчально-методичних центрів, покликаних надавати

допомогу клубам і секціям туристів при добровільних спортивних товариствах профспілок та колективах фізичної культури і спортклубах підприємств, державних і навчальних закладів, колгоспів незалежно від їх відомчої приналежності. На них покладався весь комплекс туристично-екскурсійних послуг, здійснюваних у рамках самодіяльного туризму. У своїй діяльності вони опиралися (фактично дублювали – авт.), затверджене 12 травня 1983 р. «Положення про Івано-Франківський туристський клуб Івано-Франківської ради з туризму та екскурсій» [24, арк. 1], яке своєю чергою наслідувало прийняте п'ятьма роками раніше «Типове положення» про турклуби в системі ЦРТЕ [6].

Найдієвішими за досліджуваного періоду залишалися створені ще в другій половині 1960-х рр. Надвірнянський, Снятинський, Калуський районні та Івано-Франківський міський туристичні клуби [9, арк. 1–3], які очолювали віддані цій справі ентузіасти. Івано-Франківська ОРТЕ спрямовувала та керувала їхньою діяльністю, щороку на утримання й організаційну діяльність клубів виділялося близько 15–17 тис. крб. При клубах створювали громадські комісії за видами туризму та певними напрямками роботи. На щомісячних засіданнях вони розглядали питання щодо розвитку та пропаганди самодіяльного туризму, безпеки туристичних заходів тощо.

Одним з кращих в Україні (де, до слова, функціонувало близько 120 турклубів такого типу [2, с. 129]) був івано-франківський турклуб «Крокус», що мав до 40 членів та відігравав помітну роль у пропаганді туризму і розвитку екскурсійної справи в області. Він володів великою навчальною бібліотекою (понад 200 томів) та став авторитетним організаційно-методичним центром розвитку самодіяльного туризму: щороку розробляв до десяти маршрутів вихідного дня та дво-, триденних походів і екскурсій рідним краєм. Широке визнання здобули влаштовувані

«Крокусом» конкурси «Туризм і охорона природи», учасники яких репрезентували стенди, фоторепортажі відповідної тематики. При ньому діяла одна з кращих у республіці шкіл туризму, де навчалось по 60–70 осіб. Її випускники склали іспити з теорії туризму та практичний курс у вигляді піших походів і велотурів через Прикарпаття, Кавказ, Крим, водних подорожей Карелією тощо [22, арк. 1–5; 26, арк. 4–5].

Школи туризму також діяли при Надвірнянському, Снятинському, Калуському районних турклубах. Для їхніх 20–45 членів та усіх охочих проводилися заняття з «початкової» і «середньої» туристичної підготовки з пішого, водного, велосипедного та інших видів активного туризму [26, арк. 1–2].

Туристичний самодіяльний рух по лінії Всесоюзної ради добровільного фізкультурно-спортивного товариства, пройшовши складну суперечливу еволюцію у 1960-х рр., за досліджуваного періоду розвивався в тісному контакті із громадськими інституціями, діючими в системі ЦРТЕ. При цьому він мав власну структуру, що опиралася на колективи фізкультури підприємств і навчальних закладів, приналежних до відомчих добровільних спортивних товариств. У ній можна виокремити три організаційні рівні. Перший становили т. зв. керуючі секції самодіяльного туризму, що надавали організаційно-методичну допомогу з розвитку туризму в окремих відомчих ДСТ та зазвичай створювалися на базі навчальних закладів і підприємств, де працювали досвідчені авторитетні лідери туристичної справи. Так, «керуючу секцію» ДСТ «Авангард» при Інституті «Гіпроград» в Івано-Франківську очолював Б. Павлишин; ДСТ «Буревісник» при Інституті нафти і газу – Д. Кудин; ДСТ «Трудові резерви» при ПТУ-16 – М. Шиптур; ДСТ «Спартак» при радіозаводі – М. Шиптур та ін. [25, арк. 5].

Другий рівень становили клуби туристів ДСТ, що також діяли переважно при підприємствах і навчальних закладах, їх

очолювали ентузіасти туристичної справи. В області функціонувало сім — вісім таких об'єднань, що постали в другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр. 3-поміж них дівістю відзначалися клуби туристів «Горгани» ДСТ, «Авангард» при ПО «Хлорвініл» у Калуші; «Аргонафт» ДСТ «Зеніт» при ПО «Родон» в Івано-Франківську; Клуб туристів Інституту нафти і газу ДСТ «Буревісник»; клуб «Едельвейс» ДСТ «Трудові резерви» при ПТУ-16 Івано-Франківська. Поряд з ними існували міжвідомчі клуби туристів в Рогатині і Снятині [20, арк. 4–9; 25, арк. 5]. Характерно, що ці клуби створювалися й успішно діяли при великих промислових підприємствах та навчальних закладах, що мали належну матеріальну базу та могли надавати практичну організаційну та фінансову допомогу прихильникам туризму і подорожей.

Третій організаційний рівень становили туристичні секції при колективах фізкультури підприємств, державних установ, навчальних закладів та колгоспів і радгоспів. Згідно з офіційними звітами, 1963 р. їх було 18 із 918 членами [8, арк. 5], а в другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. чисельність турсекцій зросла із 313 до 462, а членів у них – із 18,3 до майже 30 тис. осіб. Прикметно, що, на відміну від інших областей України, на Івано-Франківщині половина з них існували при ДСТ «Колос», яке розвивало спортивно-масову роботу на селі. Інші турсекції функціонували при колективах фізкультури, приналежних до ДСТ «Авангард» і «Спартак» (приблизно по 20 %), а також «Трудові резерви», «Локомотив», «Буревісник» [18, арк. 6–7; 19, арк. 1; 20, арк. 4–9; 25, арк. 2].

Слід визнати, що в діяльності цих осередків було багато формалізму, чимало з них існували лише на папері задля звітності перед керівними профспілковими органами, які, як засвідчують численні документальні матеріали, вимагали створення туристичних секцій при кожному фізкультурному колективі, незважаючи

на доцільність і наявність об'єктивних умов для їхньої роботи. Звіти другої половини 1980-х років фіксували дедалі меншу кількість і чисельність турсекцій та скромніші показники їх діяльності, що стало наслідком «боротьби з формалізмом» [23, арк. 7–11]. Припинялася практика нав'язування примусових «рознарядок», які зобов'язували створювати клуби туристів і турсекції.

Важливим критерієм для з'ясування реального стану справ можуть слугувати наявність при клубах туристів і турсекціях пунктів видачі туристичного спорядження, без якого не могли здійснюватися подорожі, зокрема й походи вихідного дня, походи зі здачі норм ГПО тощо. Зі звітів випливає, що їхня кількість коливалися в межах 110–125, тобто пункти існували лише в кожному четвертому клубі чи секції. Найслабше туристичним спорядженням були забезпечені ті з них, що діяли при ДСТ «Колос» і «Спартак» (відповідно близько 30 і 4 %), тоді як такі показники відносно клубів туристів і турсекцій інших відомчих спортивних товариств становили 40–60 % [18, арк. 1–6; 25, арк. 1].

Головні зусилля клуби туристів і турсекції відомчих ДСТ спрямовували на розвиток масового спортивного туризму. Щорічні звіти з їхньої діяльності засвідчують чималі досягнення такої діяльності, що реалізовувалася в різних формах і напрямках. Найпоширенішими серед них стали змагання і зльоти, що відбувалися під егідою обласних рад ДСТ та мали певну спрямованість. Традиційно їх проводили з нагоди Всесвітнього дня туризму у вересні, а також у травневі і жовтневі місяці. Так, у 1976–1983 рр. по лінії ДСТ «Спартак» улаштовувалися змагання з пішого і водного туризму за участі від 5 до 15 команд, що мали по 7–10 учасників. Такими ж представницькими були обласні відомчі зльоти членів клубів туристів і турсекцій ДСТ «Колос», «Трудові резерви», «Авангард», які засвідчували зростання популярності різних видів спортивного туризму серед сільської, робітничої, учнівської

молоді. А наймасовішими стали загальнообласні змагання зі спортивного туризму та зльоти туристів, де обмінювалися досвідом та демонстрували вміння і навички по 25–30 команд із 200–270 учасниками різних відомчих ДСТ. Вони змагалися між собою з техніки пішого й інших видів туризму.

У липневі місяці влаштовували обласні зльоти туристичних організацій відомчих ДСТ за участі 20–30 команд із 1–1,2 тис. учасників, які демонстрували уміння і навички з різних видів туризму. Схожий характер мали огляди-конкурси туристичної діяльності колективів фізкультури облрад ДСТ «Авангард», «Спартак», «Колос», «Трудові резерви», на яких, окрім того, представляли стенди і фоторепортажі про участь у туристичних походах та різноманітних подорожах і екскурсіях [18, арк. 6–7].

Другим важливим напрямом діяльності клубів туристів і турсекцій фізкультурних колективів відомчих ДСТ стала підготовка молоді до здачі нормативів із різних видів активного і спортивного туризму. Про масштаби і результати цієї роботи свідчать дані офіційних звітів, згідно з якими у 1976 – 1983 рр. чисельність осіб, які щорічно здавали норми комплексу ГПО, коливалося в межах 17,5–12,6 тис., «Турист СРСР» – в межах 16,1–12 тис., а кількість спортсменів масових розрядів (II і III юнацькі) зі спортивного орієнтування та з інших видів – від 15 до 3,3 тис. [18, арк. 1–2; 25, арк. 2]. Рівень формалізму в цьому випадку встановити важко, однак, зважаючи на тривку тенденцію до зменшення таких показників, можемо стверджувати: «приписки» становили щонайменше 30–50 %.

Самодіяльні об'єднання туристів відомчих ДСТ співдіяли з туристичними клубами ОРТЕ у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи і просвітницьких заходів, зокрема з організації масових акцій, походів місцями бойової і трудової слави. Вони спільними зусиллями забезпечували функціонування близько 250–

270 маршрутів рідним краєм та щороку розробляли і маркували по 30–49 таких нових маршрутів, що мали краєзнавчо-пізнавальний характер та формували бережливе ставлення до пам'яток природи і культурно-історичної спадщини. Лише за 1978–1980 рр., за офіційними даними, чисельність багатоденних подорожей за цими маршрутами та некатегоріальних походів вихідного дня зроста з 2,8 до 5,9 тис., а їхніх учасників – із 85 до 216 тис. осіб [10, арк. 8–15; 11].

Для розвитку такої діяльності Івано-Франківська ОРТЕ організувала 1973 р. експедицію з вивчення і розробки нових туристичних маршрутів Карпатами. До її складу ввійшло 12 досвідчених туристів, картографів, екскурсоводів із числа працівників КРС та членів самодіяльних туристичних клубів. Упродовж липня–серпня вона, обстеживши район Ворохта – Космач – Шешори, пішою ходою через Яблунів, Коломию, Ланчин, Надвірну перемістилася в район Манява – Гута – Сивуля. За маршрутом слідування велися картографічні заміри та складалися описи місцевостей із зазначенням пам'яток природи і культури, місць для ночівлі та інших привабливих об'єктів. Таким чином, нагромадився солідний матеріал [12], який використовували в розробці піших походів та екскурсій.

Туристичні клуби Івано-Франківщини проводили широку різнопланову агітаційно-просвітницьку роботу. З цією метою улаштували «туристичні вечори», «туристичні дискотеки», де відбувалися публічні звіти про відбуті мандрівки та різного роду конкурси і вікторини на туристичну тематику. Для пропаганди окремих видів туризму та подорожей і екскурсій рідним краєм в обласному і деяких районних центрах організували «тижні туризму» за участі турсекцій колективів фізкультури ДСТ. До їхніх програм включали масові й показові змагання зі спортивного туризму, конкурси фотогазет і «туристичної самодіяльності», публічні лекції, демонстрації слайдів і кінофільмів.

Формально в рамках самодіяльного туризму розгорталися масові патріотичні рухи – Всесоюзний похід комсомольців та молоді місцями революційної, бойової та трудової слави комуністичної партії і радянського народу (далі – Всесоюзний похід) та Всесоюзна туристична експедиція радянської молоді «Моя Батьківщина – СРСР». На практиці вони виявилися найбільш зарегламентованими і заформалізованими, аніж інші елементи туристично-екскурсійної діяльності. Зважаючи на цю обставину та передусім молодіжний склад їхніх учасників, ця проблема потребує окремого комплексного вивчення.

Таким чином, за досліджуваного періоду на Прикарпатті сформувалася повноцінна структура самодіяльного туризму, яка наслідувала відповідні загальносоюзні організаційні моделі та мала свої особливості, зумовлені природним і культурно-історичним потенціалом краю. Її функціонування забезпечували три підсистеми у вигляді діючих по лінії ОРТЕ федерації з туризму, туристичних клубів і контрольно-рятивної служби; клубів туристів і турсекцій фізкультурних колективів відомчих ДСТ; профспілкових комітетів окремих закладів і підприємств. Останні займалися самодіяльним туризмом як складником всієї «культмасової роботи», а два перші компоненти тісно співпрацювали і дещо дублювали один одного.

Розвитку самодіяльного туризму в краї важко дати однозначну оцінку. З одного боку, за умов командно-адміністративної системи він поступово втрачав самоуправний характер і підпорядковувався офіційним державним і громадським структурам, які використовували його як засіб ідеологічного впливу. Тут було багато формалізму, що ускладнює визначення реальних показників існування певних організаційних ланок, передусім клубів і секцій туристів ДСТ тощо. З іншого боку, самодіяльний туризм на Прикарпатті у 1970–1980-х рр. посідав провідні позиції в Українській РСР та мав значні досягнення у розробці й освоєнні сотень туристичних маршрутів.

тичних маршрутів, у поширенні окремих видів активного туризму, що виконували не лише фізично-оздоровчі, а й культурно-пізнавальні завдання; у розвитку природоохоронної, туристсько-краєзнавчої та масово-просвітницької діяльності з популяризації здорового способу життя та прилучення до природної і культурної спадщини краю.

Література та джерела

1. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе: Социальные аспекты развития туризма в СССР / А.Х.Абуков. – М.: Профиздат, 1983. – 295 с.

2. Квартальнов В.А. Туризм социальный: история и современность : Учебн. пособие для слушателей ИПК туристско-экскурсионных кадров / В.А. Квартальнов, В.К. Федорченко. – К. : Вища школа, 1989. – 342 с.

3. О мерах по дальнейшему развитию самостоятельного туризма. Постановление Президиума Центрального совета по туризму и экскурсиям и Президиума Всесоюзного совета добровольных спортивных обществ профсоюзов от 16 июля 1976 года // Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов. – М.: Центральное рекламное-информационное бюро «Турист», 1978. – С. 292–293.

4. Официальные документы по самостоятельному туризму / ВЦСПС, Центр. совет по туризму и экскурсиям. Кпр. самостоятельного туризма. – М. : Центр. рекл.-инф. бюро «Турист», 1979. – 46 с.

5. Положение о туристической контрольно-спасательной службе // Там же. – С. 293–303.

6. Типовое положение о городском (районном) туристическом клубе совета по туризму и экскурсиям. Утверждено Постановление ВЦСПС от 15 октября 1976 г. // Там же. – С. 286–289.

7. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. Р-2162. Івано-Франківська обласна рада по туризму 1963-1969 рр. – Оп. 1. – Спр. 2 «Справка с развития самостоятельного туризма за 1963–1969 годы». – 48 арк.

8. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 6 «Отчеты, справки, сведения о развитии туризма за 1964 год». – 42 арк.

9. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 7

«Протоколы заседаний президиума областного совета по туризму. 6 апреля - 4 ноября 1965 г.» – 32 арк.

10. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 23 «Протоколы заседаний Президиума за 1972 год». – 237 арк.

11. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 77 «Инструкция о маркировке туристских территорий области за 1973 год». – 14 арк.

12. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 78 «Отчет о туристской экспедиции по изучению и разработке новых туристских маршрутов по Карпатам (на правах рукописи) за 1973 год». – 73 арк.

13. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 91 «Описание туристских маршрутов за 1972–1974 годы». – 147 арк.

14. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 92 «Инструкции по проведению туристских маршрутов, разработанные работниками облсовета за 1974 год». – 16 арк.

15. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 102 «Протоколы заседаний президиума за 1975 год. (с№1-№14). Протокол заседания областного совета о мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в Украинской ССР от 15 февраля 1975 года. В деле имеются социалистические обязательства работников экскурсионно-туристических организаций и план основных мероприятий на 1976 год, положения о Книге почета и о доске почета, должностные обязанности отдела экскурсий, путешествий и рекламы». – 367 арк.

16. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 118 «Протокол заседания организационного пленума по созданию областной федерации туризма от 12 декабря 1976 года». – 11 арк.

17. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 126. «Контрольные цифры, статистического отчета по самостоятельному туризму (ф2-тур) за 1976 год». – 2 арк.

18. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 156. «Справка с развития самостоятельного туризма за 1976-1977 годы». – 8 арк.

19. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 167 «Протокол, доклад, постановление пленума о работе федерации за 1977 год и об итогах II-го республиканского слета от 11 июня 1978 года». – 18 арк.

20. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 183 «План массовых и учебных мероприятий по

самодеятельному туризму областной федерации туризма на 1979 год, отчеты (ф 2-тур) об его выполнении». – 23 арк.

21. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 219 «Протокол, доклады, постановление отчетно-выборного пленума федерации туризма облсовета от 6 декабря 1980 года». – 30 арк.

22. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 226 «Протокол, доклад, постановление отчетно-выборной конференции Ивано-Франковского городского клуба туристов «Крокус» от 22 ноября 1980 года». – 19 арк.

23. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 237 «Статистические отчеты о численности работников аппарата управления и о распределении всех работающих по занимаемым должностям на 15 сентября 1980 года». – 44 арк.

24. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 275а «Положения о городских и районных туристских клубах. Паспорта клубов». – 17 арк.

25. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 287 «Статистический /ф 2-тур/ и текстовый отчеты по самодеятельному туризму за 1983 год». – 7 арк.

26. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 288 «Справки о работе городских и районных туристических клубов за 1983 год». – 8 арк.

27. ДАІФО. – Ф. Р-2162. – Оп. 1. – Спр. 337 «План работы по самодеятельному туризму на 1986 год, отчет об его выполнении». – 10 арк.

Savchuk B.P., Kotenko R.M.
ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF TOURISM IN PRYKARPATTYA IN THE 70–80S OF THE TWENTIETH CENTURY.
Analysis of the organizational structure of the economically active tourism in the Carpathian region in 1970–1980's in the context of its formation in the Ukrainian SSR and the Soviet Union. In Ivano-Frankivsk region has formed a complete structure of the economically active tourism that followed the relevant union organizational models and has its own characteristics due to natural, cultural and historical potential of the region. Its operation provided the three subsystems in the form of current through the Ivano-Frankivsk Regional Council of Tourism and Excursion federation of tourism, travel clubs and control and rescue

services, clubs and tourists turseksiy sports teams departmental GOST, trade union committees of individual institutions and enterprises.

Keywords: amateur sciences, organizational structure of the economically active tourism, Ivano-Frankivsk Federation of Tourism, voluntary sports associations, tourist routes.

Савчук Б.П., Котенко Р.М. ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ САМОДЕЯТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА НА ПРИКАРПАТЬЕ В 70–80-Х ГОДАХ ХХ ВЕКА. Проанализировано организационную структуру самодеятельного туризма на Прикарпатье в 1970–1980-х гг в контексте его становления в Украинской ССР и Советском Союзе. На Ивано-Франковщине сформировалась полноценная структура самодеятельного туризма, которая наследовала соответствующие общесоюзные организационные модели и имела свои особенности, обусловленная естественным и культурно-историческим потенциалом края. Ее функционирование обеспечивали три подсистемы в виде действующих по линии Ивано-Франковского областного совета по туризму и экскурсиям федерации туризма, туристских клубов и контрольно-спасательной службы; клубов туристов и турсекций физкультурных коллективов ведомственных ГОСТ; профсоюзных комитетов отдельных учреждений и предприятий.

Ключевые слова: самодеятельный туризм, организационная структура самодеятельного туризма, Ивано-Франковская федерация туризма, добровольные спортивные общества, туристические маршруты.

УДК 359.09

**ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «КАМ'ЯНЕЦЬ»
ЯК ТУРИСТИЧНЕ ДИВО УКРАЇНИ:
ЛОГІСТИЧНИЙ ВИМІР****І.Г. Смирнов**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Розкрито логістичні, тобто торговельно-складські та митно-транспортні функції середньовічного міста-фортеці Кам'янець-Подільського – одного з туристичних чудес України. Стаття вносить свою частку у висвітлення розвитку як транспортної та торговельної логістики в Україні в історичному аспекті (на прикладі середньовічного міста – фортеці Кам'янець), так і в дослідження логістичного аспекту туристичних чудес України – в межах новітнього науково-практичного напрямку – логістики туризму.

Ключові слова: торговельно-складські функції, митно-транспортні функції, місто-фортеця Кам'янець-Подільський, як туристичне диво України.

Постановка наукової проблеми. При характеристиці туристичних чудес України звичайно недостатньо уваги приділяється транспортно-логістичним аспектам їхнього розвитку та функціонування. Це особливо відноситься до одного з найбільш цікавих, на наш погляд, туристичних чудес України – заповідника «Кам'янець», де майже вся увага концентрується на Кам'янецькому замку. Між тим, замок – лише один з складових елементів складної системи комплексу середньовічних оборонних споруд міста, метою яких був захист найбільшого адміністративного, релігійного, господарського, торговельно-складського та транспортного центру Поділля протягом XV–XVII ст. від нападників, передусім турецько-татарських військ.

Літературні джерела та публікації з теми статті охоплюють як історико-турис-

тичні джерела [1; 2; 3; 7], так і логістичні публікації [4], зокрема праці автора з логістики туризму [5; 6].

Метою статті є висвітлення розвитку як торговельної та транспортної логістики в Україні в історичному аспекті (на прикладі середньовічного міста-фортеці Кам'янець-Подільського), так і дослідження логістичного аспекту туристичних чудес України – в межах новітнього науково-практичного напрямку, що нині формується, – логістики туризму.

Виклад основного матеріалу. Про заповідник «Кам'янець» з його унікальним комплексом величних та грізних споруд середньовічного європейського міста-фортеці з XV–XVIII ст. написано чимало в українських та закордонних (особливо польських, вірменських та турецьких) джерелах. Це пов'язане, зокрема, з включенням Кам'янець-Подільського до списку «Семи чудес України», складеного в 2007 р. [5, с. 382]. Однак при цьому недостатньо уваги приділено транспортним, торговельно-складським та митним функціям цього на ті часи найбільшого оборонного, міського, господарського та релігійного осередку Поділля. В сучасній термінології транспортні, торговельно-складські та митні функції об'єднуються поняттям «логістичні функції» (або логістичний аспект). Між іншим, саме вигідному транспортно-географічному (або геологістичному) розташуванню на перетині сухоподільних та водних (рр. Дністер та Смотрич) шляхів у Південно-Східній Європі завдячує місто Кам'янець-Подільський своєму виникненню та наступному швидкому розвитку та розбудові. Недарма на старовинних картах-портоланах англійського, італійського та турецького походження (XV–XVII ст.), де були зображені береги Середземного та Чорного морів, назва Podolia (Поділля, Пониззя) регулярно виступає нарівні з, приміром, Romania (Румунія), Natolia (Анатолія) чи Egiptus (Єгипет) [7, с. 123].

Початки створення на місці сучасного Кам'янця стародавнього міського осередку сягають, за деякими даними, ще часів Давнього Риму. Недарма на карті давньогрецького географа Птоломея в районі сучасного Поділля було позначене давньоримське місто Клепідава, яке знаходилося на острові серед одвічних лісів, боліт і мочарів. Його мешканці ніби то грабували торгіві каравани, що з незапам'ятних часів проходили краєм. Тому назвали місто Клепідава, що означає «місто злодіїв». Можлива й інша розшифровка цієї назви: до Клепідави відправляли на заслання злочинців та вільнодумців з Риму [3, с. 167].

Кам'янець ще раз з'являється у давньоримських джерелах, вже як Петридава (Подільська «Петра»?) – «місто-камень на воді», на цей раз з точною вказівкою не тільки місце знаходження міста, але й часу заснування – 100 р. н.е. Саме тоді на початку II ст. імператор Марк Траян захопив Гето-Дакію (територію сучасної Румунії), отримавши контроль і над Подністров'ям. Римські легіони розташувалися біля Кам'янця, а на острові розміщувалася канаба – поселення, де мешкали родини воїнів, торговці та ремісники, що постачали легіонерам необхідні товари. Місто так багато важило для Римської Імперії, що з материка на острів був перекинутий міст, верхня частина якого складалася з дерев'яних аркових форм, а на мисі зведено замок. З занепадом Риму не стало і Петридави. Що ж залишилося в Кам'янці на згадку про ті часи? А досить багато: по-перше, ще класична давньоримська аркова архітектура кам'яного Замкового мосту; по-друге, знайдені в околицях багаті скарби давньоримських монет; по-третє, середньовічні друковані дороги на в'їзді до міста і в самому місті, споруджені в найкращих давньоримських традиціях наприклад, головна в'їзна дорога до міста-фортеці з боку тзв. Польських фільварків (у т.ч. пряма лінія дороги на схилі, вико-

ристання броду на р. Смотрич – для його захисту та контролю навіть була зведена спеціальна оборонна вежа – Башта на броді (її ще називають Турецька, Захаржевська); по-четверте, традиція мостити подвір'я міських кам'яниць кам'яними плитами в мозаїчний спосіб (саме так мостили шляхи в Давньоримській державі, залишки такої дороги можна подивитись нині в Криму, це стокілометрова пряма траса, що пов'язувала фортецю Гарак біля Ялти з Херсонесом) [5, с. 359].

Новітні археологічні дослідження виявили під середньовічними фортифікаціями Кам'янця культурний шар тиверського та давньоруського укріпленого городища X–XIII ст. Однак після того як Пониззя увійшло до складу Галицького князівства, центр транспортно-торгівельної активності змістився від «захованого» серед пралісів Кам'янецького граду на береги р. Дністра – стратегічної міжнародної торгової артерії Галицько-Волинського князівства. Можна сказати, що для галичан та подолян шлях Дністром (відомий як Галицький шлях) був тим, чим дніпровський торговий шлях «із варяг у греки» був для Київського Чернігівського та Переяславського князівств. Тому найбільшим транспортно-торгівельним центром та «столицею» давньоруського Пониззя-Поділля став портово-перевалочний град Бакота на Дністрі (нині, на жаль, затоплений водами дністровського водосховища, зберігся лише великий давньоруський Бакотський печерний монастир).

Давньоруські гради Поділля не оминули руйнації внаслідок монголо-татарської навали 1241 р. Очевидно, дерев'яні укріплення Кам'янця були розібрані воеводами Данила Галицького в 1259 р. на вимогу золотоординського полководця Бурундая. Відтак, Поділля майже на сто років потрапило під владу татарських баскаків Золотої Орди. І тільки після того, як у 1362 р. в битві під Синіми Водами Великий князь литовський Ольгерд здобув перемогу над

доти непереможними монголо-татарами, Поділля відходить під захист Литовської держави.

Як видно, літопис приписує будівництво кам'яної фортеці в Кам'янці литовським князям-братом Коріатовичам (небожам Великого князя Ольгерда), які після перемоги під Синіми водами успадкували Поділля. Згідно легенди литовський князь на ловах погнався за оленем, загнав його на острів, зусебіч оточений проваллям, і тут вирішив закласти фортецю. Однак, давньоруська фортеця і багатолюдний посад при ній на час приходу Коріатовичів мусили вже існувати, або вже за декілька років після документальної згадки про будову князями Коріатовичами нової фортеці (у 1374 р.), місту Кам'янцю було надане магдебурзьке право. Очевидно, упродовж 1360–1370-х рр. Коріатовичі лише позміцнювали низку давньоруських фортець Поділля, і серед них – Кам'янця. В 1434 р. Поділля було загарбане Польським королівством і Кам'янець до 1793 р. став центром воеводства і ключовим пунктом оборони Речі Посполитої на її неспокійних південно-східних кордонах. Усвідомлюючи значення Кам'янецької твердині на східних обводах західноєвропейської цивілізації, Папа Римський Юлій II називав це місто-фортецю «*antemurale hristianum*» (оплот християнства). Історики підраховали, що Поділля й Кам'янець у XV ст. 28 разів піддавалися нападу турецьких і татарських військ, у XVI ст. – 18 разів, у першій половині XVII ст. – 5 разів [3, с. 169].

Але одночасно це був «золотий вік» Кам'янця-Подільського, який не тільки хоробро боронився від ворогів (за довгу середньовічну історію міста тільки тричі супротивникові вдалося його захопити: у 1393 р. – литовському князю Вітовту, який відібрав Кам'янець у Коріатовичів; у 1430 р. – полякам братам Бучацьким; у 1672 р. – туркам на чолі з султаном Мехмедом IV; значно довшим є список тих, хто так і не зміг оволодіти містом – табл. 1), але й зростав як європейське місто, що змагало-

ся в красі з Києвом та Львовом, займаючи чільне місце в східній торгівлі. В Стамбулі, Карсі, Криму кам'янецькі купці-вірмени закупляли килими, оксамит, шовк, зброю, вина, дорогі пахощі, прянощі – все те, що складало комфорт тодішнього побуту.

Товар переправлявся транзитом через Молдову до Хотина, а далі – галерами річками Дністер і Смотрич безпосередньо доставлявся у Кам'янець-Подільський. Остання річка на ті часи була значно повноводнішою ніж нині, та була судноплавною (зокрема, в межах Кам'янця – на ділянці між Руською брамою і водоспадом на північному сході). Отже, Кам'янець тоді був значним річковим портом, мав пристань, на якій галери прив'язували до кнехтів – кам'яних стовпів у вигляді грибу (саме такий «гриб» було знайдено на березі р. Смотрич в Кам'янці в 1960-х рр.) і розвантажували. Підводи з товарами заїжджали до широкого тунелю (галереї), що простягався вздовж східного боку Старого міста. У середині XX ст. під час будівельних робіт у місті були знайдені рештки цієї галереї, зі слів старожилів вона нагадувала станцію київського метро. Звідти коридорами товари розвозилися до льохів-сховищ, власниками яких були кам'янецькі купці. Підземний Кам'янець не поступався розмірами надземному, тільки був більш утаємниченим. У дво, триповерхових сховищах зберігалися предмети східної розкоші, вино, паливо, зброя. Тут навіть були свої крамниці – «темні склепи» (sklep польською – магазин, крамниця, а *magazyn* – склад). Входи до підземного міста захищала сторожа. Пізніше ця підземна галерея була засипана землею та сміттям, нині про неї немає й згадки. Однак у місті її досі живуть легенди про численні скарби, що надійно приховані під ним (які в Петрі, що в Йорданії). Скарби іноді «показуються» людям, особливо після дощу або весняного танення снігів. Ось чому туристам радять пильно дивитися під ноги, коли вони блукатимуть Кам'янцем, і не лише в Старому

місті. Понад 350 років (з 1434 до 1793, коли Поділля в результаті Другого поділу Польщі відійшло до Росії) Кам'янець успішно функціонував не тільки як найважливіший та найпотужніший оборонний осередок на південно-східному кордоні Речі Посполитої (про що досить детально викладене в літературі), але й як адміністративний центр Подільського воеводства та найбільший господарський торговельно-складський, транспортний та митний осередок краю (про що в літературних джерелах згадується значно рідше). Відповідно, місто не тільки імпортувало значні обсяги різноманітних товарів (про що було вище), але й виробляло та «експортувало» (тобто відправляло на вивіз). Про високий рівень розвитку різноманітних ремесел в середньовічному Кам'янці свідчать хоча б назви вулиць Ремісничка, Ковальська (де жили не тільки ковалі, але й склодуви, гончарі-кахельники), оборонних башт (Гончарна, Кравецька, Різницька – їх збудували та підтримували в належному стані за кошти цих кам'янецьких ремісничих цехів) та бастионів (М'ясний) тощо. Що стосується торговельно-складського сектору господарства середньовічного Кам'янця, то він повністю контролювався вірменами. Хоча нині поляків часто називають торговельною нацією, у XV–XVIII ст. польська шляхта гребувала займатися торгівлею (її справою було добре володіти шаблею та мушкетом), тому торговельну діяльність в Кам'янці, Львові (тобто вздовж Галицького шляху) здійснювали вірмени. Вони були християнами, а в XVII ст. навіть увійшли до унії з римсько-католицькою церквою, тому вірменам дозволялося жити і торгувати в Кам'янці (а, наприклад, українцям православної віри це заборонялося з 1699 р.). Недарма у Львові та Кам'янці і нині існують вулиці під назвою «Вірменська», вірменські церкви (в Кам'янці – дві, а також монастир) та хачкари (зображення хреста на гладкому чи різьбленому камені, на якому вміщували також імена архітекторів, камнерізів

або фундаторів храму). Вірмени контролювали, зокрема, східну торгівлю, тобто з турецькими купцями. Для цього їм не завжди треба було їхати до Стамбулу, оскільки турецькі володіння починалися поруч – у Хотині (перейшов під контроль Росії у 1812 р.). Поговорюють, що з Кам'янця в Хотин (під Дністром) був прокладений підземний хід завдовжки 20 км, яким користувалися контрабандисти, таємні агенти і військові. Кам'янецька частина цієї підземної комунікації розпочиналася з галереї перед замком. Хоча з боку Хотина підземний хід був добре замаскований, турки його все ж виявили та підірвали в ділянці Дністра, в результаті чого багато людей захлиснулися у воді. Про це відомо з досліджень XIX ст.

Для молдовського князівства, яке знаходилося у васальній залежності від Туреччини, митні збори від торгівлі з Поділлям мали велике значення, про що свідчить будинок середньовічної митниці, що зберігся донині в Хотинському замку. Річ Посполита теж мала розвинуту та складну митну систему, яка на її кордонах, зокрема в Кам'янці, була представлена митними коморами (митницями) та митниками – целовальниками (від польського *clo* – мито). Основні обсяги «східної» торгівлі здійснювалася вірменськими купцями через південну – Руську в'їзну браму де і проходив митний догляд. Далі товари доставлялися або водним шляхом річкою Смотрич (про що було вище), або сухоподольним – стрімкою Вірменською вулицею прямисінько на Вірменський ринок, де відбувалася торгівля і знаходилися спеціальні складські приміщення (ці чотири будинки існують і нині під назвою «Вірменські склади», їх споруджували як житлові, а в якості складів використовували напівпідвальні приміщення). Вірменський ринок, як зазначив відомий дослідник Кам'янця О.Прусевич, в давні часи був вогнищем східної торгівлі, сюди прибували каравани верблюдів зі східними товарами, по які приїжджали купці з

півночі та заходу [1, с. 41]. Біля Вірменського ринку сформувався Вірменський квартал міста з своєю ратушею, церквами монастирем, та шпиталем (вірмени склали до 30 % населення середньовічного Кам'янця). Про суворий митний контроль торгівельної діяльності кам'янецьких вірмен з боку міської влади Кам'янця свідчить розпорядження короля Сигизмунда III про запровадження додаткового подат-

ку на утримання вірменського шпиталю. Так, вірменські купці за кожен виїзд і повернення з Туреччини повинні були сплачувати три польських гроші від кожного коня; вірмени-м'ясники за кожен голову великої рогатої худоби сплачували по два гроші, а дрібної – по грошу; з кожної хури дров, провезених через Руську браму, одне поліно віддавали для шпиталю [1, с. 32].

Таблиця 1

Спроби військового захоплення м. Кам'янця-Подільського за часів середньовіччя¹

№ з/п	Рік	Очільники	Країна
Вдалі			
1	1393	Великий князь Вітовт	Литва
2	1430	Брати Бучацькі	Польща
3	1672	Султан Мехмед IV	Туреччина
Невдалі			
1	1448	Татарські хани	Кримське ханство
2	1451	Татарські хани	Кримське ханство
3	1509	Татарські хани	Кримське ханство
4	1528	Татарські хани	Кримське ханство
5	Поч. XVI ст.	Господар Богдан син Стефана	Молдова
6	1621	Султан Омсан	Туреччина
7	1633	Паша (генерал) Мехмед Абаза	Туреччина
8	1648	Максим Кривоніс	Україна
9	1651	Іван Богун	Україна
10	1652	Тиміш Хмельницький	Україна
11	1653	Богдан Хмельницький	Україна
12	1654	Татарські хани	Кримське ханство
13	1655	Богдан Хмельницький і Василь Бутурлін	Україна, Московська держава
14	1733	Немає даних	Туреччина

Наприкінці XVI ст. Кам'янець став закритим містом, за мури якого не допускалися ані торгіві каравани, ані подорожні. Пов'язане це було із зведенням Руської і Польської брам – оборонно-гідротехнічних систем, у спорудженні яких запроваджувалися найновіші технології того часу. Тому змінилася і «логістика» східної торгівлі: для купців-іноземців на правому березі р. Смотрич збудували караван-сарай (комори для зберігання товарів) з досконалою на той час інфраструктурою: колодязем, стайнею та голубиною поштою. Незабаром тут виникло поселення, де меш-

кали ремісники і обслуга. Нині про це нагадує сучасна назва цієї місцевості – Карвасари (спотворене караван-сарай). Якщо вірменські купці контролювали гуртову та зовнішню торгівлю (що здійснювалася на Вірменському ринку), то роздрібний продаж різноманітного краму відбувався ще на двох ринках міста – Польському та Руському. Як для обмежених розмірів середньовічного Кам'янця, який декілька сторіч повністю вміщувався на острові площею всього 120 га (нині – Старе місто), то це свідчить про значну роль торгівлі в господарському розвитку міста та висо-

¹Авторська розробка за [1, с. 90; 2, с. 16; 3, с. 169].

кий рівень заможності (купівельної спроможності) його мешканців на ті часи.

Очевидно митний пост (сучасною термінологією) існував і при Польській брамі, звідки здійснювався північно-східний напрямок кам'янецької зовнішньої торгівлі, але за обсягами він значно поступався південно-західному (через Руську браму). Щоправда, пізніше з зміною влади в Кам'янці (тобто після його переходу з 1793 р. під владу Російської імперії), напрямки товаропотоків зміняться на протилежні, про що свідчать «заняття» ковалями башт (чи скоріше вже руїн) Польської брами. Башти стали зватися Ковальськими, тут ковалі зустрічали втомлених далекою подорожжю подорожніх, запрошували їх підкувати коней, налагодити вози, продавали власноруч виготовлені цвяхи, петлі, ободи.

Щодо південно-західного вектору ділової активності Кам'янця (раніше – торгівля «східними» товарами), то в нових часах він набув нового змісту, пов'язаного не стільки з торгівлею (хоча в XIX ст., приміром, експорт продукції Немирівського спиртзаводу здійснювався через Одесу (морем) та Кам'янець-Подільський (суходолом), скільки із поштовим зв'язком. Так, у XIX ст. місто стало міжнародним поштовим транзитним пунктом, через який пошта йшла в Австро-Угорщину, Італію, Румунію, Сербію ті інші країни Європи. Це відбулося у назвах аж двох вулиць міста – Старопоштовий та Поштовий узвози. На останньому було збудовано в 1853 р. капітальний чотирьохповерховий (якщо дивитись з боку Новопланівського мосту) будинок губернської пошти, який зберігся і донині.

Може виникнути питання, чи використовувався для торгівельних перевезень Замковий міст, через який проходить західний напрямок сполучень Кам'янця (на Львів, Краків Варшаву). Отож Замковий міст, та відповідна дорога біля замку, що з'єднувала місто-фортецю Кам'янець та

його передмістя Підзамче, за середньовіччя мали виключно державно-військове значення, тому були дуже вузькими (зокрема на мосту подорожній не зміг би розминутися з возом) та мали чотири контрольних брами – Підзамецьку, Пильну (або Станіслава Августа), браму на початку Замкового мосту і Міську. Пов'язане це було з надзвичайно важливим військовим значенням Кам'янецької фортеці, який вона зберігала аж до 1812 р., тому цивільним особам щоб зберегти таємницю укріплень, в'їзд чи вхід з боку Підзамча було суворо заборонено. Навіть за перебування під стінами замку чи на валах карали смертю. Але часи змінилися і в 1876 р. для зручності проїзду всі брами – повністю або частково-розібрали. Військово-логістичне призначення мала за середньовіччя вул. Успенська, яка була найзручнішим та найкоротшим шляхом для перекидання військ із фортечних казарм до самого замку. Взагалі можна сказати, що місто-фортеця Кам'янець уособлював місце зустрічі західноєвропейської військової логістики (засади якої вже були добре відомі та широко використовувалися арміями європейських держав, у т.ч. Речі Посполитої, яка в XVI–XVII ст. мала одну з найпотужніших армій у Європі) та азійської військової «логістики». Останню уособлювали татарські орди ще з часів Чингісхана. Як зазначають Д. Шехтер та Г. Сандер, [4, с. 47], на перший погляд може здатися, що Чингісхан жодного відношення до логістики немає. В дійсності якраз навпаки. Якщо поглянути на Чингісхана безпристрасним оком історика, то виявиться, що він був не тільки видатним тактиком, який завбачливо поділяв свою кінноту на загони, щоб одночасно нападати на супротивника з усіх боків, але й ще вельми талановитим та винахідливим логістом. Прагматичний воєначальник Чингісхан привчив своїх воїнів не тільки пересуватися в бою малими групами, але й задовольнятися малим. Татаро-монгольська кіннота відправлялася

в похід з трьома конями, з яких один був верховим, друга (кобила) давала молоко, а третій являв собою живу «консерву» на випадок скрутних часів. Окрім міркувань військового постачання гул від руху тисяч коней татарського війська виконував психологічну мету – наводив жах на мирних мешканців ще до появи татар. Вони на землях України, як і Чингісхан, слідували жорстокій, але такій, що відповідала їхній меті стратегії, та знищували все боєздатне, до того ж молоде мирне населення (тобто знищували бойову силу супротивника в зародку). Чим менше в супротивника людей, міркував Чингісхан, тим менша в нього армія, менше ресурсів. В Україні трофеями татар ставало все, що могло пересуватися: люди, свійська худоба, окрім свиней, яких забороняв їсти іслам. Вони вбивали чоловіків; полювали на хлопчиків, забираючи їх у яничари, дівчат – у гареми, шляхту – на багатий викуп. За це їх і прозвали «людоловами». До речі, відношення до коней у запорізьких козаків було зовсім відмінне від монголо-татар, хоча кіннота теж складала основу запорізького війська: за своїх коней запорожці молилися святому Кононові, ці тварини помирали власною смертю, забити коня вважалося гріхом, традиції споживати конину не було (немає в Україні й до нині).

Коли турки з татарами захопили Кам'янець у 1672 р., за неписаними законами війни переможці три дні грабували місто. Турки вивезли з міста понад 100 возів золота-срібла, 300 хлопчиків узяли в яничари, дівчат, серед яких були молоді черниці та шляхетні панни – в гареми. Загарбники здирали з церков хрести, з ікон – дорогоцінні оправки, самими ж іконами вимощували вулиці. З цим періодом пов'язана кам'янецька легенда про «золотий ридван»²: турки вивозили з Кам'янца до Стамбулу золото й коштовності верблюдами, кіньми, віслюками, але добра не зменшувалося. Наказав тоді турецький

пажа розплавити золото й вилити з нього золоту карету, по-місцевому – ридван. Карету загрузили барилами з грошима, мішечками з коштовностями, а зверху поклали скриньку з турецькими реліквіями. На Замковому мості коні злякалися і карета впала в кручу глибиною 30 м. Як турки не намагалися дістати золото – не зуміли. У 1911 р. на берег Смотрича під час повені винесло сотню золотих монет і шукачі скарбів «золотої карети» з новою силою (а цим пошукам вже пішло четверте століття) прийнялися за роботу. В кінці ХХ ст. до справи підключилися професіонали з екскаватором самоскидом та старовинною картою, придбаною в Туреччині за великі гроші. В результаті пошукових робіт було порушене русло річки Смотрич, ледь не потопився екскаватор, але скарб знову ж не дався в руки. А Кам'янцем поширилися чутки, що турки обіцяють винагороду тим, хто знайде не так золоту карету, як турецькі реліквії, заховані в ній, а на додачу безкоштовно відбудують Старе місто та реставрують Замковий, колишній Турецький міст.

Розвиток транспортної інфраструктури середньовічного Кам'янца включав не тільки сухоподільний та водний види транспорту, але й повітряний. Пов'язане це з ім'ям «повітроплавця» Душинського. Це був механічних справ майстер, що проживав у місті в кінці ХVІІІ ст. Він виготовляв іграшки та різні забавки, що подобалися дітям й дорослим: ляльки, що ходили по підлозі; дерев'яні пуделі, що стояли на задніх лапах; барабанщики на круглому диску, що відбивали дріб. Дорослі віддавали перевагу годинникам із зозулею або з підморгуючим арапом. Ще Душинський майстрував повітряні кулі, мріючи злетіти в небо. 1783 р. він зробив дві спроби відірватися від землі, але кулі розірвалися. Тільки на третій раз йому повезло і куля піднялася вгору. Обивателі перелякано хрестилися, а діти кричали й кидали ка-

² Наводиться за [2,30].

мінням, коли куля низько пролетіла над містом і зникла за обрієм. До Кам'янця Душинський так і не повернувся...

Важливим та неодмінним складником транспортної інфраструктури заповідника «Кам'янця» є його чотири мости (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна логістична характеристика мостів м. Кам'янець-Подільський³

№ з/п	Назва	Час спорудження	Параметри			Де знаходиться
			Довжина, м	Висота, м	Пропускна спроможність	
1	Замковий (Турецький)	XI–XIV ст., відн. XVII–XVIII ст.	88	24–28	Низька	ПдЗх Старого міста
2	Старий міст біля Ковалів	1793 р.	біля 40	2–3	Низька	ПнЗх Старого міста
3	Новопланівський або Новий	1864–1874 рр.	136	38	Середня	Схід Старого міста
4	«Стрімка лань»	Відкриття 1973 р.	380	60	Висока	ПдСх Нового плану

Найстаріший з них – **Замковий** (XI, XVI, XVII–XVIII ст.), він відзначений у «Книзі рекордів» України. Міст збудовано на кам'яному гребні, що з'єднував острів з мисом материка, на якому стоїть замок; міст сполучає два правих береги р. Смотрич. Під час розбудови замку під мостом у скелі був пробитий склепінчастий канал, який регулював рівень води в Смотричі під час повеней. Як зазначалося, міст був дуже вузький (під один віз), виконував виключно військові функції, тому каравани з товарами входили до Кам'янця долиною р. Смотрич через Південну (Руську) міську браму. Під час турецької окупації (1672–1699 рр.) Замковий міст було обмуровано кам'яною кладкою у кшатті суцільної стіни довжиною 88 м, висотою 24–28 м. Існує легенда, що на ньому був страчений син Богдана Хмельницького – Юрко. Саме його, незадовго до смерті, Б.Хмельницький визнав за свого наступника. Однак гетьманська булава виявилася не під силу 16-річному Юркові. Турки двічі надавали Ю.Хмельницькому султанський фірман на звання гетьмана і «князя Сарматського» з резиденцією в м. Немирів. 1685 р. за доносом гетьман-князь був

заарештований турками і привезений до Кам'янця. Після короткого розслідування, яке відбувалося в Рагуші на Польському ринку, його задушили, а тіло скинули з турецького мосту. За іншими даними він був відправлений в грецький монастир на острові в Егейському морі. І сьогодні на Мальті туристам показують могилу «козацького генерала» Юрія Хмельницького. Архітектор та військовий комендант Кам'янця Ян де Вітте у XVIII ст. відремонтував Замковий міст на гроші польського короля Станіслава Августа Понятовського, в пам'ять про що була встановлена дошка. У 1870-х рр. залишки споруд на Замковому мості були розібрані та встановлені дерев'яні тротуари з перилами. Це розширювало дорогу, однак середньовічний колорит мосту був остаточно втрачений.

Старий міст біля ковалів. З внутрішнього Поділля до Кам'янця пролягав шлях, що проходив повз Польські фільварки, вброд річкою, через Північну (Польську) в'їзну браму, а далі узвозом в Старе місто. Першими зустрічали подорожніх ковалі, котрі пристосували печери в скелях під пересувні кузні. Вони підковували коней, виготовляли кінську упряж, цвяхи.

³ Авторська розробка за [1,163; 2,48].

Наприкінці XVII ст. (1793 р.) правий та лівий береги Смотрича з'єднав дерев'яний міст, який називався Новим. Після того, як ввели в дію міст через каньйон на сході (1874), назва Нового або Новопланівського перейшла до нього. В свою чергу, міст біля Польської брами перейменували в «Старий міст біля Ковалів». Саме через цей міст, Старопоштовий узвіз та Вітряну браму до міста в'їжджали всі ті, хто прибував до Кам'янця з півночі та сходу (до побудови Новопланівського мосту). А серед них були чотири російські імператори (Петро I – 1711 р., Олександр I – 1818 р., Микола I – 1842 р., Олександр II – 1859 р.); 32-річний поет і художник Тарас Шевченко – (у 1846 р.); письменники Степан Руданський (1849 р.) та Анатолій Свидницький (1851 р.), автор Словника російської мови Володимир Даль (1831 р.) та багато ін. Щодо польських королів, то на древніх мурах Кам'янця залишили свої «автографи» (у вигляді «пам'ятних дошок») два з них. Перший – це Стефан Баторій, за часів якого у XVI ст. якого була споруджена т.зв. Вітряна Брама (або Брама Стефана Баторія), другий – це останній король Речі Посполитої Станіслав-Август Понятовський, який перебував у Кам'янці в 1781 р. З цієї okazji була зведена Триумфальна арка на вході до Кафедрального майдану, на який повідомляється про цю подію. Нині на арці цей напис можна прочитати. До речі, він зроблений старопольською мовою, а на латинію, як подається в деяких джерелах. Латинію натомість виконана «Tablica Pamiętkowa» (пол. – пам'ятна дошка) на Вітряній брамі біля башти Стефана Баторія. Ці два королі напевно в'їжджали в Кам'янець через єдиний тоді Замковий міст.

Новопланівський міст з'єднав Старе місто з східними землями, де в кінці XIX ст. було утворене передмістя – Новий план, з широкими вулицями, зеленими скверами та майданами. У 1950–1960-ті рр. на їх місці забили фонтани, які піз-

ніше висохли. Міст будувався з 1864 по 1874 рр. під наглядом інженер-капітана Я. Костенецького. Довжина мосту – 136 м, висота – 38 м. Одразу міст став улюбленим місцем відпочинку кам'янчан – свого роду бульваром. Про це свідчать численні фотографії Новопланівського мосту кінця XIX – початку XX ст. з фланірующими гімназистами, чиновниками та панамі в капелюшках. На огляд мальовничої панорами, що відкривалась з мосту, приводили гостей з провінції, і дами зомлівали, глянувши в майже 40-метрову прірву під ногами. У 2006 р. Новопланівський міст був реставрований в стилі кінця XIX – початку XX ст., що сприяло подальшому підвищенню його популярності серед туристів та місцевих мешканців, особливо молоді, яка чіпляє до ґрат мосту замочки, називаючи його «мостом закоханих». Подіють, що рано-вранці, коли в долині ще клубочиться туман, на мості інколи з'являється постать минулого – жінка в білому капелюсі. За нею біжиш, біжиш – ніколи не доженеш.

Міст «Стрімка лань» був споруджений в 1973 р., тобто через сто років після відкриття Новопланівського мосту. Цей четвертий міст Кам'янця знаходиться на південному сході Нового плану. Доки його зводили, в народі з'явився жарт про річку Смотрич, як найширшу річку України, бо міст будувався десятиліттями і не було цій будові ні кінця, ні краю. Експериментальний міст довжиною 380 м, висотою 60 м створювали спеціалісти Інституту електрозварювання НАН України імені Патона. Проїжджа частина мосту складається з трипрогінної рамкової системи, що дозволяє використовувати міст у спортивних змаганнях – чемпіонаті України з повітроплавства (згадаймо повітроплавця XVIII ст. Душинського). Під час змагань пілоти на повітряних кулях намагаються пролетіти під мостом. Виконання цього завдання дає їм право бути зарахованими до еліти повітроплавців – майстрів вищого класу.

З 1995 р. популярністю серед екстремалів користувалися стрибки з мосту на гумових канатах з падінням в скелястий каньйон р. Смотрич (тзв. «бенджі-джампінг»). Однак після трагічного випадку – смерті однієї з учасниць, атракціон був закритий. Міст отримав назву «Лань, що біжить» або «Стрімка лань». Назва мосту перегукується з давньою легендою про оленя та князя Кوریатовичів – засновників міста.

Висновки. Одне з семи «Туристичних чудес України» – історико-архітектурний заповідник «Кам'янець-на-Поділлі» протягом століть розвивався як найбільший оборонний, господарський, торгівельний та транспортний осередок Поділля. Понад 300 років це був центр Подільського воеводства Речі Посполитої (XV–XVIII ст.), понад 120 років – центр Подільської губернії Російської імперії (1793–1917 рр.), майже півроку – тимчасова «столиця» Директорії Української Народної Республіки (друга половина 1919 р.), майже 20 років – обласний центр УРСР (1920–1937 рр.). Особливо цікавим та змістовним з туристичного погляду в розвитку Кам'янця-Подільського були часи середньовіччя, коли місто і сформувалося як місто-фортеця з цілісним комплексом військово-оборонних та житлово-торгівельних споруд, які органічно поєднувалися на досить невеликому за розмірами острові, який оточував глибокий скелястий каньйон р. Смотрич та для захисту якого був споруджений грізний замок, що контролював єдиний міст на в'їзді до міста. Середньовічний Кам'янець мав розвинуту торгівельну транспортну та митну інфраструктуру, що включала бруковані дороги, в'їзні брами (де містилися митні комори, тобто митні пости), річковий порт тощо. Кам'янець вирізнявся особливим розвитком «східної» торгівлі, яку здійснювали вірменські купці, які створили в місті власний торгівельно-складський та житловий квартал навколо Вірменського ринку. Караван-сарай на в'їзді до міста,

річковий торгівельний порт, підземні торгівельні галереї та складські приміщення, три великих міських ринки (крім Вірменського, це Польський та Руський ринки), торгівельно-складські будівлі тощо – все це говорить про надзвичайно високий рівень розвитку, який отримали в середньовічному Кам'янці не тільки військово-оборонні, але й торгівельно-складські та транспортно-митні функції, які в сучасній термінології позначаються поняттям «логістичні функції». Отже, матеріал статті вносить свою частку у висвітлення розвитку як транспортно-торгівельної логістики в Україні в історичному аспекті (на прикладі середньовічного містя-фортеці Кам'янця) так і в дослідження логістичного аспекту «Туристичних чудес» України – в межах логістики туризму. Слід зазначити, що господарський, транспортний, архітектурний розвиток міста не припинявся і в XIX – на початку XX ст. Як губерньський центр Російської імперії, Кам'янець тоді не поступався сусідньому провінційному центру Австро-Угорщини – Чернівцям (на жаль, нині таке порівняння не на користь Кам'янця). Визначальними ознаками Кам'янця тоді були такі споруди Старого міста, як бувший Кармелітський костюл (пізніше – Собор Ікони Казанської Божої Матері), Вірменський та особливо Польський ринок, забудовані 3–4-х поверховими будинками в стилі барокко та ренесансу, нарешті, капітальні кам'яні трьох-чотирьохповерхові будинки, зведені на стрімких схилах Старого міста в особливий спосіб – з фасаду вони мали 3–4 поверхи, а з внутрішнього двору – один-два поверхи. Сходів між поверхами в таких будинках не було, оскільки до першого поверху вела окрема стежка, а верхні поверхи мали вихід безпосередньо у внутрішній двір, замощений кам'яними плитами. Спосіб будівництва таких домів був запозичений кам'янецькими будівничими від оборонних башт, наприклад Різницької, яка з боку кручі була трьохярусною, а

з боку міста – двохярусною. На жаль, жодної з цих ознак нині немає: Кармелітський костюл був повністю знищений в 1930-ті рр. (нині на його місці – пустка); Польський ринок, як і білостінні багатоповітряні на кручах стали жертвами німецьких бомбардувань в 1941 р. Можна зазначити, що Кам'янець-Подільський є мабуть, єдиним містом України історичний центр якого так і не було відновлено після Другої Світової війни. На додаток Кам'янець був «ре пресований» Радянською владою в 1930-х рр.: позбавлений статусу обласного центру та «розжалуваний» до рівня райцентру (мабуть місту пригадали часи Гетьманату, коли в Кам'янці був створений Український університет, та Дирекції, коли Кам'янець півроку перебував у статусі тимчасової столиці України). Усе вищевикладене, на нашу думку, дає підстави до висунення Кам'янця-Подільського в претенденти на присвоєння йому звання «місто-герой України».

Література

1. Будзей О.В. Вулицями Кам'янця-Подільського / Серія «Історичні місця України» / О.В. Будзей. – Львів : Світ, 2005. – 272 с.
2. Вінюкова-Волкова В. Легенди старого Кам'янця / В. Вінюкова-Волкова. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2009. – 48 с.
3. Рутинський М. Замковий туризм в Україні : Навч. пос. / М. Рутинський. – Київ : ЦУЛ, 2007. – 432 с.
4. Шехтер Д. Логістика. Искусство управління цепочками поставок / Д. Шехтер, Г.Сандер / [Пер. с англ.]. – М. : Претекст, 2008. – 230 с.
5. Смирнов І.Г. Логістика туризму : Навч. пос. / І.Г. Смирнов. – К. : Знання, 2009. – 444 с.
6. Смирнов І.Г. Стратегічний логістичний менеджмент в контексті сталого розвитку туризму в Україні / І.Г. Смирнов // Краєзнавство та музейна справа в Україні : Наук. зб. «Велика Волинь». – 2010. – Вип. 14. – С. 164–179.
7. Гордеев А.Ю. Карти-портрети XVI–XVII ст. : особливості та роль у розвитку картографії : Моногр. / А.Ю. Гордеев. – К.: ВГЛ «Обрії», 2009. – 408 с.

Smyrnov I.H. HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESERVE «KAMYANETS» AS A TRAVEL WONDER OF UKRAINE: LOGISTICS DIMENSION.

The publication describes the logistics, that is, trade and warehousing, and customs and transportation functions of the medieval fortress city Kamyianetz-Podilsk – one of the tourist wonders of Ukraine. The article brings its share in coverage of both transport and trade logistics in Ukraine in the historical aspect (the example of medieval place – Kamyianets fortress is provided) and in the research of the logistics aspect of Ukrainian touristwonders – within the latest scientific and practical direction – the logistics of tourism.

Keywords: trade and warehousing functions, customs and transportation functions, and the city-fortress of Kamyianets-Podilsky, Ukraine as a tourist wonder.

Смирнов И. Г. ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫЙ ЗАПОВЕДНИК «КАМЕНЕЦ» КАК ТУРИСТИЧЕСКОЕ ЧУДО УКРАИНЫ: ЛОГИСТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ. *Раскрыто логистические, т.е. торгово-складские и таможенно-транспортные функции средневекового города-крепости Каменец-Подольского – одного из туристических чудес Украины. Статья вносит свою лепту в освещение развития как транспортной и торговой логистики в Украине в историческом аспекте (на примере средневекового города-крепости Каменец), так и в исследования логистического аспекта туристических чудес Украины – в рамках нового научно-практического направления – логистики туризма.*

Ключевые слова: торгово-складские функции, таможенно-транспортные функции, город-крепость Каменец-Подольский, как туристическое чудо Украины.

УДК 911(477-924.52)

**ГЕОГРАФІЧНЕ І ГЕОПОЛІТИЧНЕ
ПОЛОЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ****О.І. Шаблій**Львівський національний університет
імені Івана Франка

У статті наводиться авторське бачення географічного і геополітичного положення Українських Карпат. Інтерпретуються поняття «географічне положення», «суспільно-географічне положення», «політико-географічне і геополітичне положення»; здійснено їх класифікацію. Автором визначається та характеризується делімітація регіону Українських Карпат.

Ключові слова: географічне положення, суспільно-географічне положення, політико-географічне положення, геополітичне положення, Українські Карпати, делімітація.

Поняття географічного положення. Географічне положення (ГП) – це важлива риса будь-якого об'єкта (держави, регіону, населеного пункту) на земній поверхні. Воно являє собою просторове відношення цього об'єкта до географічних данностей, що знаходяться поза ним і мали, мають чи можуть мати суттєвий вплив на його розвиток, структуру і функціонування.

ГП надзвичайно *індивідуалізує* об'єкт, робить його унікальним. Воно є важливим *ідентифікатором* об'єкта. Отже, ГП – це *специфікаційна* ознака географічних об'єктів.

Водночас ГП, як категорія науки, є складною поняттєво-термінологічною системою. Відображаючи суттєву властивість географічних об'єктів, ГП само є їх *відношенням*. А у відношенні беруть участь не менше двох агентів: об'єкт відношення, положення якого характеризується, і другий об'єкт (який визначає ГП першого). Це свідчить про те, що великою мірою ГП певного об'єкта залежить від його самого, тобто від його впливу на

об'єкт – оточення цієї бінарної системи.

Серед різних видів ГП виділяють, переліком:

1. *математичне* – це положення на градусній сітці, що визначається географічною довготою і широтою;

2. *природно-географічне* – розташування стосовно до природних географічних об'єктів – річкових систем, морів і океанів, гірських систем, низовин і т. п., зон природи, кліматичних, ґрунтово-рослинних зон, поясів і районів. Одним словом, стосовно до одиниць природного доквілля чи їх просторових комбінацій;

3. *суспільно-географічне* – розташування стосовно до об'єктів і їх систем, що мають цивілізаційний, демографічний, соціальний, економічний чи політичний вплив. Цими об'єктами можуть бути межі цивілізацій, лінії цивілізаційних «розломів», ареали окремих цивілізацій, комунікаційні (в т.ч. торгові) лінії і вузли, системи розселення, економічні райони й ареали, великі підприємства і полюси економічного зростання тощо; окремі держави і їх блоки, військові союзи (в останньому випадку – це т. зв. політико-географічне положення);

4. *еколого-географічне* – розташування об'єкта стосовно забруднювачів чи «очищувачів» природного доквілля: у зонах переміщення занечислених повітряних мас, підприємств – забруднювачів річкових і повітряних басейнів, лісових чи морських «виробників» кисню тощо.

Делімітація регіону Українських Карпат. Передовсім, необхідно визначити об'єкт, географічне положення якого вивчаємо. Тобто здійснити його просторову делімітацію.

Делімітація – це науковий процес встановлення меж певної території і її складу. Цей процес має свої особливості і не передбачає простих рішень, що стосується і території Українських Карпат.

По-перше, протягом двох останніх століть змінювалися назви цієї території і її просторовий засяг. Лише у ХХ

ст. їх називали трояко: *Східні Карпати* (*Karpaty Wschodnie* – по-польськи), *Радянські Карпати* (із російського: *Советские Карпаты*) і сучасне – *Українські Карпати* (при цьому часто слово «українські» часто пишеться з малої букви, тобто тут воно не виступає як елемент географічної назви, а лише для означення просторової належності до території України).

Відрізняються ці три назви просторовим та «ідеологічним» змістом наших Карпат. Так, Східні Карпати сягали далеко на захід, примірно до меридіального простягання рік Лаборець і Вислок. А назва «*Радянські Карпати*» мала ідеологічний смисл (тут вже вони були складовою частиною не України, а СРСР). «*Українські Карпати*» – це територіальна частина української держави.

Тепер закріпилася географічна назва «Українські Карпати» як частина карпатської гірської дуги, обмеженої на заході і південному сході державним кордоном України. Іншими словами, у делімітації у цих частинах вирішальне значення має не лише природний чи економічний чинник, а й політичний фактор.

Проте, що стосується північної, південно-західної та північно-східної межі цих Карпат, то тут існують різні підходи. Головні серед них: адміністративно-територіальний, фізико-географічний і тектоніко-геологічний. Вони по-різному визначають названі межі і внутрішній склад Українських Карпат. Розглянемо їх детальніше. В усіх трьох випадках роль державних кордонів не підлягає сумніву і корекції.

Фізико-географічне розуміння УК, їх меж і складу. У цьому сенсі УК – гірська система (зрозуміло, що обмежена державними кордонами України). Як гірська система вона обмежується на півночі і північному сході лінією переходу гір у передгірні підкарпатські височини (межа по лінії міських поселень із заходу на схід: Доброміль – Трускавець – Болехів – Долина – Перегінське – Делятин – Вижниця

– Берегомет). На південному сході – це лінія переходу гір у Закарпатську низовину (межа по лінії: Ужгород – Мукачеве – Хуст). Склад «фізико-географічних» УК – це поздовжні гірські системи різної генези: Скибові, Верховинські, Полонинські, Вулканічні Карпати, що тягнуться з північного заходу на південний схід. Кожна з цих систем має свій набір природних умов, які утворюють відповідні природні гірські ландшафти.

Тектоніко-геологічне розуміння УК. На відміну від попереднього воно охоплює ще передгірні території, які тектонічно включають два передові тектонічні прогини – Передкарпатський і Закарпатський.

Правда, сама гірська система тут трактується у тектонічних термінах, як *геосинклінальна альпійська область*. Тобто динамічна область з інтенсивним складкоутворенням і вулканічною діяльністю (Вулканічні Карпати) у кайнозойській геологічній ері. Тому УК у цьому значенні має три просторово-структурні частини: складчасту геосинклінальну область і два передових тектонічних прогини. Передкарпатський прогин виражений на поверхні височинами і його межа із Східно-Європейською платформою проходить по лінії: Нижанковичі – Миколаїв – Галич – Коломия – Чернівці. Закарпатський передовий прогин виражений на поверхні частиною Середньо-Дунайської низовини, відрізаної південно-західним кордоном України з Угорщиною (частково з Румунією).

Нарешті, *адміністративно-територіальне розуміння УК.* Воно трактує УК як простір, охоплений чотирма адміністративними областями України: Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською та Чернівецькою. У порівнянні з попереднім, тектоніко-геологічним розумінням, сюди занесено ще некарпатські, тобто подільські, малополіські та бессарабські території, що входять у названі області. Зокрема, найбільший «шум» вносить рівнинна територія Львівської області – весь

її простір північніше Дністра (по-суті, це центральна і північна її частина – добрих дві третини території цієї області). Так само північ Галицького і весь Рогатинський райони Івано-Франківщини і північ Буковини – це вже Поділля; а схід Чернівецької, починаючи від м. Кельменці, – Бессарабія.

Ця територія є не стільки власне Українськими Карпатами, скільки *Карпатським регіоном України*. Тому у ній виділяються дві структурно-природні частини: гори і рівнини (останні на півночі і частково на півдні). Однак, саме у цих рівнинних «фрагментах» зосереджено значну кількість населення (чого вартий лише 700-тисячний Львів) і відповідно економічного потенціалу. Тому при демографічних й економічних характеристиках УК це вносить певний «шум» і вимагає відповідного уточнення (переважно у сторону зменшення абсолютних показників розвитку).

У подальшій характеристиці ми будемо спеціально наголошувати, у якому розумінні трактується УК – природно-географічному, тектоніко-геологічному чи адміністративно-територіальному.

Положення регіону Українських Карпат у системі географічних даних. Вже відзначалося, що географічне положення є складною властивістю і відношенням певного об'єкта до його зовнішнього просторового оточення. У нашому дослідженні розглядатимемо УК головню як адміністративно-територіальну чи тектоніко-геологічну окремість на фоні України і її природних та суспільних означень.

Природно-географічне положення УК. Це положення, як і всяке інше, є унікальним. У природно-географічному головному є: математико- і фізико-географічне положення.

Математико-географічне положення визначають двома координатами широти і двома довготи (крайні пункти території). Загалом УК знаходяться у градусній мере-

жі північної (широта) і східної (довгота) півкуль помірної зони. Широта крайніх точок УК як адміністративно-територіальної одиниці (чотири області) становить: західної – $48^{\circ}25'51''$, східної – $48^{\circ}34'40''$. Довгота відповідно $22^{\circ}12'43''$ і $27^{\circ}26'29''$. А широта крайньої північної точки (на межі з Волинською областю) становить $50^{\circ}38'23''$ (довгота – $24^{\circ}21'37''$); широта крайньої південної точки $47^{\circ}44'57''$ (довгота відповідно – $24^{\circ}59'32''$). Таким чином, УК розміщені у межах майже трьох градусів по широті (це приблизно 330 км і чотирьох з половиною градусів по довготі (приблизно 320 км). Говорячи про саму гірську систему, яка простягається з північного заходу на південний схід своєю середньою діагоналлю цього сферичного чотирикутника, визнаємо її довжину приблизно 270 км.

Якщо брати Українські Карпати як тектоніко-геологічний регіон, то його координати такі: широта північної точки (Судова Вишня) – $49^{\circ}47'29''$; широта південної точки (с. Сарата Путильського району Чернівецької області) – $47^{\circ}44'57''$; довгота західної точки (м. Чоп) – $22^{\circ}12'43''$, східної точки (м. Новоселиця Чернівецької області) – $26^{\circ}15'55''$.

Дивлячись на цю чотирипоказникову систему координат УК, можна стверджувати наступне:

1) на цій широті у північній півкулі немає жодних гірських систем подібних до Карпат (з натяжкою можна говорити про Монгольський Ала-Тау і південь Сіхоте-Аліну). Це є своєрідною унікальністю широтного положення УК;

2) на відповідній довготі у східній півкулі знаходяться лише Балканські гори (південніше Карпат – це Стара Планіна) і в Африці – плато Дарфур.

Таким чином, в аналогічних координатах як УК знаходиться дуже мало гірських систем. Переважно – це рівнини.

Чи мають УК свого антипода? Ні, не мають. На відповідній широті і довготі

знаходиться акваторія Тихого океану південно-східніше Нової Зеландії.

Одним з аспектів математико-географічного положення є *метричне і топологічне* розташування Українських Карпат стосовно контурів і визначних точок Європи, складовою геопросторовою частиною якої вони є. Це передовсім відстань до крайніх точок Європи: по усереднених меридіану і паралелі.

Якщо прийняти перетин усередненого меридіану УК (як тектоніко-геологічної одиниці) в $24^{\circ}14'19''$ з усередненою паралеллю $48^{\circ}46'43''$, то відстань точки цього перетину до крайньої північної точки Європейського «материка» складає приблизно 2500 км, а до крайньої південної точки – приблизно 1400 км (останнє на 1100 км коротше від першого). Відповідно відстань до крайніх точок Європи по усередненій паралелі становить: до західної – приблизно 2200 км, до східної – 2100 км.

Коли врахувати, що центр континентальної Європи знаходиться біля Вільнюса (умовно візьмемо сам Вільнюс), то Українські Карпати (точніше пункт перетину усереднених меридіану і паралелі) знаходиться приблизно в 700 км південніше (дані приблизні ± 100 км).

Фізико-географічне положення Українських Карпат. Інтегральне фізико-географічне положення УК – це їх розташування у системі передовсім природних зон північної півкулі. Це положення на південному сході центральної частини лісової (широколистяних і широколистяно-хвойних лісів) зони. Можна точніше сказати, що карпатська дуга, в т.ч. її українська частина, має *інтразональне* положення. Якщо б її не було, то у цьому місці знаходилась би лісова з переходом до лісостепової зона. По-суті, вертикальна поясність у самих Карпатах біля їх підніжжя – це і є перехід від лісостепу до лісу у вигляді нижнього лісового (широколистяних дубово-грабових і букових лісів).

Так само лісова зона східніше Карпат поступово переходить у лісостепову, де

ділянки залишкових корінних лісів чергуються із степовою (тепер культурною) трав'яною рослинністю. І внаслідок горизонтальної динаміки повітряної маси, зовні і насичені киснем (продукт життєдіяльності лісової рослинності), зволожують велику смугу лісостепу і навіть степу східніше аж до Дніпра і далі.

В останньому проявляється екологічна функція Карпат. У цьому контексті можна говорити про *геокліматичне* положення Українських Карпат. Тобто тут Карпати виступають як суб'єкт (суб'єктивізований об'єкт) функціональної погодо- і кліматоформувальної системи загальноукраїнського значення.

Таке положення є результатом локалізації Українських Карпат у помірному кліматичному поясі північної півкулі. Це розміщення у просторі, який є *зоною трансформації* вологих атлантичних повітряних мас у континентальні. Саме під час цієї трансформації у теплий період року (травень – жовтень) Карпати отримують левову частку вологи, що переноситься на схід (з південного заходу – літом і північного заходу – восени). Отримуючи цю частку як на північному (до 700-800 мм в рік), так і на південному (до 1100-1200 мм в рік), Карпати через деякий час віддають частину вологи сусіднім регіонам (особливо східним) через випаровування і водний стік річкових систем Дністра і Тиси.

Суспільно-географічне положення. Вже було означено сутність цього положення, як розташування певного об'єкта стосовно географічних об'єктів і їх систем, що мають чи можуть мати цивілізаційний, демографічний, соціальний, економічний або політичний вплив на розвиток даного об'єкта. До речі, об'єкт, положення якого вивчається, може мати різну сутність: бути природним за походженням (тому говорять, наприклад, про економіко-географічне положення золоторудних родовищ Закарпаття), демографічним, соціально-економічним, політичним тощо.

Залежно від характеру «зовнішнього» оточення об'єкта, виділяють демо-, економіко-, соціально- та політико-географічне положення. Найкраще розроблено теорію економіко-географічного положення. В ньому виділяємо: аграрно-, промислово-, енерго-, транспортно- і торгово-географічне положення.

Водночас, геопросторовий аспект положення охоплює макро-, мезо- і мікроположення. Останнє характерне для географічного положення порівняно невеликих за площею об'єктів, наприклад, поселень (в т. ч. міських), підприємств, особливо у силовому полі їх зв'язків з околицями. Для великих за площею об'єктів – регіонів, зон, країн, їх блоків виділяють сусідське, регіональне (у межах субконтинентів і континентів) та глобальне положення.

Що стосується території Українських Карпат, то її слід розглядати разом з усім суспільним наповненням (населення, господарство, інфраструктура тощо) як великий регіон першого порядку в Україні, що знаходиться на крайньому південному заході держави на великій *цивілізаційній межі* Сходу і Заходу Європи.

Цивілізаційна межа не збігається з державним кордоном України, хоч великою мірою закріплюється ним. Ця межа виникла і функціонує у геопросторі *християнського світу*, який тут представлений з одного боку (українського) східними конфесіями (греко-католицькою і православною), а з іншого (польсько-словацько-угорського) – католицькою і протестантськими конфесіями. На сході і південному сході православний світ великою мірою охоплює румунське населення (особливо у Чернівецькій області), яка, проте, не формує чіткої межі з православними і греко-католиками Буковини.

Великомасштабною межею можна вважати усю карпатську дугу як *перехідну зону* між західною і східною християнськими цивілізаціями. Як північна, так і південна частина Українських Карпат історично,

генетично і великою мірою ментально перекривається названими цивілізаціями. Тут вони перетинаються, що є дуже суттєвою рисою суспільно-географічного положення. Назвемо таке положення *цивілізаційно-географічним* (ЦГП).

Першою рисою демогеографічного положення є передовсім розташування території Українських Карпат у зоні древнього заселення (до одного мільйона років тому). В результаті маємо велику густоту сільського населення у передгір'ях і аграрне освоєння глибинних гірських територій вздовж поперечно карпатських річок. Також давні є виникнення міських поселень на цій території.

Другою рисою цього положення є знаходження Українських Карпат у зоні стику слов'янського масиву людності з іншими етносами індоевропейської сім'ї (румуни, молдовани – романська мовна група) та угро-фінської групи алтайської сім'ї народів. Це наклало певний відбиток на господарську культуру корінного населення і його менталітет.

Третя ознака – це положення УК на великому потоці нелегальної міжнародної міграції з країн Східної і Південно-Східної Азії до розвинених європейських країн. Це перетворює територію УК у «демографічний відстійник» криміногенного характеру.

Характерною рисою демографічного положення Карпат є входження цієї території у Західноукраїнську систему розселення на чолі з майже мільйонним містом Львовом. Це місто є регулятором динамічних і функціональних демографічних процесів у всій українсько-карпатській зоні.

Економіко-географічне положення регіону Українських Карпат характеризується такими особливостями:

1) територія знаходиться у загалом недостатньо *розвиненому регіоні Центрально-Східної Європи*, який донедавна належав до т. зв. соціалістичної системи, що була економічно неефективною;

2) тепер територія перебуває в Карпатському Євротериторіальному регіоні, складовими частинами якого є також окраїнні території Словаччини, Польщі, Угорщини і Румунії. Євротериторіальний регіон поки що не показав своїх соціально-економічних переваг;

3) територія УК виходить на східний кордон Європейського Союзу. Незважаючи на політику і стратегію сусідства та східного партнерства цього Союзу стосовно України, поки що позитивні зрушення і здобутки незначні. Можливо це стане помітним після підписання угоди про асоціацію України з ЄС і входження її у зону вільної торгівлі;

4) Українські Карпати є середньою ланкою великої альпійської гірської дуги (що тягнеться від Піренейів через Альпи, Карпати, Кримські і Кавказькі гори), яка спеціалізується на туризмі. При цьому західне крило цієї дуги (Піреней, Апенніни, Альпи) мають високорозвинену туристичну інфраструктуру і потужний комплекс атрактивних (природних та історико-культурних) об'єктів, пристосованих для функціонування індустрії туризму. Тому загалом це «західне крило» є поважним конкурентом для розвитку і функціонування туризму на території Українських Карпат;

5) у контексті сказаного слід підкреслити певний «недобір» іноземних інвестицій як у туристичну, так і в інші галузі, сектори і сфери економічної діяльності Українських Карпат.

Енергогеографічне положення як вид економіко-географічного означає розташування території у системі територіальних поєднань енергоресурсів і геопросторових енергогенеруючих систем. Що стосується Українських Карпат, то вся їх північна і частково – південна частина у тектоніко-геологічному відношенні насичена вуглеводневою сировиною – нафтою, природним і попутним газом, горючими сланцями (останні – у гористій зоні). Далі на Захід (уже у межах Польщі) знаходиться

потужний Сілезький кам'яновугільний басейн. Так само на півночі адміністративно-територіального Карпатського регіону України розташований Львівсько-Волинський вугільний басейн.

Водночас, через Карпати прокладені міждержавні транзитні газо- і нафтопроводи: «Дружба» (нафтопровід), Уренгой – Помари – Ужгород, «Прогрес» (газопровід). У самому Передкарпатті зосереджені великі міждержавні газосховища на трасах названих газопроводів, особливо в районі Дашави. Тут також розміщені потужні електрогенеруючі теплові станції (Бурштинська і Добротвірська) та пролягають ЛЕП високої напруги з України у Польщу, Словаччину та Угорщину (зокрема т. зв. «Бурштинський острів»).

Отже, загальний висновок: енергогеографічне положення Українських Карпат є досить вигідним.

Транспортно-географічне положення (ТГП) – суттєвий вид економіко-географічного. Воно означає забезпеченість комунікаціями регіону, особливо його розташування на внутрішньодержавних і міжнародних шляхах. Традиційно ці шляхи мають торгово-економічне значення. Тому ТГП визначає і розміщення регіону відносно загальнодержавних і міжнародних ринків товарів, капіталу і робочої сили. Цим самим поняття ТГП великою мірою збігається із *торгово-географічним положенням*.

Специфіка Українських Карпат у тому, що через них пролягають міжнародні траси: залізнична, електрифікована лінія Київ – Львів – Чоп і автошосейна Київ – Львів – Ужгород, які з'єднують Україну і названий регіон з країнами ЄС – Угорщиною, Словаччиною, а через них – з іншими центральноевропейськими державами. Водночас північ регіону, як адміністративно-територіальної відмінності, перетинає автошосейна і залізнична бітранспортна магістраль Київ – Львів – Перемишль – Краків (до Євро – 2012 будується автобан Краківець – Львів).

Зараз формуються також ряд транспортних міжнародних коридорів: названий автобан Краковець – Львів; Перемишль – Львів (як частина Критського № 3: Берлін – Дрезден – Київ); Критський № 5 автомобільний (Трієст – Братислава – Львів) уперек Українських Карпат. Львів опинився у транспортному вузлі міждержавних коридорів, що розбудовуються.

Все це різко поліпшить транспортно-і торгово-географічне положення регіону Українських Карпат.

Таким чином, загалом суспільно-географічне, особливо економіко-географічне положення регіону Українських Карпат є вигідним. У зв'язку із входженням України у зону вільної торгівлі з ЄС, а також поглиблення правових основ євроінтеграції України (підписання угоди про асоціацію України з ЄС) це положення стане *надзвичайно вигідним*.

Політико-географічне і геополітичне положення. Політико-географічне положення як вид суспільно-географічного розташування відображає просторове відношення певного географічного об'єкта (поселення, регіону, держави тощо) до географічних данностей, що знаходяться поза ним і мають на нього політичний вплив. Найкраще вивчено категорію ППП стосовно держави. Меншою мірою вона досліджена стосовно регіону.

Останніми десятиріччями поряд з політико-географічним почали вживати термін *геополітичне положення*. Більшість учених-географів і політологів, не кажучи вже про журналістів, не бачать особливої різниці між двома названими термінами-поняттями. Проте ці відмінності існують не лише термінологічно, але й за змістом, хоч обидві категорії стосуються одного і того ж об'єкта (суб'єкта), положення якого визначається. У нашому випадку – це територія Українських Карпат.

По-перше, поняття ППП і ГПП *належать до різних систем знання*. Політико-географічне положення (ППП) – це кате-

горія суспільної географії, зокрема її галузевого підрозділу – політичної географії. А геополітичне положення (ГПП – краще назвати повністю, як географо-політичне положення) належить до системи політологічних наук. Тобто в останньому випадку йдеться не про відносне розташування *географічних об'єктів* в системі політичних данностей – держав, їх блоків, центрів сили, потенційних чи реальних вогнищ військових (міжконфесійних, міжнаціональних і т. п.) конфліктів тощо, як це спостерігається при вивченні ППП.

По-друге, в ППП акцент зосереджується на *«географічності»*, а в ГПП – на *«політичності»*, тобто на відношенні до політичної сфери, її геопросторової організації, зокрема функціонування. Іншими словами, в ППП вектор просторового відношення звернений у сторону зовнішніх до певного об'єкта природних (рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світу і т.п.), демографічних, економічних чи політичних данностей і їх впливу на політичний розвиток цього об'єкта.

По-третє, ППП відображає *генетичні аспекти взаємодії* об'єкта і його оточення (об'єкт – своїми властивостями і відношеннями генетично зумовлений його політичним оточенням); а ГПП відображає структурно-функціональну систему, утворену суб'єктивізованим об'єктом цього положення і здебільшого суб'єктивізованим його оточенням. У цій системі, що є у кожному випадку (часовому зрізі) актуальною, діють закони функціонування (виклик – відповідь може проявитися з будь-якої сторони).

По-четверте, система функціонує у певних внутрішньодержавних і міжнародних правових рамках, які представлені законами країни (країн), підзаконними актами, спеціальними міждержавними і міжрегіональними угодами, що є своєрідними регуляторами зміни її станів.

У цьому контексті можна дати таку дефініцію геополітичного положення: ГПП – це ситуативне (актуальне) відношення

суб'єктивізованого географічного об'єкта до данностей, що знаходяться поза ним і мають політичну функцію, тобто виступають здебільшого як суб'єктивізоване зовнішнє оточення. Отже, ГПП завжди актуально конкретно і виражається у термінах політологічної науки: політичні інтереси (зовнішні і внутрішні), політичні виклики і реакції, політичні впливи, вигоди і втрати, інформаційно-політичні війни, атаки і оборони, миротворчі місії, конфронтації, т. зв. «зачистки» тощо.

З того часу, як Рудольф Челлен розробив основи геополітики як державознавчої науки (праця «Нарис системи політики»), багато змінилося в її теорії. Він, зокрема, виділяв у геополітиці п'ять напрямків досліджень держави: *кратополітика* (дослідження структури влади), *етнополітика* (вивчення впливу на державу етнічного складу і рис населення), *соціополітика* (вивчає соціальну структуру населення держави), *екополітика* (досліджує економічну структуру і зв'язки господарства) та *геополітика* (О. Шаблій, 2003). Остання – це вивчення державної території, її впливу на політику держави. В ній виділено – *топополітику* (дослідження географічного положення держави, її геокультурного та геостратегічного розташування), *морфополітику* (вивчення територіального устрою держави) та *фізіополітику* (дослідження території як носія природно-ресурсного потенціалу і її впливу на політику держави).

Отже, геополітичне положення опинилося у т. зв. топополітиці, пов'язаній з дослідженнями місцезнаходження території держави (її частини, адміністративної одиниці) у внутрішньодержавній і (або) міжнародній політичній системі. Проте у сучасному розумінні воно більше охоплює зміст поняття політико-географічного, ніж геополітичного положення. Останнє, як ми вже підкреслювали, слід розуміти у функціональному аспекті, як актуальну політику суб'єкта дослідження (регуля-

тора у функціонуючій системі) стосовно об'єктів – сусідів першого і другого порядків, великого субконтинентального регіону чи у глобальному масштабі і навпаки, політику сусідів стосовно суб'єкта дослідження.

ГПП можна зрозуміти лише у *контексті* політико-географічного положення. Тому перед тим, як охарактеризувати ГПП у певний час, слід перед тим розглянути політико-географічне положення держави чи регіону.

Що стосується ППП території Українських Карпат, то воно має двоїстий характер. З одного боку, УК як окраїнний регіон України безпосередньо межує з політичними організаціями Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії і Молдови. Тобто по західному і південно-західному периметру України цей район репрезентує Україну у її виходах до п'ятьох із усіх семи країн-сусідів, з якими межує наша держава. Кожна з цих країн відчуває вплив просторової близькості Українських Карпат і проводить відповідну політику стосовно «залишкового» населення своєї національності на території Карпатських областей (наприклад, політика Польщі у руслі т. зв. «карти поляка», яку проводить ця держава на Львівщині чи Івано-Франківщині). Або політика угорської національної пам'яті, що її відстоює Угорщина на Закарпатті.

З іншого боку, Карпатський регіон межує на півночі і частково сході з територіально-адміністративними одиницями самої України – волинськими (Волинська, Рівненська) і подільськими (Тернопільська, Хмельницька та Вінницька) областями. Це останнє у політичному відношенні позбавлене географічної бар'єрності, властивої для межувань з сусідніми державами.

Важливий політико-географічний аспект положення УК полягає у їх розташуванні у безпосередньому сусідстві із східним рубезем НАТО. Ще донедавна це викликало концентрацію у прикордонних

областях Карпатського регіону (а вони усі прикордонні) великої кількості збройних сил СРСР, зосередження тут РЛС (радіолокаційної станції біля Мукачеве), мілітаризацію економічного і культурно-духовного життя населення, навіть незважаючи на тодішнє межування з т. зв. країнами соціалістичного табору.

Ще донедавна країни ЄС і НАТО проводили щодо України, а також інших країн Східної Європи та Кавказу т. зв. політику сусідства. Тепер під егідою Польщі і Швеції вона замінена на політику східного партнерства. Остання продуктивніша і креативніша у порівнянні з політикою сусідства. Тому у контексті геополітичного положення регіону УК він повинен максимально використати цю політику як позитивний виклик.

Крім позитивних викликів *політики сусідства* і *східного партнерства*, яку проводять усі п'ять країн-сусідів стосовно України в цілому і Карпатського регіону зокрема, існують і тіньові аспекти. Наприклад, в одних випадках на неофіційному рівні (часом у завуальованій формі і на офіційному) деякі громадські, політичні та державні організації країн-сусідів висловлюють територіальні претензії до України в районі УК (наприклад, Румунія стосовно північної Буковини); видають окремим українським громадянам свої паспорти (приміром, угорцям – громадянам України у Закарпатті); в інших – підтримують сепаратистські політичні рухи

(підтримка політичного русинства у Закарпатті); позначають своєю державною символікою (прапори, герби) місця на державній території України (наприклад, вивішування угорських прапорів на сільських радах Берегівського району Закарпатської області) та ін.

До нашого часу не розроблені підзаконні акти, які б регулювали «поведінку» фізичних і юридичних осіб держав-сусідів на прикордонних територіях Карпатського регіону. Деякі зрушення сталися останнім часом, коли країни-сусіди налагодили різні форми прикордонної торгівлі, обміну трудовими ресурсами, міграції інвестицій у прикордонну зону тощо.

Таким чином, політико-географічне положення змінюється повільно (лише у результаті певних міжнародних катаклізмів – воєн, зміни державних кордонів воно змінюється пришвидшено тощо). А геополітичне положення характеризується у термінах функціонування систем як зміна станів бінарних територіальних політичних систем, у яких взаємодіють компоненти за принципом суб'єкт – суб'єкт, суб'єкт – об'єкт, об'єкт – суб'єкт. Все це має пряме відношення до Карпатського регіону України.

Параметри Карпатського регіону України. Карпатський регіон України і його адміністративно-територіальні субрегіони – області характеризуються такими параметрами: площею території, кількістю населення та часткою цих показників в Україні (табл. 1).

Таблиця 1

Площа і населення Карпатського регіону України

Адміністративні області	Площа		Постійне населення		Частка в Україні	
	тис. км ²	частка в регіоні, %	тис. осіб, 01.01.2011 р.	частка в регіоні, %	за площею, %	за населенням, %
Закарпатська	12,8	22,6	1244,5	20,6	2,1	2,7
Івано-Франківська	13,9	24,6	1377,0	22,8	2,3	3,0
Львівська	21,8	38,5	2526,4	41,7	3,6	5,6
Чернівецька	8,1	14,3	901,2	14,9	1,3	2,0
Разом:	56,6	100,0	6049,1	100,0	9,3	13,3

Отже найбільшою в регіоні є Львівська (займає 38,5% за площею і майже 42,0 % – за кількістю населення), а найменшою є Чернівецька область, – відповідно, 14,3 і 14,9 %. Разом взяті області, тобто Карпатський регіон України, займає в ній велику територію (9,3 % площі держави) і в ньому зосереджена значна частина людності нашої країни – 13,3 %. Цими двома показниками характеризується у найзагальніших рисах природно-ресурсний і демосоціальний потенціал території і великою мірою економічний потенціал регіону.

Shabliy O.I. THE GEOGRAPHICAL AND GEOPOLITICAL POSITION OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS.

In the article the author's vision of geographical and geopolitical position of the Ukrainian Carpathians is provided. The terms «geographical position», «social and geographical position», «political-geographical and geopolitical position» are interpreted by their classification. The author identified and characterized the delimitation of the region of the Ukrainian Carpathians.

Keywords: geographic position, social and geographical position, political and geographical position, geopolitical position, the Ukrainian Carpathians, the delimitation.

Шаблій О.І. ГЕОГРАФІЧЕСКОЕ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНСКИХ КАРПАТ. В статье наводится авторское видение географического и геополитического положения Украинских Карпат. Интерпретируются понятия «географическое положение», «общественно-географическое положение», «политико-географическое и геополитическое положение»; проведено их классификацию. Автором определяется и характеризуется делимитация региона Украинских Карпат.

Ключевые слова: географическое положение, общественно-географическое положение, политико-географическое положение, геополитическое положение, Украинские Карпаты, делимитация.

УДК 379.85

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕСУРСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ДАВНІЙ ГАЛИЧ» У РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ПРИКАРПАТТІ

В.В. Шикеринець, Г.М. Гуменюк

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У роботі розкрито історико-культурні ресурси Давнього Галича, який відіграє важливу роль в розвитку туристичної галузі Івано-Франківської області. Зокрема основний акцент ставиться на територіальну організацію туристичного комплексу заповідника, який на сучасному етапі володіє високим потенціалом для розвитку туристичної галузі і має можливість вивести район, область і країну в цілому на світовий туристичний ринок.

Ключові слова: історико-культурні ресурси, НЗ «Давній Галич», туризм.

Постановка проблеми. Історико-культурні ресурси відіграють важливу роль для задоволення пізнавальних потреб туристів. Це насамперед пам'ятки культури, архітектури, природні пам'ятки, музеї, пам'ятні історичні місця. Національний заповідник «Давній Галич» – комплекс пам'яток історії та культури стародавнього Галича та Галицько-Волинської держави XII–XIII ст., більшість яких розташовані в межах сучасного села Крилос та міста Галича. Галич – унікальна історико-архітектурна пам'ятка всеукраїнського та всесвітнього значення. На відміну від інших міст України, де культурний шар минулих років уже майже повністю знищений сучасними будівлями, підземними комунікаціями, це місто ще зберігає скарби сакрального мистецтва, пам'ятки історії та культури.

Аналіз публікацій та досліджень. У наш час пам'ять про давню велич Галича зберігають писемні пам'ятки, залишки по-

тужних укріплень, архітектурні споруди, історичні назви урочищ, де колись стояли монастирі, княжі й боярські тереми, жили ремісники. Понад сторіччя проводять тут археологічні дослідження видатні вчені та науковці. Відомими українськими дослідниками історії давнього Галича другої половини XIX – початку XX ст. стали Денис Зубрицький, Іван Вагилевич, Антоній Петрушевич, Ісидор Шараневич, Михайло Грушевський, Ярослав Пастернак. Саме дослідження стародавнього Галича займають помітне місце в українській історіографії цього періоду. Всі ці видатні науковці відкрили шлях до пізнання туристичного потенціалу Галичини, дали змогу нам ознайомитися з історичним минулим території, і цим самим зробили значний внесок в її майбутній розвиток та процвітання. Вони розширювали і поглиблювали історичне пізнання, сприяли росту національної свідомості, будили патріотичні почуття і тому мали не тільки наукове, але й ідейно-виховне значення.

Мета дослідження полягає у розкритті туристичного потенціалу Національного заповідника «Давній Галич», вивченні сучасного стану і перспектив розвитку туризму.

Основний зміст статті. Національний заповідник «Давній Галич» створений з метою збереження пам'яток історії і культури Галича на заповідних територіях, які охоплюють майже 80 км² земель давнього Галича та його околиць.

Під охороною знаходиться низка пам'яток загальнодержавного та світового значення, фундаменти 14 літописних церков XII–XIII ст., понад 200 пам'яток археології, 18 природоохоронних об'єктів, органічно пов'язаних з пам'ятками історії та архітектури. Давній Галич – столиця Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства – унікальна історико-археологічна пам'ятка всеукраїнського значення. У 1994 р. на основі комплексу історичних та культурних пам'яток XI–XVII ст.

було створено державний історико-культурний заповідник, який згідно з Указом Президента України одержав статус національного і офіційну сучасну назву.

На території заповідника розташовані: храм Святої Богородиці (Успенський собор), церква Успіння Пресвятої Богородиці, церква Святого Пантелеймона, церква Різдва Христового та костел кармелітів у с. Більшівцях, музей історії давнього Галича, музей народної архітектури і побуту Прикарпаття, регіональний природничо-ландшафтний парк та багато інших пам'яток.

Храм Святої Богородиці (Успенський собор) розташований у центрі Давнього Галича, у княжому Крилосі. Перша літописна згадка про храм Святої Богородиці (Приснодіві Марії), або ж Успенський собор, пов'язана з похованням тут 1187 р. князя Ярослава Осмомисла. Інші письмові джерела розповідають про урочистості з нагоди церемонії вокняження в Галичі Данила Романовича у 1208 і 1239 рр., а також про коронування королевича Коломана 1215 р. [2, с. 82].

Маємо згадки про Галицьку катедру, що стосуються XIV-XVI ст., але точної дати руйнування Успенського собору не знаємо. Та й місце розташування головної святині Княжого Галича довгий час було невідомим. Її руїни шукали і в теперішньому Галичі, й на високому березі р. Лімниці, і в с. Крилосі, на місці Успенської церкви [18, с. 14].

У притворі храму, під час розкопок 1937 р., Ярослав Пастернак виявив кам'яний саркофаг з тлінними останками князя Ярослава Осмомисла. Більшість науковців дотримується думки, що собор збудований за князювання Ярослава Осмомисла до 1157 р. і пов'язують цю подію зі створенням у Галичі самостійної єпископії. Давні рукописи, які збереглися до наших днів – Галицьке Євангеліє 1144 р. і Добрилове Євангеліє 1164 р. – переконують, що при соборі існувала бібліотека та скрип-

торій-майстерня для переписування книг [16, с. 34].

Після монголо-татарської навали 1241 р., коли Данило Галицький почав будувати нову столицю – м. Холм і новий катедральний собор Йоана Златоустого, Успенський собор став швидко підупадати. Востаннє літописець згадує храм 1254 р., а в письмових джерелах він фігурує ще на початку XIV ст. Дуже суттєвим чинником повного запусіння храму стало знищення самого міста, зменшення у XIV-XV ст. міського населення, яке вже не мало коштів, щоб утримувати в належному стані цю монументальну споруду. А за указом 1455 р., який видав польський король Казимир IV, було заборонено будувати, ремонтувати і відновлювати давньогалицькі храми. Цей указ цілком поховав надії галичан на відбудову Успенського собору [22, с. 18].

Сьогодні фундамент собору відкритий для огляду. Адміністрація заповідника «Давній Галич» втілює проект консервації та музеєфікації фундаменту будівлі та збудованої в XV ст. на залишках його південної стіни каплиці святого Василя. Поряд з фундаментом стоїть пам'ятка архітектури XVI ст., діюча церква Успіння Пресвятої Богородиці [22, с. 7].

Таким чином, наступним об'єктом нашого дослідження є саме церква Успіння Пресвятої Богородиці, яку побудував нащадок боярського роду Марко Шумлянський в 1586 р. Для будови він використав кам'яні блоки і пластику з Успенського собору. Як пам'ять про будівництво, над хорами у церкві зберігся замуrowаний камінь з гербовим знаком [1, с. 22].

На основі досліджень та детального аналізу історії даної пам'ятки релігії ми подаємо наступні факти її існування. У Напрестольному Євангелії, яке подарував храмові єпископ Йосиф Шумлянський 1679 р., є запис про страшний турецько-татарський напад на Галичину 1676 р. Власне тоді церкву було пограбовано, багато жителів Крилоса вбито і захоплено в

полон. Постраждала сама будівля та укріплення, зведені навколо неї. 1699 р. розпочали реставраційні роботи з відновлення святині. Вона була збудована з білого каменю в стилі Ренесанс 1702 р. Владика Йосиф Шумлянський не тільки реставрував церкву, а й збудував навколо неї оборонні укріплення, звів цегляні стіни, кутові вежі та в'їзну браму [11, с. 30].

На білокам'яних блоках-квадрах, з яких змуровано стіни церкви, є численні графіті. Більшість з них відноситься до XII–XIII ст. Це свідчить про те, що саме ці блоки – залишки катедрального Успенського собору.

Як відомо з письмових джерел, баня церкви зазнала значних пошкоджень ще у першій половині XVIII ст. (можливо, через землетрус). У роки Першої світової війни під час артилерійського обстрілу традиційне завершення однобанного чотиристовпного храму обвалилося і дах замінили на чотирисхилий, покритий бляхою, завершений сигнатуркою. У такому вигляді церква простояла до 2001 року, коли розпочали її реставрацію, після якої святиня набула сучасного вигляду. Цікаво, що у процесі реставрації церкви було розкопано фундаменти стовпів, які підпирали її баню. Були знайдені численні фрагменти стінових конструкцій Успенського собору XII ст., елементи кам'яного декору храму, фрагменти фрескового розпису, які сьогодні доповнюють уяву дослідників про зовнішній вигляд і внутрішнє декорування катедрального собору [3, с. 47].

Відреставрована Успенська церква сяє на сонці позолоченими хрестами, приваблюючи своєю красою велику кількість подорожуючих. Чудовою її окрасою є іконостас, який виконав визначний майстер українського живопису початку XX ст. Антон Монастирський, а також – Крилоська Чудотворна Ікона Божої Матері. Оригінальною пам'яткою давньогалицької кам'яної пластики XII ст. є вирізьблене у північній стіні притвору церкви зобра-

ження казкової істоти – крилатого змія-грифона [26, с. 8].

Великої уваги заслуговує церква святого Пантелеймона (1194 р.), яка заслужено рахується перлиною сакрального мистецтва міста Галича. Єдиний храм княжої доби, що зберігся до наших днів, розташований за три кілометри від сучасного Галича, на Виноградній горі Залуквянської височини в селі Шевченкове, недалеко від того місця, де р. Лімниця впадає в р. Дністер.

Обстежуючи 1909 р. церкву Святого Пантелеймона, Й. Пелеяський знайшов на її фасадах численні написи XIII–XVII ст. Один із найцікавіших стосується XIII ст. і вказує на час побудови пам'ятки. Цей напис міститься на південному фасаді церкви, біля третього пілястра на висоті 1,5 м від землі. Текст напису складається з 8 рядків, видряпаних на кам'яному блоці гострим предметом. Розшифрувавши його, дослідник зробив висновок, що фундатором храму був Галицько-Волинський володар Роман Мстиславич, який на честь свого діда, київського князя Ізяслава, християнське ім'я якого Пантелеймон, збудував цю церкву [23, с. 15].

Храм Святого Пантелеймона – це монументальна хрестобанна церква зі зразками вишуканої білокам'яної різьби і численними рисунками та графіті на стінах, яка є свідком славних і трагічних сторінок 800-літньої історії нашого краю. Спорудження храму було закінчено 1194 р. Він був розташований у центрі добре укріпленого городища, можливо, монастиря. Відбудова храму і будівництво монастиря розпочалися 1598 р., закінчення ж даної роботи припадає на 1611 р. Церква частково змінила своє обличчя й перетворилася на базиліку в стилі бароко. На осі головного входу до храму було зведено дзвіницю. Новий монастирський комплекс обнесли валами правильної квадратної форми, внаслідок чого він став неприступною фортецею [19, с. 102].

Уже будучи в руках францисканців, колишня церква св. Пантелеймона зазнавала різних руйнувань. Під час походу на Галич турків 1676 р. її частково зруйнував Ібрагім Шайтан-Паша. Великої шкоди пам'ятці завдала пожежа 1802 р., під час якої згоріли костел, монастир і багато цінних документів. Однак найбільшого руйнування завдала пам'ятці Перша світова війна. Під час гарматного обстрілу 1915 р. був майже повністю знищений західний портал, крім двох капітелей лівих колон, було зруйновано західний фасад, дах, інтер'єр, постраждав верх дзвіниці [10, с. 16].

Після реставрації, яка закінчилася 1926 р., церкві майже повернули її попередній вигляд, за винятком сигнатурки. Не відреставрованим залишився й головний портал [24, с. 110].

Відразу після реставрації 1998 р. церкву було переосвячено в греко-католицький храм. Він набув сучасного, наближеного до первісного, вигляду і має всі елементи, притаманні галицькій архітектурній школі княжої доби. Сьогодні – це чотиристовпний хрестовобанний храм, у якому на підпружних арках, що спираються на стовпи, здійснюється баня з круглим завершенням. Найціннішим і найбагатшим за формою і декором є західний портал. Він значно виступає за лице фасадної стіни і своїми уступчастими формами нагадує проспективні портали в романській архітектурі Західної Європи. Портал оздоблюють дві пари колонок з капітелями [21, с. 5].

На осі головного порталу церкви стоїть квадратна в плані двоярусна вежа-дзвіниця з наметовим дахом. Дзвіницю збудували одночасно з перебудовою церкви францисканці на початку XVII ст.

До наших часів збереглася мурована парохіяльна церква Різдва Христового, яка є композиційно-формувальним елементом центральної площі сучасного міста.

Нікому з дослідників ще не поталанило встановити дати побудови церкви, хоча

наукові пошуки тривають понад двісті років. Найвірогідніше, що мурована церква Різдва Христового збудована у XIV ст. До відкриття Я. Пастернаком 1936 р. фундаментів літописного Успенського собору в с. Крилосі церкву вважали княжою катедрою [17, с. 115].

Дослідник галицьких храмів І. Могилич стверджує, що об'ємно-просторова композиція церкви Різдва Христового мала колись хрестоподібний план, була трибанна з традиційним входом із заходу. Згодом церкву добудували із заходу, півночі й півдня. Прибудова була зумовлена зведенням біля церкви костелу Чесного Хреста. Сусідство з монастирем ускладнило обрядовий обхід навколо храму, притаманний візантійському обрядові. Внаслідок прибудови західна стіна стала глухою, а з північного та південного боків було встановлено двоє дверей [24, с. 65].

У XVI ст. церкву Різдва Христового згадано в історичних джерелах як головну культову споруду ремісничих об'єднань, цехів. Польський король Сигізмунд III 1593 р. затвердив статут гончарного цеху в Галичі, згідно з яким церква Різдва Христового була його власністю. А вже за рік храмом опікуються братства. Упродовж XVI–XVIII ст. церкву Різдва Христового кілька разів руйнували татари, і вона прийшла навіть в запустіння, але вже у другій половині XVIII ст. її починають відбудовувати. Один із дзвонів для дзвіниці вилито 1785 р. Тоді ж зроблено дерев'яний різьблений позолочений одноярусний іконостас, виготовлено три металевих панікадила [7, с. 46].

Церкву реставрували 1825 р. Керував відбудовою архітектор Бергер. Власне тоді з північного і південного боків ліквідували контрфорси, у притворі розмістили відсутні раніше хори. Подальша історія церкви пов'язана з особою отця Миколи Винницького (1869–1929), який 1985 р. став співпрацівником, а за 7 років – парохом Галицької парохії. Він і допоміг

архітекторові А. Левинському реставрувати (1904–1906) храм. Після реставрації церква набула сучасного вигляду. До початку ХХ ст. вона була покрита двосхилим дахом із бароковим західним фронтоном. До західного фасаду прилягала дерев'яна дзвіниця. Під час реставрації споруджено нову баню, відновлено інтер'єр. Після закінчення робіт 1906 р. церкву освятив митрополит Андрей Шептицький [2, с. 42].

Структурним елементом національного заповідника «Давній Галич» є костел кармелітів, що знаходиться в с. Більшівці. Зупинимось детальніше на історії існування даної релігійної пам'ятки. Під час війни 1655 р. костел та будівлі монастиря були зруйновані й запустили. Фундатором відбудови нової святині став державний діяч Гондорф. Проте йому не вистачило коштів і тільки 1717 р. полковник Я. Галецький розпочав будівництво мурованого костелу. Після смерті полковника 1720 р. справу продовжила його вдова Тереза з Кашніцьких [8].

Пізніше будівництво та декорування храму відбувалось на пожертви князів Яблоновських. Поряд з костелом відбудували і келії монастиря. З ініціативи наступного власника Більшівців, останнього з роду Яблоновських – князя А. Барнаби, було виготовлено вітари та розписано фресками внутрішні стіни костелу. 15 серпня 1777 р. храм освятив Львівський архієпископ К. Цешковський як храм Благовіщення [13, с. 345].

У ХІХ ст. монастир кармелітів у Більшівцях був одним із найбільших у Галичині. Про це свідчать документи, які зберегалися в його архіві до початку Першої світової війни. За описом 1788 р., архів налічував 701 том найрізноманітніших матеріалів. Перед початком війни частину документів таємно вивезли до Бернардинського костелу у Львові. Решту документів після закриття храму передали Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника [10, с. 16].

Монахи-кармеліти видавали книги, малювали ікони, опікувалися хворими та школою, при монастирі існував притулок для вбогих. До Першої світової війни конвент у Більшівцях був центром римокатолицької парохії. А сьогодні ця пам'ятка архітектури – німий свідок життя та діяльності ченців-кармелітів [20, с. 3].

Територія Стародавнього Галича багата пам'ятками історії та культури. До них належать: Галицький замок, Галичина могила, пам'ятник-символ «Меч і рало», Княжа криниця, пам'ятник королю Данилу Галицькому.

Галицький замок, рештки руїн якого піднімаються над сьогодишнім містом Галичем, належить до середньовічних споруд Прикарпаття і приваблює сотні туристів своїм живописним виглядом і цікавою історією.

З деяких першоджерел стає відомо, що будівництво Галицького замку почалося у 1367р. Будувався він майже ціле століття: з кінця ХІV по ХV ст. і вже в ХVІ ст. був у Прикарпатському краї одним із найбільш обороноздатних. У цій міцній фортеці перебувала старостинська служба, королівська місцева адміністрація, були оборонні гармати і зброя в арсеналі. В середині ХVІІ ст. Галицький замок із своїми оборонними валами, захисними мурами, міцними бастіонами, красуючись на високій горі над містом і Дністром, справляв на кожного, хто дивився із львівського шляху, захоплююче враження [6, с. 24].

Аналіз літератури дає можливість вважати, що початки Галицького замку над Дністром треба шукати в княжих часах. Столиця Галицького князівства повинна була мати, на зразок інших удільних князівств, міцний замок для оборони. До того ж, він знаходився на важкодоступній горі. З півночі і заходу він майже був недосяжний з природної висоти, а з півдня і сходу його захищали оборонні вали.

Дослідники вважають, що спочатку це була дерев'яна споруда, можливо,

слов'янське укріплене городище часів племінного союзу (VI–XIст.), а в період князювання династії Ростиславичів, а потім Романовичів з городищного ембріону воно переросло в міцний кам'яний замок галицьких князів (XII–XIVст.). З приходом польських правителів і утворенням Галицького староства княжий замок залишився основною цитаделлю королівської адміністрації не лише для міста, як столиці, але й для всієї Галицької землі [12, с. 10].

Старостинський замок із розбудовою міської фортеці створював комплекс фортифікаційних споруд і ставав неможливий для здобуття ворогами. Але після Хмельниччини він був пошкоджений. Саме в той час Андрій Потоцький – галицький староста – за власний кошт почав реставрацію замку. План реконструкції розробив італійський інженер Франсуа Корразіні. Перебудований замок був трикутної форми, охоплював територію 1,7 га, мав дві тераси, три муровані башти по кутах, дев'ять комор, архів міських і земельних актів, канцелярію, приміщення суду. В замку знаходилась каплиця св. Катерини. На це з доходів староства було витрачено 42 тис. злотих [9, с. 36].

Але такий вигляд Галицький замок зберігав недовго. В 1676 р. турецькі орди, просуваючись на Журавно, оточили фортецю. Його здав тодішній комендант Ляховський, і турки цілковито спалили замок, залишивши самі мури. Після польсько-турецьких війн 60-х рр. XVII ст. Галицький замок поверхнево відремонтували, а пізніше він був зданий на ласку долі і міста, бо увага магнатів Потоцьких була звернута на Станіславську фортецю, через що вони менше дбали про Галицький замок [25, с. 24].

Сильно занепалий замок перейшов на власність австрійського уряду, який у 1796 р. наказав частину його розібрати під керівництвом інженера Гегерстайна. З його мурів були побудовані деякі будинки в місті Галичі [2, с. 72].

З кінця XVIII століття цим замком ніхто не цікавився, і поступово стихії природи підточили його остаточно. Сьогодні видніються жалюгідні рештки колись могутнього княжого, а потім польського королівського замку.

Проаналізувавши роль даної будівлі в розвитку туризму на території міста, можна зробити висновок про те, що, не зважаючи на такий занедбаний стан, Галицький замок приваблює сотні туристів, кількість яких з кожним роком збільшується. Кожен подорожуючий виявляє бажання оглянути практично зруйновану стародавню фортецю, яка зачаровує своїм висотним розташуванням і відображає тисячолітню історію нашого краю. Зважаючи на це, сьогодні Галицький замок охороняє держава. Згідно з Генеральним планом розвитку національного заповідника «Давній Галич» на 2001–2008 рр. тут ведуть реставраційні роботи.

В урочищі Качків, на південно-західній околиці Крилоського городища, між внутрішніми і зовнішніми оборонними валами старого Галича стоїть одинокий курган. Колись це був високий пагорб, що височів над столярним містом, ніби охороняючи підступи до нього. Саме про цей пагорб згадував, називаючи його «Галичиною могилою», літописець, коли розповідав про складні політичні події початку XIII століття [4].

Ця згадка пов'язана з боротьбою галицьких бояр і міського населення проти угрів 1206 р. Згідно з думкою славетного історика України Михайла Грушевського в Галичиній могилі міг бути похований засновник Галича. Пошуки могили почалися ще в XIX ст. Її шукали серед курганів крилоського лісу в урочищі Діброва, на городищі в с. Пітрич, у Вікторівському лісі й на Крилоській горі. Під час розкопок тут в символічному похованні було виявлено рештки спаленого човна-довбанки, спорядження знатного воїна – кинджал, вістря дротика і стріл, три сокири, тесло, позоло-

ту від щита, інші знахідки, які вчені датують Х ст. Стало зрозуміло, що курган (діаметр 26 м) на найвищій точці Крилоського городища (315,8 м) в урочищі Качків – це те саме поховання, про яке згадує літописець, і, в якому міг бути похований князь – засновник міста [5, с. 34].

Напередодні 1100-літнього ювілею Галича 1998 р., пам'ятку княжої доби, Галичину могилу, було музеєфіковано за проектом З. Соколовського (Івано-Франківський філіал інституту «Укрзахідпроектреставрація»), і вона стала ще одним унікальним об'єктом Крилоської гори, доповненням до експозиції Музею історії давнього Галича та символом пам'яті про великого будівничого, невідомого засновника стольного міста.

Також на Крилоській горі при гостинці Львів - Івано-Франківськ, навпроти Музею народної архітектури і побуту Прикарпаття височить пам'ятник-символ «Меч і Рало». Цей величний пам'ятний знак споруджений на тому місці, де в княжі часи пролягла перша лінія оборонних валів Галицько-Волинської держави, в урочищі Прокаліїв сад. Барельєф пам'ятного знака відображає історичні події періоду становлення Галицько-Волинської держави. Він є символом єднання древньоруських міст, назви яких викарбувані на велетенському мечі. На Ралі, яке увіковічне мирну працю хліборобів, зображені міфологічні персонажі, давньоруські воїни, орачі, літописець. Меч, встромлений в землю, символізує припинення війн, уздовж нього можна прочитати літописні свідчення про городи руські й про Галич.

Будівництво пам'ятника-символа розпочалося 1985 р., а у вересні 1987 р. відбулося урочисте відкриття цього монумента, який нині величаво красується на всю околицю, привертаючи увагу та викликаючи зацікавлення в кожного туриста [15].

На північно-західному схилі Крилоської височини, всього за кілька сот метрів від фундаментів Успенського собору спо-

конвіків б'ють з-під землі холодні джерела, що дають початок струмкам, які несуть свої цілющі води до літописної річки Лукви. Небагато їх було на кам'яному, покритому шаром родючої землі, плато. Тому берегли ці джерела люди, що з давніх часів населяли Крилоську гору, особливо піклувались про одне з них, яке і досі називається Княжою криницею.

Згідно з переказами, вода у ній цілюща, бо давала силу і наснагу давньоруським воїнам, робила їх невразливими до ворожих стріл та мечів, а ще надавала їм впевненості у перемозі.

В центральній частині міста Галича красується пам'ятник королю Данилу Галицькому. Його було відкрито у головний день святкування 1100-літнього ювілею Галича, 22 вересня 1998 р., на центральній площі міста, неподалік церкви Різдва Христового. Авторами пам'ятника є львівські митці – скульптор О. Пилев та архітектор О. Чамара. Композиція монумента складається з гранітного постаменту загальною висотою 3,5 м, на якому встановлена бронзова статуя вершника висотою 4,2 м. Данило Галицький зображений на коні з відведеною назад правою рукою з мечем. Пам'ятник проглядається з усіх боків. Місце для нього було вибрано не випадково. Історики вважають, що дана площа Галича та квартали довкола з'явилися саме з ініціативи князя Данила, для іноземних, перш за все німецьких, купців, організованих у громаду за «магдебурзьким» правом. Та, мабуть, не варто прив'язувати встановлення пам'ятника до тих історичних подій, бо скульптори старалися показати в цьому образі князя-переможця, який 1238 р., здолавши боярську опозицію, в'їхав у Галич та об'єднав знову воєдино галицькі та волинські землі [14].

До складу національного заповідника «Давній Галич» входить три музеї. Це – Музей історії Давнього Галича, Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття і Музей караїмської історії та культури.

А у відреставрованій вежі Галицького замку незабаром планується розмістити експозицію Музею пізньосередньовічного та нового Галича. Кожен з музеїв має свою специфіку, свій напрям діяльності та свої особливості. Перший з названих - історичний. Це найдавніший музейний заклад національного заповідника «Давній Галич». Другий - етнографічний і, до речі, єдиний на Івано-Франківщині. А подібних до Музею караїмської історії та культури взагалі нема нині в усій Україні.

Висновки. НЗ «Давній Галич» володіє багатим історичним минулим, про що свідчать численні пам'ятки архітектури, культури та історії, які збереглися до наших днів та прикрашають Прикарпаття. Усі ці споруди на сьогоднішній день служать справі розвитку туризму на даній території.

Отже, оцінка використання історико-культурних ресурсів НЗ «Давній Галич» може змінити тенденційні стереотипи про можливості окремих територій та стати у пригоді, в першу чергу, практикам, які зацікавлені у прокладанні місцевих краєзнавчих маршрутів найбільш привабливими населеними пунктами з метою всебічного вивчення історії та культури рідного краю.

Водночас, аналіз історико-культурної спадщини, дозволить якнайповніше визначити туристично-рекреаційний потенціал окремих населених пунктів, області в цілому, що сприятиме ефективному функціонуванню та прибутковості туристичної діяльності.

Література

1. Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство ХІХ ст. / Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 1997. – 166 с.
2. Гаврилів Б. Давній Галич в пам'ятках історії та культури / Гаврилів Б., Деркач І., Кафарський В. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 152 с.
3. Гаврилів Б. Історико-архітектурні пам'ятки Галицького та Галицько-Волинського князівства / Б. Гаврилів, З. Бойчук // Вшану-

вання пам'яті Данила Галицького на Прикарпатті / Б. Гаврилів, З. Бойчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – С. 42–51.

4. Галичина могила // Національний заповідник «Давній Галич». – Режим доступу до статті: <http://davniyhalych.com.ua/component/k2/item/139-galicina-mogila>. – Назва з екрана.

5. Караїми Галича: історія та культура : Матеріали міжнародної конференції (Галич, 6–9 вересня 2002 р.) / Національний заповідник «Давній Галич». – Львів; Галич, 2002. – 76 с.

6. Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині в ХІХ ст. / Р. Ковалюк // З історії вітчизняного туризму : Зб. наук. ст. – К. : ФПУ, 1997. – С. 32–38.

7. Коваль І. Стародавній Галич / І. Коваль, В. Бойчук. – Галич, 1992. – 120 с.

8. Костел кармелітів // Національний заповідник «Давній Галич». – Режим доступу до статті: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/48-cathedral-of-carmelity>. – Назва з екрана.

9. Крип'якевич І. З історії української туристики / І. Крип'якевич // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – С. 35–38.

10. Левицький В. Пам'ятки старовинного Галича / В. Левицький. – Львів : Світ, 1926. – 24 с.

11. Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. – К., 1989. – 420 с.

12. Лукомський Ю. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі / Ю. Лукомський, В. Петрик // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів наукової конференції. – Львів, 1996. – 22 с.

13. Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки і особистості / [Арсенич П., Федунків З., Гандзюк Р. та ін.]. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. – 784 с.

14. Пам'ятник королю Данилу Галицькому // Національний заповідник «Давній Галич». – Режим доступу до статті: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-history/item/43-monument-to-king-danylo-galician>. – Назва з екрану.

15. Пам'ятник-символ «Меч і Рало» // Національний заповідник «Давній Галич». – Режим доступу до статті: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-history/item/42-monument-symbol-sword-and-ralo>. – Назва з екрану.

16. Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель / Я. Пастернак. – Львів, 1932. – 61 с.

17. Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 347 с.

18. Петрик В. До проблеми формування Галицької архітектурної школи / В. Петрик // Галицько-Волинська Держава: передумова виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – 67 с.

19. Ратич О. Археологічна розвідка на Верхньому Дністрі в 1949 р. / О. Ратич // АП УРСР. – 1955. – Т.V. – С. 158–164.

20. Ратич О. Підсумки досліджень древньоруських археологічних пам'яток на території Галицької і Волинської земель / О. Ратич // Наукові записки Інституту суспільних наук. – Т. II. Матеріали і дослідження по археології УРСР. – К., 1954. – С. 5–15.

21. Старчук І. Мистецькі пам'ятки феодального Галича за останніми археологічними розкопками в с. Крилос / І. Старчук. – Львів, 1945. – 10 с.

22. Томенчук Б. Некрополі долітописного Галича / Б. Томенчук // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 2. – С. 3–35.

23. Тяжелов В. Искусство средних веков в Западной и Центральной Европе / В. Тяжелов. – М., 1981. – 24 с.

24. Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича / М. Фіголь. – К. : Мистецтво, 1997. – 224 с.

25. Харитон В. Замки Галицької Землі / В. Харитон. – Івано-Франківськ, 1998. – 53 с.

26. Чачковський Л. Княжий Галич / Л. Чачковський, Я. Хмільевський. – Івано-Франківськ, 1938. – 197 с.

complex of the Reservation Park, which currently gives a perfect opportunity to develop the tourism sphere on one hand and can lead the very region, oblast and country into the international tourist market on the other.

Keywords: historical-cultural resources, NP «Ancient Galych», tourism.

Шикеринець В.В., Гуменюк Г.М.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ РЕСУРСОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАПОВЕДНИКА «ДРЕВНИЙ ГАЛИЧ» У РАЗВИТИИ ТУРИЗМА НА ПРИКАРПАТЬЕ. *В работе раскрыты историко-культурные ресурсы Древнего Галича, который играет важную роль в развитии туристической отрасли Ивано-Франковской области. Основной акцент ставится на территориальную организацию туристического комплекса заповедника, который на современном этапе владеет высоким потенциалом для развития туристической отрасли и имеет возможность вывести регион, область и страну в целом на мировой туристический рынок.*

Ключевые слова: историко-культурные ресурсы, НЗ «Древний Галич», туризм.

Shykerynets V.V., Humenyuk H.M. **THE USE OF HISTORIC AND CULTURAL RESOURCES OF THE NATIONAL RECREATIONAL PARK «ANCIENT GALYCH» IN THE DEVELOPMENT, OF TOURISM IN PRECARPATIYA.** *This article is devoted to historical and cultural potential of Ancient Galych, which plays a great role in the development of tourism in Ivano-Frankivsk oblast. The main attention is paid to the territorial organization of tourist*

УДК 551(477.85)

СПЕЛЕОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ
ПРИДНІСТЕР'Я

Л.В. Ковальська

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У статті досліджує особливості використання різних спелеологічних об'єктів у туризмі, комплексності споживання спелеологічних ресурсів, які ґрунтуються на розумінні мотиваційної туристичної привабливості певних територій.

Ключові слова: спелеологічний маршрут, печери, регіон Придністер'я, рекреаційний ресурс.

Організація оптимального відпочинку, спрямованого на відновлення і розвиток фізичних і духовних сил людини, покликана забезпечити рекреаційна діяльність. Оскільки, зважаючи на те, що сьогоднішній турист надає перевагу відпочинку у місцях з незабрудненим довкіллям, а також шукає можливостей для активного відпочинку, культурного збагачення та самоосвіти, то район Придністер'я є перспективним для розвитку рекреації. Характеристика території для перспектив розвитку у ній рекреації повинна розпочинатися з геоморфології – перш за все, через те, що значна різноманітність її морфогенетичних типів, зокрема, на межі Передкарпаття та Поділля, сприяє розвитку різних видів рекреаційної діяльності. У зв'язку з цим постає необхідність у різнобічному вивченні рельєфу цієї території. Встановлення значення, зокрема карстового рельєфу, як основного ресурсу спелеотуризму, для рекреаційних цілей, його практична значимість із застосуванням на регіональному та локальному рівнях, зумовили вибір теми і завдання цієї публікації.

Рекреаційний аналіз карстового рельєфу неможливий без проведення комплексу спеціалізованих польових обстежень, аналізу картографічного матеріалу, з ви-

користанням методів аналізу, синтезу, спостереження порівняльно-географічного, моделювання тощо. Власне такий підхід є основою визначення придатності рельєфу території дослідження для розвитку спелеотуризму, оцінки його естетичної та наукової цінності.

Перші описи карстового рельєфу, а саме згадки про скелясті гіпсові виступи Подністров'я зустрічаємо у працях С. Рудницького (1913), де зазначено приуроченість покрівлі гіпсів до абсолютних висот та дані про заглибини карстового походження. Пізніше, морфологію карстових форм зустрічаємо у роботі Е. Дуніковського «Береги Дністра на галицькому Поділлі». Узагальнені відомості про дослідження карсту Поділля наведені у працях Л. Ковальської (2002), В. Файфурак та М. Сивого (2002). Однак слід зазначити, що використання карстового рельєфу у різних видах рекреаційної діяльності, зокрема спелеотуризмі, висвітлено не повністю, тому стаття покликана заповнити цю прогалину.

Спелеотуризм – різновид спортивного туризму, зміст якого полягає в подорожах до природних підземних порожнин (печер) і подоланням у них різних перешкод (сифонів, колодязів) з використанням певного спеціального спорядження (аквалангів карабінів, мотузок, гаків та ін.).

Печери Придністер'я мають свої привабливі риси для спелеотуристів та певні можливості для оволодіння технікою і тактикою спелеологічних походів. Характеризуючи спелеологічні ресурси Придністер'я, слід враховувати морфологію печер, їх генезис (природний та антропогенно зумовлений) на даній території, подальші перспективи розвитку спелеологічного туризму в регіоні.

У межах території дослідження печери мають локально-групове поширення, наприклад, в околицях села Підпечари – Тисменицький, с. Блюдники – Галицький, с. Думка – Тлумацький райони Івано-Франківської області і т.п. Всі вони

приурочені до вододільних поверхонь та схилів й відносяться до різних категорій складності туристичних маршрутів, що дає можливість здійснювати спелеологічні походи. Особливості їх проведення полягають у складності маршрутів, що зумовлені морфологією самих печер (наявність вузьких щілин, обводненості й т.д.), підвищеною вологістю повітря, відсутністю природного освітлення, автономність туриста в поході.

Нижче наведемо морфологічну характеристику деяких з цих підземних форм.

Печера Двопелюсткава (рис. 1) знаходиться біля с. Блюдники в урочищі «Пом'ярки» Галицького району. Вхід у печеру у вигляді неправильного прямокутника розміщений у східній стінці гіпсового масиву. Днище цієї форми складене глинистим матеріалом з включенням гальки (діаметр 2,8–3,5 см). Стінки складені звітримим сірим гіпсом з чітко помітними прошарками алебастру. На стінках можна простежити горизонтальні тріщини напластування та літологічні, які взаємоперетинаються під різними кутами. Печера глуха (не наскрізна). Температурний режим залежить від пори року.

Печера Глибока розміщена на 2 м нижче від вище описаної форми. Вхід розміщений у підніжжі гіпсової стінки у вигляді понору. Простягання печери з північного сходу на південний захід. Морфологія форми представлена, головню, центральною залогом, довжина якої 5,2 м, ширина від 2,28 до 3 м. загальна протяжність – 10,9 м. Стеля гіпсова, днище – глинистий матеріал з включенням гравію та поодиноких валунів, стінки нерівні, складені, в основному, сірим гіпсом з прошарками селеніту і алебастру. Під час сніготанення або інтенсивних атмосферних опадів печера частково заповнюється водою.

Печера «Сліпої вчительки», яка розміщена в урочищі «Скеля» за розмірами відноситься до малих форм 14x4x4 м. При вході з правого боку є ніша, яка у минулому використовувалася для сакральних цілей. В середині печери у стелі є отвір прямокутної форми шириною 0,5 м і довжиною 1 м у вигляді димоходу. З обох боків у печері у шахматному порядку витесанні три сидіння (лежанки), які за переказами жителів слугували для сидіння. Ця форма є наскрізна (з південного боку отвір напів-еліпсоподібний, з північного боку вхід), суха.

Рис. 1. Печера Двопелюсткава в урочищі Пом'ярки

На основі описаних печер та й решта, що знаходяться у Галицькому районі розроблені спелеологічні маршрути. Подамо опис деяких з них.

Спелеологічний маршрут «До Галицьких печер». Довжина маршруту – 9 км. Приблизна тривалість походу з зупинками для огляду краєвидів, печер і гrotів – 3-4 год.

Маршрут проходить шляхом, який місцями має крутизну від 10° до 40°, урочищем «Вербівці» через віковий буковий ліс – праліс, який ніколи не рубався і зберігся у природному стані. Його початок – околиці с. Темирівці, поблизу природного джерела. Від цього пункту маршрут пролягає вздовж лівого берега мальовничої річки Лімниці. Тут туристи матимуть можливість побувати у декількох карстових печерах (Двопелюсткава, Глибока, Підкамінна, Каскадна), а також помилува-

тися гrotом, мостом та гіпсовими останцями.

Далі маршрут пролягає до стрімких скель, що тягнуться вздовж потічка до урочища «Селище». З північного боку гіпсового пасма туристи можуть відвідати печеру «Тепла» (рис.2). За переказами місцевих жителів ця печера слугувала пристановищем для повстанців армії УПА під час визвольної боротьби проти російських загарбників. Про її використання у минулому свідчить забитий поржавілий великий гак у стіну при вході, який міг слугувати для одягу.

Зворотній шлях туристів лежить через ліс і далі узліссям до околиць села Темирівці, де в кінці мандрівки можна відпочити у спеціально облаштованому місці і поділитися враженнями про побачене. Найкращий час для подорожі цим маршрутом – червень-жовтень.

Рис.2. Вхід до печери «Тепла»

Спелеологічний маршрут «До Подільських печер». Довжина маршруту – 1 км. Приблизна тривалість походу – 4 год.

Маршрут починається біля с. Поділля у північно-східній частині Галицького району в Урочищі «Скала» біля джерела, що б'є у підніжжі гіпсових останців. ці форми вирізняються у рельєфі припіднятимися (до

30 м) масивами гіпсоангідритів з практично рівною поверхнею, ураженими різними за розмірами каррами. У цих останцях, що розміщені на площі близько 1000 м², сформувалися печери, прохідні коридори, аркоподібні утворення тощо.

Далі стежка прямує до печери «Сліпої Вчительки», яка оповита цікавими леген-

дами та міфами, що дійшли до нас з давнини. Вона є однією із найбільших в цьому районі, хоча за розмірами відноситься до малих форм (14x4x4 м).

При вході у печеру з правого боку є ніша, яка у минулому використовувалася для сакральних цілей. В середині печери у стелі є отвір прямокутної форми, шириною 0,5 м і довжиною 1 м у вигляді димоходу. З обох боків у печері, у шахматному порядку витесані три вирівняні поверхні (лежанки), які за переказами жителів слугували для сидіння. Ця форма є наскрізна (з південного боку отвір напівеліпсоїдний, з північного боку – вхід), суха. Від бровки входу до уступу 7 м.

Далі маршрут прямує до прохідного коридору – одного із унікальних явищ на цих теренах (рис. 3). За формою – майже правильне прямокутне утворення (стеля та днище – рівні, стіни майже прямовисні, лівий бік – під кутом 20°). Ця форма складена гіпсами. Вхід – ущеленоподібний, висотою 1,2 м (середня висота – 1,4 м), шириною у нижній частині – 0,7 м, у верхній – 0,9-1,2 м. На проміжку 10,2 м

коридор повертає на пд-зх. При виході з лівого боку є відгалуження коридору протяжністю 1,8 м і шириною 0,55 м; далі він закупорений глинистим матеріалом, принесеним атмосферними опадами через тріщини. Вихід цієї форми представлений ущелиною (20x103 см) на площадку, що має ширину 60 см і довжину 1,5 м.

Мандруючи на вершини останців можна помітити залишки (витесані по периметру у гіпсових останцях заглибин круглої форми) фундаменту старовинного замку, побудованого із дерева. На жаль, на сьогоднішній день ми втратили цю архітектурну пам'ятку. Проте саме звідси можна побачити мальовничі краєвиди, що відкриваються з цих вершин, приваблюючи сюди допитливих туристів та натуралістів.

Зворотній шлях туристів проходить вздовж аркоподібного утворення, яке сформувалося внаслідок взаємодії гравітаційних і карстових процесів (склепіння двох блоків) у приповерхневій частині. Найкращий час для подорожі цим маршрутом – квітень – жовтень.

Рис. 3. Прохідний коридор

Для масового туризму пристосована печера «Кришталева», яку називають підземною перлиною Поділля. Туристський маршрут довжиною 2800 м – електрифікований. До послуг туристів-спелеологів печера «Млинки», «Озерна», «Угринь» тощо. І, звичайно, «Оптимістична» – найбільша за розміром печера у Європі, найбільша у світі серед гіпсових печер і друга – серед вапнякових. Сумарна кількість її ходів – 214 км [3].

Слід також зазначити, що печери Придністер'я вирізняються значною культурною та духовною спадщиною, що дає можливість збагатити та урізноманітнити спелеологічний ресурс. Наприклад, печера Баламутівка, у якій описані мезолітичні малюнки, під час її проходження сприяє і інтелектуальному розвитку туриста. Печера Вертеба, яка у минулому використовувалася з культовою метою – Г.Оссовський виявив під час розкопок залишки великого багаття, довкола якого знаходились знаряддя (кремінні сокири, долота, скребки, ножі), а також кістки оленів, ведмедів, диких кабанів. Знайдено багато керамічних фігурок жінок. В одному із віддалених залів печери було виявлено під плитовим завалом загадкове чоловіче захоронення – 25 скелетів (енеоліт, Трипільська культура), де був також посуд культового призначення, через що печера отримала назву «Наддністрянської Помпеї» – зараз приємно дивує туристів наявністю в ній оригінального, навіть за світовими мірками, закладу – музею археології і Трипільської культури [2].

Багато невеликих печер у минулому використовувалися як житла монахів (грот Монаха у с. Думка) та сховища місцевих жителів (печера Безіменна у Підпечарах) [1].

Отже, Придністер'я є осередком спелеотуризму в рівнинній частині України. Але на даний час такий вид туризму тут на початковому рівні. Проте є два можливі сценарії подальшого його розвитку в регіоні. З одного боку цілком можливо, що за відсутності дієвої державної політики

в цій галузі неорганізований самовільний відпочинок так і залишиться у напівлегальному статусі, без чіткої організаційної структури, без поставленої на належному рівні інформаційно-маркетингової діяльності, просто як своєрідний додаток до інших напрямів туризму. Натомість, за оптимістичними науковими прогнозами, спелеотуризм може сформувати потужний сегмент ринку і контролювати досить значну частину всіх туристичних потоків у цей регіон. Але для цього необхідні певні зусилля.

Література

1. Ковальська Л.В. Геоморфологія сульфатного карсту Прут-Дністерського межиріччя: дис. канд. геогр. наук : 11.00.04 / Леся Володимирівна Ковальська. – Львів, 2005. – 214 с.
2. Українські спелеологи відкрили нову карстову печеру // Карст Поділля: печера Вертеба. – Режим доступу до статті : <http://www.fantaziya.kiev.ua/news.php?id=17>. – Назва з екрану.
3. Карст // Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. – Режим доступу до статті : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82>. – Назва з екрану.

Kovalska L.V. SPELEOLOGICAL RESOURCES OF PRYDNISTERYA. *The article explores the characteristics of various speleological objects in tourism, speleological complexity of consumption of resources based on an understanding of motivational tourist attractiveness of certain areas.*

Keywords: speleological trails, caves, region Prydnisterya, recreational resource.

Ковальская Л.В. СПЕЛЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ПРИДНЕСТРОВЬЯ. *В статье исследуются особенности использования разных спелеологических объектов в туризме, комплексности потребления спелеологических ресурсов, которые основываются на понимании мотивационной туристической привлекательности определенных территорий.*

Ключевые слова: спелеологический маршрут, пещеры, регион Приднестровья, рекреационный ресурс.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО І КУЛЬТОРОЛОГІЯ

УДК 7.03:782/785

**ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОФОЛЬКЛОРНІ
ДЖЕРЕЛА НАЦІОНАЛЬНОГО
СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ
МУЗИКИ****П. Ф. Круль**Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У даній статті розкрито історичні та етнофольклорні джерела національного стилю української класичної музики. Виявлено, що роль інструментарію в історії української музичної класики досить вагома. Доведено, що композитори, виконавці, педагоги, інструментальні майстри упродовж століть визначали мистецтво гри, стимулюючи її еволюційний розвиток. Сольні, камерні, оркестрові твори, з плином часу, ставили перед виконавцями все більш складні художні завдання.

Ключові слова: національний стиль, класична музика, етнографічні джерела, композитор, виконавці.

Україна в наш час, мабуть, чи не найбагатша в світі країна щодо різноманітності музичного інструментарію. Кобза, бандура, цимбали, торбан, басоля, коза, козобас, фрілка, сопілка, сурма, трембіта, бубон, бухало, інші духові, струнні, передні та ударні інструменти з давнини тісно пов'язувались в Україні з музичним побутом українського народу, відображали його життя і культуру протягом віків, історично нерозривні з життям, що хоча й мають певні аналоги в інструментарії інших народів світу. Все ж ні в кого не виникає сумніву стосовно їх української генези й оригінального розвитку, бо сам народ виготовляє ці інструменти, їх щиро любить, виражає ними найглибші, найпотаємніші почуття і думки.

В центрі уваги даної статті – історичні та етнофольклорні джерела національного стилю української класичної музики. Дана тема є надзвичайно актуальною і вимагає

особливого підходу у вивченні. Свою увагу їй частково присвятили такі дослідники як: І. Ляшенко [2], О. Прицак [3], Я. Штелин [4] та ін. Однак, окреслена проблема до кінця не вивчена, це дає нам можливість продовжити подальші дослідження.

До найдавніших інструментів відносяться різні предмети, на яких можна було відтворити музичний звук: роги й порожнисті кістки тварин, раковини молюсків, тріски з очерету, інших рослин, з яких легко видаляється серцевина. Найпершим духовим народним інструментом, умовно кажучи, слугував листок або травинка. Про це йдеться у цікавій легенді естів: мовляв, Бог посперечався зі старим злим духом (der alte Bose) – хто першим створить музичний духовий інструмент. Бог зараз же зірвав листок з дерева і став награвати веселу мелодію. Диявол тим часом почав робити дуду (козу), витративши на це кілька днів. Почали грати, кожен на своєму інструменті – і Бог переміг Диявола: інструмент Бога і звучав краще, і на його виготовлення було затрачено менше зусиль і часу.

Для прикладу, духові інструменти на перших порах відігравали у житті людини прикладну функцію, найчастіше слугували засобом передачі на досить велику відстань сигналів мисливцям, пастухам, військовим. До недавнього часу подібними засобами сигналізації користувалися на залізничному транспорті.

Поступово інструменти удосконалювалися і першим кроком у цьому напрямку була зміна висоти звуку. Унікальна пам'ятка культури – кістяна сопілка епохи палеоліту мала довжину 21 см, внутрішній діаметр – 12 мм та чотири вертикальні отвори, які, безперечно, зроблені для зміни висоти звуку [2, с. 238]. Сопілки такої конструкції збереглися у багатьох народів світу, аж до наших днів.

Багатогранна еволюція музичного інструментарію у сфері народної творчості, певна річ, не могла не сприяти формуван-

ню також і сольо-виконавського стилю. Спираючись на народнописенну творчість, системою художніх засобів визначились і певні виконавські способи, формувався окремих генофонд української виконавської школи з її емоційним обширом і багатогранністю. Вже у XVIII ст. окреслились основні тенденції українського музично-виконавського мистецтва, закладено фундамент його генези в наступних століттях.

Роль інструментів у історії української музичної культури досить вагома і суттєва. Композитор, виконавець-педагог та інструментальний майстер упродовж століть визначали мистецтво гри, стимулюючи його еволюційний розвиток. У сольних, камерних, оркестрових творах композитори з плином часу ставили перед виконавцями все більш складні художні завдання. Філігранно відточуючи майстерність володіння інструментом, музиканти знаходили нові способи гри, звертались до більш прогресивних конструкцій інструментів, над удосконаленням яких постійно працювала допитлива думка інструментальних майстрів.

Тільки на соціальному фоні можна збагнути історичні основи музично-інструментальної культури українського народу, логіку розвитку в ній інструментально-виражальних засобів. Генезис музичного інструментарію історично змінювався. Так за часів романтизму у мистецтві зростає вокальність інструменталізму, змінився тембр музично-образних творів «тембральна інтонаційність»; тонке одухотворення інструментальних реєстрів у їхній багатогранності звукових можливостей. Кристалізуючись у музиці композиторів-романтиків, обов'язково надихало на трансформації у галузі інструментального строю до створення конструкцій, які б відповідали постійним запитам творчості. Але це вже тема окремого дослідження у якому європейську інструментальну реформу XIX століття

належить трактувати як явище історичне, глибинно закономірне, підготоване довготривалим процесом розвитку музичної культури. Адже перевтілення флейтово-язичкових і мундштучних інструментів не тільки хронологічний збіг зі зміною музично-стильових періодів, – з переходом від класицизму до романтизму, а й в усіх своїх деталях – відповідь художньо-естетичним запитам творчості, дослідивши, таким чином, можливості його подальшого процесу.

Періодом перших паростків національного стилю у професійній музиці для багатьох європейських народів було, як відомо, Відродження. Власне рубіж XVI–XVII ст. слід вважати початком нового, гуманістичного періоду української культури, своєрідного українського Відродження, з яким пов'язане складання естетичного фундаменту і національної музичної культури [1, с. 42]. Його зміцнення в XVII–XVIII ст. сприяли також й інші соціальні та ідейно-художні фактори.

Паростки національної своєрідності професійної музики природно й органічно вирощувалися на ґрунті естетичних запитів людей так званого третього стану, різночинно-міського музичного побуту, нових форм міщансько-світського і дворянсько-салонного музикування, причому останні обслуговувалися насамперед цеховими музикантами – представниками перших виробничо-професійних об'єднань, особливо поширених в Україні у XVII–XVIII ст.

Кріпацькі оркестри й ансамблі, хорові капели та музично-театральні трупи при поміщицьких маєтках з їх новим, переважно лірико-побутовим репертуаром і галантною манерою виконання – типові явища національної музичної культури міст, що зароджувалися, хоч їх фундаторами і учасниками часто були музиканти – вихідці з кріпацького середовища.

Найбільш своєрідним проявом кріпацьких оркестрів виявилася рогова му-

зика. Ще наприкінці XVII ст. можна було спостерігати особливе ставлення до неї з боку вельмож. З «Дневника» камер-юнкера Берхгольца можна дізнатись, що на святкування другого десятиріччя заснування Петербурга в місті звучали серенади; валторністами хизувалися деякі вельможі під час ансамблей і прогулянок по Неві. За часів царювання Анни Іоанівни, Єлизавета Петрівна часто прогулювалась по Фонтанці під супровід рогової музики [1, с. 55]. Тому не варто припускати думки, згідно з якою ідея створення рогової музики належить Йогану Марешу, бо вже тоді вона існувала в Росії, задовго до його приїзду [2, с. 87]. Мареш удосконалив ці інструменти, сприяв становленню рогового оркестру в Україні.

Рогова музика була поширена в Україні недовго, лише в останній період кріпацтва. То ж великого впливу на розвиток української музичної культури не мала. Тільки в 70–90 рр. XVIII ст. вона була досить популярною в колах не тільки дуже багатих, але й середніх поміщиків.

Одночасно можна констатувати велике поширення у той час італійської опери в Україні. Італійська музика надовго стає улюбленою музикою дворянства. Особливого поширення набувають уривки з різних італійських опер, які входять до повсякдення поміщиків. У побуті українських поміщиків така музика змішувалася з народною піснею, що засвідчено репертуаром цього рогового оркестру.

В історії розвитку української музичної культури рогова музика, безперечно, не відіграла провідної ролі, бо в Україні виникла стихійно і за умов поміщицького побуту. Музичний матеріал для рогових оркестрів був побудований частково на українських народних піснях, через що рогові оркестри, обслуговуючи досить широкі кола слухачів, безперечно, відіграли роль провідника національної музичної культури. Вести ж мову про вплив рогової музики на подальший процес розвитку українського музичного мистецтва майже не доводиться.

Еволюція світового мистецтва нового часу відбувалася у руслі великих стилів, або, як їх ще прийнято називати, стилів художніх напрямів, що виникають за відповідних соціально-історичних умов. За спорідненістю цих умов у різних етнічних утвореннях, які часом не мають безпосередніх контактів між собою, в мистецтві можуть аналогічні стильові напрями.

Але кожна національність вносить у загальний стиль епохи свою специфіку, зумовлену етнокультурною своєрідністю соціально-історичних факторів розвитку мистецтва. Наприклад романтизм відрізняють не тільки за його естетичною спрямованістю, а й за національним забарвленням. Так складається національна своєрідність спільного, так званого історичного стилю, художні закономірності якого носять водночас універсальний та національний характер [4, с. 237].

Отже, причетність української музичної культури до загального художнього процесу пояснюється двома положеннями, що мають методологічне значення. Це, по-перше, принцип неперервності історії українського народу, відповідно до якого розглядати становлення і розвиток українського життя в його історичній перспективі слід «... в своїх зв'язках попередніми стадіями, бо органічна зв'язаність і тяглість народного життя не переривається вповні ні при яких зміні і перелогах, поки живе давній нарід» [3, с. 150]. По-друге, неперервність української культурної традиції. Суть даної позиції полягає в тому, що національно-історичний хребет української культури один, але ендегенна природа його живиться також екзогенним (зовнішнім) досвідом. Звідси – історія української музичної культури постає не як набір розрізнених фактів, імен та подій, а як цілісний соціокультурний процес.

Література:

1. Краткий исторический очерк музыки въ России / [Сост. Барон К.Штальберг]. – СПб., 1896. – 203 с.

2. Ляшенко І.Ф. Історико-стильові та етнофольклорні джерела формування української композиторської школи / І.Ф. Ляшенко // Українська художня культура. – К. : Либідь, 1996. – С. 236–242.

3. Прицак О. Історіософія М. Грушевського / О. Прицак. – Київ-Кембрідж, 1991. – 251 с.

4. Штелин Я. Музыка и балет въ России XVIII века / Я. Штелин. – СПб., 1903. – 176 с.

Krul P.F. HISTORICAL AND ETHNIC-FOLK SOURCES OF NATIONAL STYLE OF UKRAINIAN CLASSIC MUSIC. *This article reveals the historical and ethnic-folk sources of Ukrainian national style of classical music. It's revealed that the role of tools in the history of Ukrainian classical music is pretty significant. We proved that composers, performers, teachers, instrumental artists for centuries have defined the art of the game, encouraging its evolutionary development. Over time solo, chamber, orchestral works have become more complex artistic tasks before performers.*

Keywords: national style, classical music, ethnographic sources, composer, performers.

Круль П.Ф. ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭТНОФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОКИ НАЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ УКРАИНСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ.

В данной статье раскрыты исторические и этнофольклорные истоки национального стиля украинской классической музыки. Определено, что роль инструментария в истории украинской музыкальной классики очень весомая. Доведено, что композиторы, исполнители, педагоги, инструментальные мастера на протяжении веков определяли искусств игры, стимулируя ее эволюционное развитие. Сольные, камерные, оркестровые произведения, со временем, ставили перед исполнителями все более сложные художественные задания.

Ключевые слова: национальный стиль, классическая музыка, этнографические истоки, композитор, исполнители.

УДК 745/749:217

**ІКОНА НА ЗВОРОТІ ШКЛА
В ІНТЕР'ЄРІ ОСЕЛІ***Р.М. Гошовський*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Вперше з'ясовується роль і особливості впровадження ікони на звороті шкла у широке коло нехрамових інтер'єрів кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: ікона, оселя, інтер'єр, нехрамова ікона.

Церква була, є і буде важливою складовою духовного життя українців. Від народження і до смерті людини її життя супроводжує присутність ікони. Вона проголошує, проповідує правди віри, таїнства віри. Ікона – то вислів догми у формі зображення, вчить і виховує в нас якусь засаду життя, чесноту, застерігає від зла чи гріха.

У даній статті ставимо за мету виміжувати з типологічної групи нехрамових ікон «ікону на звороті шкла». II Ватиканський собор для укріплення родини, назвав нехрамову ікону – «домашня церква», звідси – домашня ікона, домашній іконостас. Однак, терміни «домашня» ікона чи «хатня», «кімнатна» «помешкання», «житла», «домівки» і т.д., не повністю відповідає означенню цієї типологічної групи, тому пропонується, як варіант, до використання узагальнений термін «ікона оселі».

Традиційним прикладом ікони оселі може бути інтер'єр українського народного житла. Ікона була не просто сімейною реліквією, що передавалася з покоління в покоління, а свого роду моральним, етичним, виховним, об'єднавчим духовним центром. Звичайно, за час, коли поняття «червоний кут», покуть, активно витіснялося словосполученням «красний уголок», багато у чому були втрачені традиції й значення ікони оселі і усвідомлення сім'ї як малої Церкви.

Багато хто з дослідників українського мистецтва та архітектури у своїх працях торкалися теми особливостей народного житла. Серед них варто згадати В. Самойловича, П. Юрченка, С. Таранушенка, Г. Логвина, А. Данилюка, І. Могитича, Т. Кіщука, М. Станкевича [11] тощо.

Давній інтер'єр народного житла характерний як певним набором предметів та їх розташуванням у рамках одного простору камери-кімнати, так і системи опалення та освітлення. Довготривалість традиційного обладнання пояснюється тим, що формувалося воно протягом століть, а також тим, що при будівництві житла передбачливо закладали вбудовані та напіввбудовані елементи. Внутрішнє планування інтер'єру є однією з найбільш стійких етнографічних ознак.

Традиційне розміщення кутів було логічно направлене і підказане практичною стороною побуту, при цьому враховувалося максимальне використання площі приміщення. Площа хати-хижі в середньому становила 18–22 м², висота – приблизно 2–2,5 м.

Двері були одноствулкові прямокутні. Ширина 0,7–0,8 м, висота 1,6–1,7 м. Вони влаштовувались в одвірках. Верхній одвірок оздоблювали різьбленням. На фронтальній стіні розміщували 2 – 3 невеликі вікна.

Біля стола була невелика переносна лавка – ослін, а над ліжком до жердки підвішували колицу. Якщо піч розташована праворуч від дверей, то аналогічною була ліва сторона.

Така ж багатофункціональність була властива й окремим предметам побуту. В житловому приміщенні сім'я не лише жила, а й працювала, особливо в зимовий час [7, с. 110–125].

Інтер'єр народного житла насамперед залежав від його типу. Поступові етапи розвитку печі – від курної, до відокремленої, з виведенням на зовні димарем, відкритою плитою – зумовили переобладнання курної хати, а це, в свою чергу, дало ак-

тивний поштовх до зміни інтер'єру житла, його декоративного оздоблення. В хатах заможних селян печі та комини обкладали кахлями. Найбільшу увагу приділяли оздобленню комина як основної частини печі. Комин складався з двох-трьох рядів кахлів. Така піч гармонійно поєднувалася з внутрішнім оздобленням хати, була організуючим акцентом інтер'єру. Піч розміщували в кутку, на рамі з брусів, кінці яких виходять у приміщення і мають вигляд кронштейнів. Рама опирається на невеликий стовп (25–30 см) або камінь. Під піччю утворювався простір, що використовується для господарських потреб. На рамі лежить глинобитний привалок, обкладений дубовими чи ясеневими дошками. Далі виводили саму піч із склепінням та комином. Така піч займала майже третю частину житлової площі. На початку ХХ ст. до великої печі прибудовували меншу піч якою користувалися щоденно.

Найбільш давнім типом освітлення хати була скипка (липина), колота з буквих, добре висушених полін (ошкаликів). Скипу вкладали в спеціально зроблений невеликий отвір на передній стіні печі. Пізніше світили каганцем (макій) і нафтовими лампами.

У 20–30-х рр. ХХ ст. почалась активна перебудова традиційних хат. Реконструкції, передовсім, зазнала піч, дим від якої було відведено через димар. Стіни, в деяких випадках і стелю, почали обмазувати глиною і білити, стелити підлогу тощо. Збільшуються вікна і двері, в обладнанні житла поруч із традиційними предметами побуту з'являються фабричні вироби.

Лави несли значне функціональне навантаження. На ній сиділи гості і члени сім'ї, вночі на ній спали, в лаві робили спеціальні дірки, а в них вставляли кужіль. У хатах бідних селян ще з ХІХ ст. побутували лави з видовбаними в них заглибленнями для їжі. Відомі й короткі лавиці, а пізніше увійшли у побут і стільці. Для високогірних районів характерна постіль на високих ніжках, з масивними побічницями.

До стелі, або гряди на мотузках чи ліщинових прутах підвішували колицку. Колицки були прямокутної, трапецієвидної або напівкруглої форми, з дощок, рейок або плетені з горіхового та вербового пруття. Жердка (грядка), (одна або дві) в житлі кріпилася над постіллю, призначалась для розвішування речей хатнього та особистого вжитку – килимів, верет, ліжників, одягу.

Столи виготовляли як на схрещених так і прямих ніжках із широким надстіллям. Ця форма у майбутньому послужила для вдосконалення конструкції стола з підніжжям, що оперізує ніжки стола, з виступаючими елементами, шухлядами та ін. Необхідним атрибутом побуту, а отже й інтер'єру була скриня – дерев'яна, окована, оздоблена. Мисник, традиційно розташований між дверима і стіною, разом з піччю і лавою утворював кухонну групу інтер'єру. Найдавніші мисники складалася з 3–4 полиць. Іншим варіантом був мисник з дверцятами, які закривали полиці і мисник типу шафки, з відкритою верхньою і закритою нижньою частинами. У деяких хатах разом з мисником встановлювалася довга полиця (намисник) над дверима, а іноді й над вікнами [2, с. 176–177].

Гуцули, бойки, лемки здавна прикрашали дерев'яні частини хатніх предметів побуту різьбленням та випалюванням. Це, наприклад, ніжки та спинки постелі, дерев'яні кронштейни печі, боковини, жердки тощо. По стінах хати вішали художньо оздоблені топірці, порохівниці, баклаги та ін. Принцип розташування предметів і спосіб їх оздоблення був схожим для всіх карпатських районів. Різниця полягала в їх кількості. Заможні люди мали більше ліжників, верет, різноманітних полотен, килимів, скатертин, рушників тощо. В обладнанні селянської хати ці речі були і як предметами практичного вжитку, і як прикраси – ними застеляли ліжко, лави, використовували для вкривання, підкладали замість подушок. В оздобленні жердки теж існував

традиційний уклад. Ліжники і верети склалися вчетверо і перекидалися через жердку один біля одного, поверх них вузькою смужкою клали верету, по ній – дрібноклітчасту тканину, з якої шили тайстри та бесаги, а поверх них розміщували декоративні рушники. Оздоблена жердка була прикрасою інтер'єру, гордістю господині, визнанням її майстерності та матеріального добробуту. Килимові вироби знаходили широке застосування в побуті. Заможні селяни килимами оздоблювали стіни над постіллю, стелили їх на лави і столи у святкові дні. Декоративні тканини і вишивки здавна були одним із засобів художнього оздоблення інтер'єру.

Сакральним місцем житла у дохристиянські часи, очевидно, був сволок, на якому різьбилися розети, солярні знаки. Сволок, кожен кут хати, кожна її деталь мала свого бога. Сволок (грогор, грагар) міг виконувати роль оберегу. Сволоків могло бути і два і три. Згодом до них підвішували світильник.

З приходом християнства, сакральним центром оселі став кут, а згодом уся стіна проти дверей – «свята, застільна, головна». Загальновідомо, що в слов'янських народів найбільш почесною частиною інтер'єру є кут, протилежний печі – «червоний кут». Тут висять ікони, сюди садовлять почесних гостей тощо. Найважливіші події родинного життя були пов'язані з покуттям (звідси, можливо, географічне Покуття, святе місце України).

Автор розділу, про інтер'єр народного житла Т. Кіщук, у книзі «Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст.» припускає, що те, що почесним місцем в інтер'єрі народного житла визначається не кут, а ціла стіна, зумовлено впливом сусідніх народів: поляків, угорців, румун [7, с. 110]. У атеїстичні радянські часи, ікони на покуті та чільній стіні заміняли портрети Т. Шевченка та І. Франка.

Чільне місце в українському традиційному народному житлі відводилося іконам мальованим на звороті шкла, які

знаходились на покуті у «червоному куті» оселі і, до речі, називалися «червоними» ще й тому, що одним з домінуючих у колориті таких ікон, був саме червоний колір.

На сьогодні є вже чимала кількість матеріалів про такий вид ікономалярства, яке як відомо, було переважно в інтер'єрах народного житла, особливо на Заході України. З-поміж дослідників ікономалярства на звороті шкла О. Кульчицька [5], Я. Музика, В. Свенціцька, Г. Островський [10], В. Мельник [6], В. Лукань, О. Тріска [8], О. Шпак [12] та ін., в основному, зосереджували свою увагу на феномені цього виду ікономалярства, досліджували іконографію, композиційні особливості, колорит, техніку тощо. У той же час, ще не було праці присвяченій проблематиці взаємозв'язку, взаємопроникнення ікони та оселі.

Таке ікономалярство, як вид народного мистецтва в Україні, поширилося на Галичині, Буковині й Закарпатті, як українська інтерпретація західної традиції вітражів. Хоча традиція така є принципово різною, бо в католиків це Божественне світло, що проходить (вітражі), а в православних, греко-католиків – світло, що відбивається від поверхні (мозаїки, розписи, ікони).

Найбільшої активності діяльність осередків і окремих майстрів народного малярства у XVIII–XIX ст. припадає на Гуцульщину. Однак, виявляється, що багато творів, які атрибутовані як «гуцульські», насправді створені в передгірських місцевостях. Саме з Богородчан, передгірського прикарпатського містечка, вивозилося найбільше ікон мальованих на звороті шкла. На розвиток цього надзвичайно специфічного осередку ікономалярства вплинуло особливе його розташування, зокрема наближеність до Скиту Манявського, а також до бойківських і гуцульських поселень.

Тому, можна припустити, що саме майстрам з Богородчан належить авторство багатьох непідписаних ікон того часу. Мабуть, для цих майстрів важливішим було

не авторство, а переконання того, що їхні імена будуть записані «на небі» і, звичайно, відповідна скромна матеріальна винагорода за свою працю.

Окрім Богородчан, ремісничий промисел ікономалярства на звороті скла був поширений в Косові, Жаб'ї (Верховині), Яворові, Криворівні, Космачі, Нижньому Березові, Старих Кутах. Осередки такого ікономалярства були й у більших містах

– Станіславі (Івано-Франківськ), Коломиї, Снятині, Городенці.

Ікони мальовані на звороті скла продавалися на численних базарах, базарчиках і на них був великий попит. В українській оселі до цих ікон молилися у свята та будні, на Різдво і у Великдень, у дні народження і смерті, вона була ще одним, найважливішим «вікном», звідки дивилися святі, яким вірили і яких просили.

Свята Параскева і Святий Юрій Змієборець

Святий Миколай

Святий Юрій Змієборець

Покрова Пресвятої Диви Марії

Особливо цінувалися ікони з великими і яскравими формами, які виразно прочитувалися на білій стіні, навіть у не зовсім добре освітленому помешканні. Такі ікони ставали домінантою оселі, найяскравішою «плямою», де все інше в інтер'єрі – скатертини, рушники, жердка зі святковим одягом, розмальована піч – були доповненням або навіть своєрідним «обрамленням» цих ікон. «Може тому ікона на склі з її вічно яскравими полум'яніючими кольорами й полюбилася демократичним верствам віруючого люду, що вона виділялася серед побутових речей житла, підкреслюючи важливість, окремішність цього образу» [3, с. 97].

Як правило, ікони виконані на звороті шкла не були (за рідкими винятками) храмовими, а були призначені для селянських і міщанських осель чи могли поміщатися у численних каплицях та скромних капличках. Навряд чи церква забороняла такі ікони, адже неосвячений образ ніколи б не поставили в приміщенні, де перебувають люди. Та все ж, у трактуванні релігійних сюжетів майстрами з народу явним є від-

хід від канонічних догматів християнства. Адже, створюючи їх, народні майстри покладалися в основному не на набуті відчуття, а на вродженні.

До мистецького оздоблення храмів запрошувалися, так би мовити, фахівці сакрального мистецтва, професійні «богомази», котрі мали за собою певну освіту або попередній досвід церковного декорування і які, хоча б в якійсь мірі, знали офіційні церковні канони та вимоги. Саме таким майстрам церковне керівництво замовляло і довіряло мистецьке оформлення храмів. Народні ікономалярі, що малювали на звороті шкла, рідко входили до їх числа.

Однак, це зовсім не означає що малювали на шклі всі кому не заманеться. У цьому процесі мав місце стихійний природний відбір і як наслідок, займалися цією справою найталановитіші. В одному селі нерідко малювали по 20–30 майстрів. Як правило, твори малярства на звороті шкла анонімні й у своїй більшості не датовані. За такі ікони бралися народні майстри з розвиненим відчуттям площиннос-

ті чи графічності, бо поправляти чи перемальовувати щось на шклі, на відміну від звичайної ікони, неможливо. Тому початківці підкладали під шкло наперед виконаний рисунок, гравюру або й вже виконану ікону. Обраний сюжетний взірець інтерпретувався довільно, залежно від обдарування та технічної вмілості майстра.

Народні майстри віддавали перевагу сюжетам, які пов'язані з давніми космогонічними уявленнями про добро і зло, з ідеєю оберегу і заступництва, землеробськими і скотарськими обрядами тощо. Світло ікон мальованих на звороті шкла породжене не тільки блиском матеріалу, світло випромінюють самі персонажі. В народі найбільш улюбленими були образи святих Миколи, Юрія, Іллі, Петра і Павла та ін. Чільне місце у народному пантеоні святих займали Богородиця з Ісусиком, Параскева П'ятниця, Варвара, Катерина, тобто святі з ім'ям яких народ пов'язував захист від життєвих незгод. Рідше зустрічаються ікони на звороті шкла з образом Ісуса Христа, «Різдва Христового», «Страшного суду», «Притча про багача і бідного Лазаря», «Покрови» тощо. Популярним для зображення був і образ Юрія Змієборця.

У народному малюванні ця поетична за змістом тема знайшла своє епічно-казкове втілення. «Образ Юрія Змієборця у живописі на склі, по суті, завершує еволюцію даної теми в українському мистецтві взагалі» [6, с. 24–25].

Постать Матері Божої здебільшого подавалася збільшеним планом і вирізнялася монументальністю. Схоже образне і смислове значення мала ікона «Покрова». В іконографії на звороті шкла цей популярний у народі сюжет отримав максимально спрощене трактування. Майже всю площину ікони займає зображення Богоматері Марії, як правило, вона підтримує пишний квітчастий плащ, прикриваючи (покриваючи) ним зображених з наївною зворушливістю маленькі постаї духовних та світських осіб.

Народне мистецтво тісно пов'язано з традиційною побутовою культурою, з національною ментальністю і психологією. Воно етнічне в найкращому значенні цього терміну. Звідси впливає ще одна його риса – стійкість до чужих впливів.

Унікальність українського ікономалярства на звороті шкла полягає в тому, що незважаючи на запозиченість українськими майстрами матеріалу і техніки з країн центральної Європи, вражаючою є видозміненість її на українському ґрунті, в українській інтерпретації.

У другій половині XIX ст., коли щойно розпочиналося зацікавлення давнім українським ікономалярством, галицькі дослідники обстежували і рятували сакральне мистецтво, не звертаючи належної уваги на ікони виконані на звороті шкла. Навіть Володимир Шухевич, один з найвизначніших тогочасних дослідників матеріальної і духовної культури Карпатського етнорегіону писав, що «богомази» усунули з гуцульських хат «староруські хрести та образи» намальовані на дереві церковними малярами [6, с. 24–25]. У своїй ґрунтовній монографії, він, на жаль, жодним словом не обмовився про малярство на шклі в житті і культурі гуцулів, хоча з чієїсь легкої руки ікони мальовані на звороті шклі загалом мали ймення «гуцульських».

Традиції малярської техніки на звороті шкла для оселі були втрачені, а вірніше, забуті і довгий час не було жодних спроб її відродження. Щоправда, впродовж короткого часу, були й певні намагання об'єднати декоративну яскравість малярства на звороті шкла з натуралізмом друкованого зображення, коли майстри почали наклеювати на шкло невеликі репродукції релігійного змісту, обрамляючи їх прикрашеними розписними квітковими мотивами під фольгою чи «позліткою».

Ікономалярство на звороті шкла – це яскрава сторінка образотворчого фольклору, що живився і виріс на багатих мис-

тецьких традиціях минулого. В ньому віддзеркалилися естетичні смаки народу, реалії побуту, соціальні мотиви, розуміння явищ навколишнього світу, де органічно поєдналися реальне з нереальним, земне і небесне.

Варто пам'ятати, що ікону не оцінюють, до неї моляться і що не людина вибирає ікону, а ікона вибирає людину. Всесвіт великий, але майстерний твір ікономаляра, мистця, дозволяє мати його на стіні кімнати.

Можна з впевненістю стверджувати, що ікона на звороті шкла не лише особливий мистецький жанр завдяки технічним особливостям, Це феноменальне етно-мистецьке явище своєрідного художнього стилю, певної мистецької ідеології.

Література

1. Гоберман Д. Искусство гуцулов / Д. Гоберман. – М. : Сов. художник, 1980. – 51 с.
2. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1987. – 471 с.
3. Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР. – К. : Мистецтво, 1976. – 262 с.
4. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. – К.: Мистецтво, 1991. – 208 с.
5. Кульчицька О. Про народне малювання на склі / О. Кульчицька / Мат. з етнографії та художнього промислу. – Львів, 1957. – Вип. 3. – С. 172–176.
6. Мельник В. Червоні образи / В. Мельник / Україна. – 1993. – № 11. – С. 42–48.
7. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – 272 с.
8. Народна ікона на склі: альбом / [наук. ред.: М. Станкевич] / [О. Романів-Тріска]. – К. : Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2008. – 372 с.
9. Откович В. Живопис на склі / В. Откович, В. Пилип'юк. – Львів : Світло й тінь, 1999. – 96 с.
10. Островский Г. Украинская народная живопись на стекле / Г. Островский / Панорама искусств. – М., 1982. – Вип. 5. – С. 52–58.
11. Станкевич М. Українське художнє дерево / М. Станкевич. – Львів : НАН України; Інститут народознавства, 2002. – 480 с.
12. Шпак О. Малярство на склі професійних митців / О. Шпак // Мистецтвознавство'11: Науковий збірник. – Львів : СКІМ, 2011. – С. 177–199.

Goshovsky R.M. ICON ON THE REVERSESIDE OF GLASS IN THE HOUSE INTERIOR. *The role and peculiarities of the implementation of the icons on the reverse side of glass in a wide range of non-temple interiors is appeared for the first time at the end of XX – early XXI century.*

Keywords: icon, house, interior, non-temple icon.

Гошовский Р.М. ИКОНА НА ОБОРОТЕ СТЕКЛА В ИНТЕРЬЕРЕ ЖИЛИЩА. *Впервые определяется роль и особенности внедрения икон на обороте стекла в широкий круг нехрамовых интерьеров конца XX – начала XXI века.*

Ключевые слова: икона, жилище, интерьер, нехрамовая икона.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Великочий Володимир Степанович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту туризму, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Гошовський Роман Михайлович – завідувач НВЛ «Рекламно-інформаційна лабораторія», Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Гуменюк Галина Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри туризму і краєзнавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Жерноклеєв Олег Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Запотоchnий Михайло Михайлович – аспірант, Інститут туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Калуцький Іван Федорович – доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри туризмознавства і туристичних спеціалізацій, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Клапчук Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри готельно-ресторанної справи, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Клапчук Михайло Володимирович – кандидат географічних наук, провідний фахівець, Навчально-науковий центр розвитку туризму імені Миколи Шкрібляка, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Клапчук Тарас Володимирович – студент IV курсу географічного факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Ковальська Леся Володимирівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризмознавства і туристичних спеціалізацій, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Котенко Руслан Миколайович – викладач кафедри туризму і краєзнавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Круль Петро Франкович – доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри інструментального мистецтва, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Лозинський Роман Мар'янович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Монолатій Іван Сергійович – доктор політичних наук, доктор габілітований наук гуманістичних, професор кафедри політології Інституту історії і політології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Польова Леся Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної справи, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;

Резнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи, Інститут історії України НАН України;

Савчук Борис Петрович – доктор історичних наук, професор;

Смирнов Ігор Георгійович – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Шаблій Олег Іванович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Шикеринець Василь Васильович – кандидат наук з державного управління, в. о. завідувача кафедри туризму і краєзнавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

**Вимоги до оформлення текстів,
які подаються до друку у журналі
«Карпатський край»**

До друку у журналі «Карпатський край» приймаються оригінальні тексти вітчизняних і зарубіжних авторів, написані **українською мовою** з історії, історії науки і техніки, мистецтвознавства та культурології

Тексти подають в електронній формі у редакторі WORD (у форматі *.doc). Заявка на публікацію має містити: повне ім'я автора (авторів), місце праці чи навчання, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер контактного телефону, адресу електронної пошти, заголовок та власне текст (шрифт Times New Roman; кегль 11; інтервал 1,0; поля – 2,0 з кожного боку).

Оформлення статті наступне:

УДК	Вирівнювання по лівому краю, жирним шрифтом
НАЗВА СТАТТІ	Вирівнювання по середині, великими буквами, жирним шрифтом
<i>Ініціали, прізвище автора</i>	Вирівнювання по правому краю, жирним косим шрифтом
Назва установи	Вирівнювання по середині, шрифт звичайний
<i>Резюме з ключовими словами укр., англ. та рос. мовами з англ. перекладом П.І.Б. авторів та назви статті</i>	Вирівнювання по ширині з абзацним відступом 0,5 см
Вступ (заголовки структурних частин). Текст	Вирівнювання по ширині з абзацним відступом 0,5 см. У тому ж рядку – текст
Література (література та джерела) 1. Українець А.П. Слава Україні / А.П. Українець.. 2. ЦДІАУЛ, ф.1, оп. 2, од. зб. 3, арк. 4	Заголовок – вирівнювання по середині, жирним шрифтом; Література та джерела – автоматична нумерація (відступ зліва – 0,63; виступ – 0,63)

УВАГА! Посилання слід подавати одразу після необхідного слова чи речення, до якого воно відноситься у квадратних дужках [] згідно поданого у алфавітному порядку списку цитованої літератури та джерел (кирилиця, латиниця, джерела, фонди). Оформлення списку літератури та джерел має відповідати прийнятим в Україні стандартам бібліографічних описів!

УВАГА! Ілюстрації (рисунки, фото, мапи і т.п.) подаються окремими файлами у форматі *.jpg

Авторові може бути відмовлено у публікації, якщо поданий матеріал за тематичною спрямованістю, науковими параметрами чи мовно-стилістичним рівнем

не відповідає вимогам видання «Карпатський край». Подані до друку тексти не рецензуються та не повертаються.

Заявки на публікацію просимо надсилати головному редактору **Клапчуку Володимиру Михайловичу** на електронну пошту volodymyr.klapchuk@ukr.net, karpatskiy.kray@ukr.net або подавати особисто чи надсилати поштою (в електронному вигляді – на CD чи DVD) за адресою: м. Івано-Франківськ, 76018, вул. Галицька, 2016, Інститут туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, редакція журналу «Карпатський край».

Адреса редакції: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 201 б.
Тел. (0342) 77-88-21.
e-mail: volodymyr_klapchuk@ukr.net; karpatskiy_kray@ukr.net.

Журнал надсилається в провідні бібліотеки України та в установи, до яких повинні надсилатися наукові видання, де можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт (Постанова президії ВАК України від 22.05.1997 р. № 16/5)

Редакція не листується з авторами на сторінках часопису і не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Статті, підписані авторами, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

При використанні матеріалів посилання на журнал «Карпатський край» обов'язкове.

Формат видання 175x250. Папір офсетний. Умовних друкованих аркушів 15,1.
Наклад – 300 прим. Замовлення № 621 ВІ .

Друк – друкарня «Фоліант» (ПП «Віконська О.В.»),
м. Івано-Франківськ, вул. Старозамкова, 2, e-mail:foliant.drukarnja@gmail.com,
www.foliant.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ІФ №24